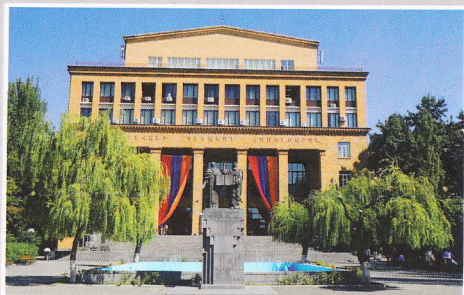

Հ. Ժ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՊԵՐՃ ՍԵՐԳԵՅԻ ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ.
ՈՐՎԱԳԾԵՐ ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ ԿԱՄ
MEMENTO VIVERE

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

Հ. Ժ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՊԵՐՃ ՍԵՐԳԵՅԻ ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ.
ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՎ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ ԿԱՍ MEMENTO
VIVERE

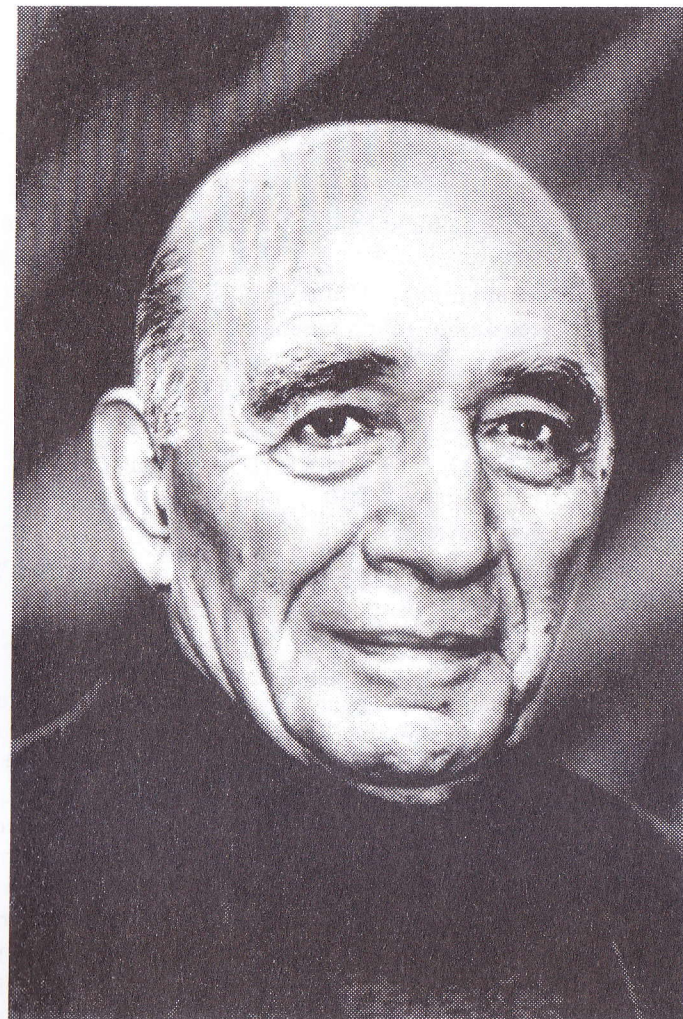
ԵՐԵՎԱՆ – 2022

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

А.Ж. АРУТЮНЯН
ПЕРЧ СЕРГЕЕВИЧ БОШНАГЯН: ОЧЕРКИ
ИЗ ВОЕННОЙ, НАУЧНОЙ И
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЛИ MEMENTO VIVERE

H. ZH. HARUTYUNYAN
PERTSH SERGEEVICH BOSHNAAGHYAN:
ESSAYS FROM MILITARY, SCIENTIFIC
AND PUBLIC-POLITICAL
ACTIVITIES OR MEMENTO VIVERE

ЕРЕВАН-YEREVAN – 2022

Պ. Ս. Բոշնաղյանը (2003թ.)

Հրատարակվում է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Է.Գ. Մինասյան
Մասնագիտական խմբագիր՝ տեխնիկական գիտ. դոկտոր,
պրոֆ. Վ.Պ. Վարդանյան
Գրախոսներ՝ Մինասյան Ա.Գ. ՀՀ ԱԺ-ի IV, V և VIII
գումարումների պատգամավոր, տնտեսագիտ. գ.թ.
Կ. Յու. Գասպարյան՝ պ.գ.թ., դոց.

Հարությունյան Հ. Ժ.

Հ 422

ՊԵՐՃ ՍԵՐԳԵՅԻ ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ. ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԿԱՍՄ MEMENTO
VIVERE / Հ. Ժ. Հարությունյան. – Եր.: «Լիմուշ» հրատ., 2022. –
200 էջ:

Գերիագեցած կյանքի ուղի անցավ Պ.Ս. Բոշնաղյանը: ԵՊՀ-ի
ուսանողական նստարանից նա մեկնեց ռազմաճակատ, հանդիսանալով
հայկական Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի երկու գնդերի շտաբի պետը (390-րդ
և 526-րդ): Այնուհետև աշխատանքային գործունեությունը շարունակեց ԵՊՀ-
ում՝ զբաղեցնելով մի շարք պատասխանատու պաշտոններ: Իր հարազատ
բուհ-ում նա մնաց մինչև 1999թ. և դաստիարակեց ու կրթեց ապագա
երկրաբանների բազմաթիվ սերունդներ: 1999-2003 թթ. նա ՀՀ Երկրորդ
գումարման Ազգային ժողովի պատգամավոր էր, ուր բազմիցս հանդես եկավ
էություններով, որոնք վերաբերում էին մեր երկրի տարբեր բնագավառներում
կուտակված հիմնախնդիրներին: Ունենալով մեծ հեղինակություն և
կենսավորած Պ.Ս. Բոշնաղյանը կարևոր դեր խաղաց մի շարք սկզբունքային և
մինչ այդ վիճարկելի որոշումների ընդունման հարցերում: Դրանք ունեցան
ուղեցույցի նշանակություն, որոնք իրենց արդիականությունը պահպանել են
նաև մեր օրերում:

ՀՏԴ 929:55

ԳՄԴ 26.3դ

ISBN 978-9939-64-364-9

© Հարությունյան Հ. Ժ., 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբանի փոխարեն կամ հեղինակի կողմից.....	7
Մ.Գ. Գրիգորյան - Նշանավոր զինվորականը, գիտնականը և պատգամավորը	11
Մ.Ա. Գրիգորյան - Անվանի հայր և քաղաքացին	14
Ա.Վ. Սաֆարյան – Տաղանդավոր պատգամավորը և բարձր մտավորականը	17

ԳԼՈՒԽ I

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1945 ԹԹ.

Ա. Ճանապարհ դեպի մեծ կյանք.....	20
Բ. Հայրենական Մեծ պատերազմի քառուղիներում.....	29

ԳԼՈՒԽ II

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ԳԻՏԱ-ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1945-1999 ԹԹ.

Ա. Երկրաբանական գիտության ձևավորումը Հայաստանում կամ Պ.Ս. Բոշնաղյանի գիտա- մանկավարժական գործունեության սկզբնավորումը	41
Բ. Պ.Ս. Բոշնաղյանի գիտական ժառանգությունը և նրա պատմական արժեքը	47
1/ Հայաստանյան գետահովիտների ինժեներա- երկրաբանական հետազոտությունը	47
2/ Սելավային երևույթները և երկրաբանությունը	74
3/ Սուֆֆոզիան և նստվածքային երևույթները	84

ԳԼՈՒԽ III

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1999-2003 ԹԹ.

Ա. Պ.Ս. Բոշնաղյանը որպես պատգամավոր	94
Բ. Երկրաբանա-բնապահպանական խնդիրները Պ.Ս. Բոշնաղյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում	100
Գ. Օրենսդիր խնդիրները Պ.Ս. Բոշնաղյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում	125
Դ. Պետական տոների խնդիրները Պ.Ս. Բոշնաղյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում	138
Վերջաբան	144
ЭПИЛОГ	149
EPILOGUE	153
Հավելվածներ	157
Հավելված I - Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի և գործունեության հիշարժան տարեթվերը	157
Հավելված II - Պ.Ս. Բոշնաղյանի հրատարակած աշխատությունների ժամանակագրական ցանկը	160
Հավելված III - Գրականություն Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի և ծավալած գործունեության վերաբերյալ	165
Հավելված IV – Փաստաթղթեր 1941-1945 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմից, ուր նշված է Պ.Ս. Բոշնաղյանի անունը ..	168
Հավելված V – Հատվածներ Պ.Ս. Բոշնաղյանի Հայաստանի Հանրապետության Երկրորդ գումարման Ազգային ժողովում ունեցած ելույթների սղագրություններից	174
Հապավումներ	196
Содержание	197
Contents	199

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ ԿԱՍ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Աշխատանքն անհրաժեշտ է առողջության համար»
(Հիպոկրատես (Ιπποκράτης) մ.թ.ա. 460-370 թթ.)

Չնայած բոլոր այն դժվարություններին, որոնց հանդիպեց Պերճ Սերգեյի Բոշնաղյանը, մանավանդ երիտասարդության տարիներին, այնուհանդերձ նա ապրեց բովանդակալից և կենսուրախ կյանք: Պատերազմի դժոխային ժամանակներին հաջորդած նրա հետպատերազմյան տարիներն ու օրերը լեցուն էին բազմաթիվ հաճելի «հոգսերով»: Դրա արգասիքը հանդիսացավ ոչ միայն նրա մեծարժեք և կարևոր գիտական նշանակություն ունեցող ժառանգության ստեղծումը, այլև մանկավարժական աշխատանքին անբախտելիորեն նվիրված լինելը: Սա ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն: Եթե պատերազմի տարիներին օպերատիվ աշխատանքների իրականացումը կարևոր էր թշնամուն հակահարված տալու համար, ապա այժմ՝ գործելու էր մի նոր ստրատեգիա:

Ապրելով սեյսմիկ տարածաշրջանում, ինչպես նրա, այլև մյուսների համար, մեծ նշանակություն ուներ կադրերի ճիշտ պատրաստման գործընթացը: Հանդիսանալով մանկավարժի գավակ, նա բնականաբար, ժառանգել էր նաև իր հայրիկի րևավորության այս գիծը ևս: Այստեղ առանձնապես կարևորվում է մեկ ուրիշ հանգամանք նույնպես. համարյա մշտապես զբաղեցնելով որևէ վարչական պաշտոն (պրոռեկտորից մինչև դեկանի և, ապա ամբիոնի վարիչի) նա

երբեք չմոռացավ, որ իր ամենակարևոր առաքելությունը՝ կադրերի դաստիարակման և պատրաստման խնդիրն է: Իր գործընկեր-կոլեգաների հետ միասին նա դաստիարակեց բազմաթիվ սերունդների, որոնք այժմ ևս շարունակում են իրենց բեղուն աշխատանքային գործունեություն-առաքելությունը մեր հանրապետությունում: Եթե երկրաբանությունը, որպես գիտություն Հայաստանում մինչ այդ (մինչև 1940-ական թթ. վերջերը) հետ էր մնում միջազգային չափորոշիչներից, որը պայմանավորված էր մեր պատմական զարգացման առանձնահատկություններով, ապա այժմ, այդ բացը, առանց երկմտելու կարելի է արձանագրել, որ լիովին լրացվեց: Բնականաբար, շատերի կողքին մեծ էր նաև Պ.Ս. Բոշնադյանի ավանդը:

Նա մեծ ավանդ ունեցավ ոչ միայն ԵՊՀ-ի նոր կենտրոնական մասնաշենքերի կառուցման գործում, որը տեղի ունեցավ 1953-1965 թթ. և համարյա զուգադիպեց Պ.Ս. Բոշնադյանի պրոռեկտորության տարիների հետ, այլև գիտություններից առնվազն՝ երկրաբանության զարգացման բնագավառում: Եթե նկատի ունենանք, որ նա պատասխանատու էր տնտեսական հարցերի գծով, ապա առավել քան պարզ կլինի, թե որքան մեծ պատասխանատվություն էր ընկած նրա ուսերին, երբ կառուցում էին այդ նոր մասնաշենքերը:

Սրան գալիս էր ավելանալու նաև նրա գուտ մասնագիտական պրպտումները և գործունեությունը՝ ճարտարա-ջրա-գիտաերկրաբանական և կառույցների նախագծերի հիմնավորման խնդիրներում: Նրա ուշադրության կենտրոնում էին ինժեներային երկրաբանության խնդիրները, որոնք առնչվում էին մեր հանրապետության տարբեր տարածաշրջաններին, սկսած՝ Սյունիքից, վերջացրած՝ Գուգարքով: Անուրանալի է նրա դերը, ինչպես օրինակ, Վանաձոր քաղաքի նոր գլխավոր հատակագծի ստեղծման և հիմնավորման բնագավառներում: Նույնը պետք է ասել նաև

Կապանի հանքային դաշտի երկրաբանական պայմանների ուսումնասիրության հետ կապված: Նաև նրա անվան հետ է կապվում դրանց բազմակողմանի գնահատումն ու քարտեզագրումը: Որպես փորձագետ նա տվել է եզրակացություններ նաև Ագարակի, Ագատի, Արթիկի, Մարմարիկի և այլ ջրամբարներից տեղի ունեցող ֆիլտրացումների կորուստների պատճառների կապակցությամբ:

Քաջ հայտնի է, որ մեր համար, համազգային նշանակություն ունի Գեղամա գեղեցկուհու Սևանա լճի խնդիրը: Մեծ նշանակություն ունեն նաև Պ.Ս. Բոշնադյանի կողմից Սևանի ստորերկրյա արտահոսքերի հարցի քննարկումները: Վերջինս նա սերտորեն կապում էր նաև լճի էկոլոգիական խնդիրների հետ: Կարևոր են նրա անկայուն, գերնստող բնահողերին վերաբերող աշխատությունները և հաշվետվությունները: Սրանց պետք է հավելել նաև նրա պատգամավորական գործունեության բուռն տարիները:

Պ.Ս. Բոշնադյանը ապրեց Ավ. Իսահակյանի հետևյալ պատգամով. «Աշխատանք, սեր, ընկերություն, ողջախոհություն, – սրանք միջոցներ են ապրելու համար»:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ նրա կյանքն ուղենիշ կարող է լինել բոլորիս համար:

Վերջում ցանկանում ենք մեր խորին շնորհակալությունն առաջին հերթին հայտնել Պ.Ս. Բոշնադյանի ընտանիքի անդամներին՝ որդուն, հարսին և թոռներին, որոնք մեզ տրամադրեցին նրան առնչվող բոլոր նյութերը: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում նաև գրքի խմբագիրներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Է.Գ. Մինասյանին և մասնագիտական խմբագիր տեխնիկական գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Վ.Պ. Վարդանյանին, գրախոսներ՝ ՀՀ ԱԺ-ի Զորրորդ, Հինգերորդ և Ութերորդ գումարումների պատգամավոր, տնտեսագիտ. գ.թ. Ա.Գ. Մինասյանին և պ.գ.թ., դոց. Կ. Յու. Գասպարյանին:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք ցանկանում հայտնել նաև գեներալ-լեյտենանտ՝ Մ.Գ. Գրիգորյանին, ԵՊՀ-ի Աշխարհագրության և երկրաբանության ֆակուլտետի դեկան, երկրաբանական գիտ. թեկնածու, դոց.՝ Մ.Ա. Գրիգորյանին և ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոց.՝ Ա.Վ. Սաֆարյանին, որոնք գրեցին Պ.Ս. Բոշնաղյանի հիշատակին նվիրված ձոն-առաջաբաններ՝ վերլուծելով նրա անցած կյանքի բովանդակալից ուղին:

Իմ շնորհակալական խոսքն եմ հղում նաև ԵՊՀ-ի Պատմության ֆակուլտետի շրջանավարտներ Վ.Հ. Բարսեղյանին (Վեդի քաղաքի նախկին քաղաքապետ) և Սպիտակ քաղաքի բնակիչ՝ Գ.Վ. Ստեփանյանին, որոնք մեզ օգնեցին Հայաստանի աշխարհագրական որոշ տեղանունների ներկայիս անվանակոչության և տեղադրման խնդիրներում:

ИЗВЕСТНЫЙ ВОЕННЫЙ, УЧЕНЫЙ И ДЕПУТАТ

Я очень рад, что наконец написана книга о Перче Сергеевиче Бошнагяне, известном военном, ученом и общественно-политическом деятеле. Бог был щедр к Перчу Сергеевичу, поскольку даровал ему не только навыки и знания военного, но и все вышеперечисленные, которые при любом раскладе невозможно совместить. Однако яркий пример Перча Сергеевича доказывает обратное: можно успешно совмещать три, не имеющие ничего общего, сферы деятельности.

Будучи еще совсем молодым (чуть больше 20 лет) он, покинув студенческую скамью, добровольно пошел в армию и встал на защиту родины от немецко-фашистских оккупантов. Перч Сергеевич отучился в военном училище на ускоренных курсах (с июля 1941 до февраля 1942 гг.) и оказался в театре ожесточенных военных действий. Среди других добровольцев он отличался своими глубокими знаниями военных вопросов. Очевидно, что в течении 6-7-и месяцев в телавском военном училище (Грузинская ССР) П. Бошнагян полностью посвятил себя изучению тайн военного искусства и эти знания проявились с первых же дней активных военных действий против фашистских захватчиков, в которых он принимал активное участие. С начала и до конца Великой Отечественной войны Перч Сергеевич был начальником штаба полка. Весьма интересен тот факт, что с февраля 1942 г. до конца войны его несколько раз переводили из одного полка 89-й армянской Таманской стрелковой дивизии (СД) в другой. Поэтому он был начальником штабов и 390-го, и 526-го стрелковых полков этой известной по всему СССР дивизии.

О чем говорит все вышесказанное? Как военный, подскажу. Начальник штаба любого военного объединения в первую очередь должен быть отличным оперативным работником. Второе, он должен безукоризненно владеть навыками тактики, оперативного искусства и стратегии ведения военных действий.

Наконец, он должен уметь читать любую карту закрытыми глазами и ориентироваться в логике и мотивах расположения войск противника.

Началом вступления в боевые действия Таманской дивизии считается 8-е августа 1942 года, а концом - 9 мая 1945 года. За этот промежуток времени части 89-й Армянской Таманской стрелковой дивизии прошли 7.250 км., из них с тяжелыми ожесточенными боями - 3.640 км. За это время 89-я Армянская Таманская СД участвовала в освобождении от немецких оккупантов более 900 населенных пунктов и 30 городов. В период боевых действий в дивизии более 1200 человек были награждены боевыми орденами и медалями, 9 человек стали Героями Советского Союза, 8 человек - полными кавалерами Орденов Славы. Многими орденами и медалями был награжден и наш герой. Вот неполный список его наград: орден Красного знамени, три ордена Отечественной войны 1-й степени, два ордена Красной Звезды, медаль «За оборону Кавказа», медаль «За взятие Берлина», а в добавок ко всему вышеперечисленному в 1970 г. он стал также заслуженным геологом Армянской ССР.

Многие лишения и тяготы войны перенес молодой П.С. Бошнагян, участвуя в битвах за Кавказ (1942-1943 гг.) и за Таманский полуостров (1942-1943 гг.). Он принимал участие в Крымской наступательной операции в 1944 г. (в том числе и в освобождении г. Севастополя), Львовско-Самодмировской операции 1944 г., а в 1945 г. - и в Берлинской операции, дойдя до р.Эльба. Это неполный перечень всех военных действий дивизии, при планировании и исполнении которых П.С.Бошнагян принимал активное участие.

Вероятно, все думали, что дальнейшая деятельность Перча Сергеевича окончательно решена - он останется в армии и продолжит службу. Но чашу весов перетянула наука и он стал одним из выдающихся геологов Армении. Имя Перча Сергеевича Бошнагяна, как опытного талантливого геолога, было известно не только в СССР, но и за рубежом.

Однако на этом Перч Сергеевич не остановился. Казалось, он всегда будет обучать своих студентов тайнам геологии, будет писать научные труды о геологии Армянской ССР и т.д. Однако

Бошнагян совершил очередное чудо. Он доказал, что человеческие возможности неисчерпаемы. Из геолога он стал законодателем в буквальном смысле этого слова, при этом не имея юридического образования. И так, в 1999-2003 гг. Перч Бошнагян был депутатом второго созыва НС Республики Армения, являясь членом постоянной комиссии по социальным вопросам, здравоохранению и экологии. Им были успешно разработаны проекты многих законов, касающихся вышеперечисленных сфер.

На этом можно закончить краткое описание деятельности Перча Сергеевича Бошнагяна, однако хочется сказать несколько слов и о его славных братьях. Старший брат Арсен Сергеевич Бошнагян также воевал, но в отличие Перча Сергеевича стал кадровым военным, демобилизовался в звании генерал-майора. Их младший брат Рафик пропал без вести во время ВОВ. Согласно некоторым источникам, Рафик Бошнагян погиб в кровопролитных боях за г. Новороссийск.

**Григорян Михаил Гургенович - Генерал-лейтенант
Вооруженных сил Республики Армения**

Անվանի հայր և քաղաքացին

Ես ինձ համարում եմ այն երջանիկներից մեկը, որ բախտ եմ ունեցել լսելու Պերճ Մերգեյի Բոշնաղյանի դասախոսությունները և անձամբ ճանաչելու նրան: Այս առումով էլ բավականին ծանր և դժվարին խնդիր է գրել քո ուսուցչի վերաբերյալ: Վերջինիս գալիս է ավելանալու նաև այն հանգամանքը, որ նրան իմացել և ճանաչել եմ մոտ կես դար, որը շատերի համար մի ամբողջ կյանք է: Պ.Ս. Բոշնաղյանին պետք է համարել երևույթ բազմաթիվ առումներով: Նա ոչ միայն նշանավոր երկրաբաններից մեկն էր, այլև մեծ դեր ունեցավ ԵՊՀ-ի պատմության մեջ: Բավական է թերթել նրա կենսագրականը, թե ինչպիսի ծանր և դժվարին ուղի անցավ նա Մեծ Հայրենականի օրերին:

Պատերազմից հետո շարունակելով կիսատ մնացած ուսումնառությունը 1948 թ. նա աշխատանքի անցավ ԵՊՀ-ի Երկրաբանության ֆակուլտետում, իսկ 1952-1962 թթ. երկիցս զբաղեցրեց նույն հաստատության տնտեսական աշխատանքների գծով պրոռեկտորի պաշտոնը: Այս ընթացքում էլ, նաև նրա մեծագույն ջանքերի շնորհիվ էր, որ կառուցվեց մայր բուհ-ի կենտրոնական մասնաշենքի բոլոր համալիրները, որը այժմ վայելում ենք նաև մենք: 1959-1961 թթ. նա եղել է Երկրաբանության ֆակուլտետի դեկանը, ապա զբաղեցրել է Երկրաբանության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալի պաշտոնը՝ 1965-1968 թթ: Երկիցս հանդիսացել է նաև ԵՊՀ-ի Ընդհանուր և կիրառական երկրաբանության ամբիոնի վարիչը (1966-1968 և 1992-1997 թթ.): Նաև Պ.Ս. Բոշնաղյանի ջանքերի շնորհիվ էր, որ 1968 թ. հիմնվեց Հայկական երկրաբանական ընկերությունը: 1970 թ. նրան

շնորհվեց ՀԽՍՀ վաստակավոր երկրաբանի պատվավոր կոչումը: Նա նաև ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ պատերազմի վետերանների կոմիտեյի անդամ էր:

Այս ամենի կողքին նա գտնում էր ժամանակ նաև ակտիվ գիտությամբ և երկրաբանա-հանքաբանական հետազոտական աշխատանքներով զբաղվելու համար: Հատկապես բարձրարժեք են Սյունիքի երկրաբանությանը նվիրված նրա ուսումնասիրությունները, որոնք պարարտ հող են պարունակում նաև մեր ներկայիս երկրաբանների համար: Ընդհանրապես, եթե հարցը դիտարկում ենք ամբողջության դիրքերից, ապա Պ.Ս. Բոշնաղյանի գիտական ժառանգությունը կարելի է բաժանել երեք հետևյալ մասերի՝ ա) Հայաստանյան գետահովիտների ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունը, բ) Սելավային երևույթների երկրաբանությունը մեր տարածքում, գ) Սուֆֆոզիան և նստվածքային երևույթները Հայաստանի Հանրապետությունում: Դրանք տպագրվել են, ինչպես Հայաստանում հրատարակվող հանրահայտ մասնագիտական հանդեսներում, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի տարբեր մեծ հեղինակություն վայելող նշանավոր ամսագրերում:

Թվում է, թե սրանով կարելի է ավարտել Պ.Ս. Բոշնաղյանի գործունեության նկարագրի շարադրանքը: Սակայն այդպես չէր մտածում միայն ինքը և դա ապացուցեց, երբ 1999 թ. մայիսի 30-ին ընտրվեց ՀՀ ԱԺ-ի երկրորդ գումարման պատգամավոր՝ ՀԿԿ-ի համամասնական ընտրացուցակով: Նրան ընդգրկեցին ՀՀ ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ, որը ամենաբազմանդամն էր: Դա պայմանավորված էր 1988 թ. երկրաշարժից հետո Հայաստանում տիրող իրավիճակով: Այստեղ արդեն շատերի համար պարզ և հասկանալի դարձավ, թե իրականում, ինչ է նշանակում կենսափորձը: Տողերիս հեղինակը շատ լավ հիշում է, երբ ԱԺ-ի նիստերի ընթացքում պատգամավորները ասում

էին՝ «...արն. Պ.Ս. Բոշնաղյան դուք տալիս եք հարցեր, որոնց մենք չենք կարող, գոնե հիմա, պատասխանել...»: Նրանք խնդրում էին ժամանակ՝ տրված հարցերի պատասխանները գտնելու համար: Նա հարցերը սիրում էր դիտարկել ամբողջության մեջ, բայց բոլոր կողմերից: Պատգամավորական ծանրագույն աշխատանքներին զուգահեռ 1996 թ. մինչև կյանքի ավարտը նա նաև ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի, ԶՈւ և իրավապահ մարմինների վետերանների միության խորհրդի նախագահն էր, ԱՊՀ անդամ երկրների վետերանների հասարակական կազմակերպությունների միջազգային միությունը համադասող խորհրդի նախագահության անդամ: Բարեբախտաբար նրա մատուցած ծառայություններն աննկատ չեն մնացել և նա արժանացել է բազմաթիվ պարգևների, իսկ 1980 թ. նաև Ֆրանսիայի իշխանությունների կողմից նրան շնորհվել է «Փարիզ քաղաք» անվանական մեդալը:

Ահա այսպիսի է Պ.Ս. Բոշնաղյանի պայծառ կերպարը, որը ֆիզիկապես մեր հետ չէ արդեն մոտ 20 տարի, բայց իր կատարած աշխատանքների շնորհիվ հիշվում է և կհիշվի, անխոս՝ նաև ապագայում:

Մարատ Արիսի Գրիգորյան - ԵՊՀ

Աշխարհագրության և երկրաբանության ֆակուլտետի
դեկան, երկրաբանական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Տաղանդավոր պատգամավորը և բարձր մտավորականը

Չափազանց դժվար է գրել մի մարդու մասին, որից պետք է միայն սովորել: Այդպիսի մի ուսուցիչ է եղել նաև Պերճ Սերգեյի Բոշնաղյանը, որի 84-ամյա կյանքի և ոչ մի օրն աննպատակ և իզուր չանցան: Նա չէր կարող արտասանել «Amici, diem perdidit (Ինչպիսի օր կորցրի ես)» հին հռոմեական թևավոր խոսքերը, որոնք ժամանակին ասել էր դեռ 79-81 թթ. Հռոմեական կայսրությունում իշխած կայսր Տիտոս Ֆլավիոսը (լատ.՝ Titus Flavius): Պ.Ս. Բոշնաղյանի օրիանակով կարելի է հասկանալ, թե ինչ է նշանակում բովանդակալից կյանք, կամ բովանդակալից օր արտահայտությունները: Սկսած ուսանողական նստարանից մինչև իր կյանքի ավարտը նրա և ոչ մի օրն աննպատակ չանցավ: Չնայած ուսումնառությանը ժամանակավորապես խանգարեց Հայրենական Մեծ պատերազմը, բայց այդ ընթացքում ևս նա կատարեց շատ օգտակար գործ: Միտքս կարող է թվալ անհասականալի, ուստի պետք է բացել չակերտները: Լինելով հայկական Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի երկու գնդերի շտաբի պետը, նա ռազմական գործողությունները կազմակերպում և իրականացնում էր այնպես, որ որքան հնարավոր է զոհերը քիչ լինեն, կամ չլինեն ընդհանրապես:

Նա մեծ աշխատանք կատարեց, ինչպես երկրաբանա-հանքաբանական գիտության՝ խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանում զարգացման գործում, այնպես էլ ԵՊՀ-ի կենտրոնական մասնաշենքերի համալիրի կառուցման ասպարեզում՝ երկիցս լինելով ԵՊՀ-ի տնտեսական աշխատանքների գծով պրոռեկտորը: Այս ընթացքում նա նաև բազմաթիվ գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացրեց մեր հանրապետության տարբեր շրջաններում,

հատկապես Սյունիքի մարզում: Այսօր ևս, նրա այստեղ կատարված հետազոտությունները մնում են ակտուալ ու արդիական՝ հիմք հանդիսանալով այդտեղ հետազոտությունները շարունակողների համար: Տողերիս հեղինակը, լինելով երկրաբանի զավակ, հստակ պատկերացումներ ունի, թե դա ինչպիսի ծանր, զիգզագներով լեցուն ճանապարհ է: Օրինակ՝ որևէ շինության սխալ տեղանքում կառուցելու համար, առաջինը պատասխանատվության են կանչում այդ տեղանքը ուսումնասիրած երկրաբանին: Երկրաբանները գտնվում էին ամենուր և իզուր չէ, որ ԽՍՀՄ տարիներին նրանք սիրում էին կրկնել. «Իմ հայրենիքն է Խորհրդային Միությունը (Мой адрес Советский Союз)»:

Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի գիտա-ուսումնա-դաստիարակչական այս փուլին հաջորդեց բուռն պատգամավորականը, որը ևս խիստ բովանդակալից էր: Տողերիս հեղինակը, լինելով ՀՀ Ազգային ժողովի Չորրորդ գումարման պատգամավոր (2007-2012 թթ.) բազմիցս ականատես է եղել, թե ինչպիսի դրվատանքի և գովասանքի խոսքեր էին արտահայտում Պ.Ս. Բոշնաղյանի հասցեին մեր գումարման պատգամավորները, երբ ամեն անգամ առիթ էր լինում հիշելու նրան: Բոլորի համար նա մնում էր երևույթ, քանի որ արդեն կյանքի ութերորդ տասնամյակը բոլորած անհատը կարող էր այդպիսի մանրամասնությամբ խորամուղ լինել նաև օրենսդրության անծայրածիր մտահորիզոնում: Նրա ելույթները և առաջարկությունները ՀՀ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովում և ԱԺ-ի նիստերի ընթացքում հրապուրում և ոգեշնչում էին բոլորին: Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել մեկ ուշագրավ հանգամանք ևս. նա մշտապես զուգահեռներ էր անցկացնում մեր ԱԺ-ի կողմից ընդունված կամ ընդունվելիք օրինագծերի և այլ երկրներում գործող օրենքների միջև: Դա ինքնանպատակ ցանկություն չէր, այլ

միջոց, թե որ հատվածում է, որ տվյալ նախագիծը ունի «վիրահատման» կարիք:

Պ.Ս. Բոշնաղյանը պատգամավորների հիշողության մեջ մնացել էր որպես ոչ միայն բարձր մտավորական, բանիմաց երկրաբան, այլև առաջին հերթին որպես օրենսդիր-պատգամավոր: Վերջիններիցս և ոչ մեկը նրա մոտ չունեք գերակայություն, ինչը ևս հուշում է, որ խոսքը գնում է մի մարդու մասին, որը, իսկապես, մեծ երևույթ էր իր ժամանակի համար: Նա առաջնորդվում էր Ջ. Լոկկի «Քիչ օրենքներ ստեղծեք, բայց հսկեք, որ դրանք կենսագործվեն (ապրել է 1632-1704 թթ., Create only a few laws, but make sure they are respected)» սկզբունքով:

Նա օրինակ ծառայեց, որ 80 տարին բոլորելուց հետո ևս կարելի է ոչ միայն սովորեցնել, այլև սովորել:

Ա.Վ. Սաֆարյան – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԳԼՈՒԽ I

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1945

ԹԹ.

Ա. Ճանապարհի դեպի մեծ կյանք

Չափազանց դժվար է գրել մի մարդու մասին, որը ունեցել է աներևակայելի բովանդակալից կյանք և ծավալել է բազմաբովանդակ և բազմիմաստ գործունեություն: Կյանքի այդպիսի ճանապարհ է անցել նաև մեր հերոսը՝ Պերճ Սերգեյի (Սերգո) Բոշնաղյանը: Այդպես նա «հարստացրեց» ոչ միայն սեփական կյանքը, այլև իրեն շրջապատողների՝ ամենալայն իմաստով: «Ամենալայնը» ոչ թե պատահական արտահայտություն է, այլ ստույգ և տեղին՝ ներկայիս պարագայում: Փորձենք ապացուցել: Պ.Ս. Բոշնաղյանը իր ժամանակի պետական-հասարակական մակարդակի բարձրացած գործիչներից էր: Նա ոչ միայն հմուտ և բանիմաց ինժեներ-երկրաբան ու հանքաբան էր, այլև ռազմական գործի լավագույն գիտականներից մեկը: Դրան պետք է հավելել նաև նրա պատգամավորի կերպարը: Այս ամենի վերաբերյալ մենք ավելի հանգամանալից կխոսենք ստորև, որպեսզի ընթերցողի մոտ չստեղծվի կարծիք, որ դրանք սոսկ դեկլարատիվ և մերկապարանոց հայտարարություններ ու խոսքեր են: Այսպիսով, ունենալով մեկ կյանք նա ապրեց երեք կյանքեր՝ նախ զինվորականի, ապա գիտնական-դասախոսի ու ԵՊՀ վարչական աշխատակցի և վերջապես, ՀՀ Երկրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորի: Այս ամենի համար երևի նույնիսկ անսպառ տաղանդը չէր կարող լինել

բավարար: Խնդիրը նրանում է, որ գործունեության այս երեք րնագավառները և ոչ մի կերպ չեն շաղկապվում միմյանց, չունեն ընդհանուր հայտարարներ: Բայց, ինչպես երևում է մեր շարադրանքից, մենք ևս սխալվում ենք, այն առումով, որ մարդկային հնարավորություններն անսպառ են: Դրա լավագույն արգասիքներից ու դրսևորումներից եղավ հենց այս մենագրության հերոսի ապրելակերպը:

Պերճ Սերգեյի (Սերգոյի) Բոշնաղյանը ծնվել է 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Նոր Բայազետ քաղաքում՝ ուսուցչի րնտանիքում: Մեկ տարի անց (1921 թ.) նրանց ընտանիքը տեղափոխվել է Երևան: Այստեղի, Ս. Գորկու անվան միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո անմիջապես 1938 թ. նա ընդունվել է ԵՊՀ-ի Երկրաբանության ֆակուլտետ: Սակայն 1941 թ. Գերմանիայի կողմից սանձազերծված Հայրենական Մեծ պատերազմը փոխեց ինչպես շատերի, այնպես էլ տակավին երիտասարդ Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի բնականոն ռիթմը: Այս կապակցությամբ մենք ավելի հանգամանալից կխոսենք այս գլխի Բ բաժնում (Հայրենական մեծ պատերազմի րառուդիններում վերնագրի ներքո):

Անդրադառնալով Պ.Ս. Բոշնաղյանի համալսարանական գործունեությանը, պետք է առանձնացնել 1952-1955 և 1961-1962 թթ. տեղի ունեցածը, երբ նա հանդիսանում էր մայր բուհ-ի տնտեսական աշխատանքների գծով պրոռեկտորը: 1953-1965 թթ. տեղի ունեցավ ԵՊՀ-ի նոր մասնաճյուղների կառուցումը կամ, ինչպես ընդունված է անվանել այժմ՝ կենտրոնականի և նրան հարակից րնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետների շենքերը՝ իրենց բոլոր հարմարություններով: Փաստորեն շինարարությունն սկսվեց Ի.Վ. Ստալինի վախճանից (1953 թ. մարտի 5-ը) անմիջապես հետո՝ խրուշչովյան դարաշրջանում, երբ ՀԽՍՀ ԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղարներ էին Ս.Հ. Թովմայանը (քարտուղար՝ 1953-1960 թթ., ապրել է՝ 1910-1980 թթ.) և Յա.Ն. Զարոբյանը (քարտուղար՝ 1960-1966թթ., ապրել է՝

1908-1980թթ.): Այդ տարիներին ԵՊՀ-ի ռեկտորներ են եղել ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտ. դոկտ. պրոֆ., ՀԽՍՀ գիտ. վաստակավոր գործիչ Գարեգին Բախշիի Պետրոսյանը (ռեկտոր՝ 1938թ. հունիս – 1941 թ. սեպտեմբեր, 1949 թ. հունիս – 1957 թ. փետրվար, ապրել է՝ 1902-1997թթ.), ակադ. Գագիկ Ստեփանի Դավթյանը (ռեկտոր՝ 1957-1961թթ., ապրել է՝ 1909-1980թթ.), ակադ. Նագուշ Խաչատուրի Հարությունյանը (ռեկտոր՝ 1961-1963թթ., ապրել է՝ 1912-1993թթ.) և Հրանտ Գևորգի Բատիկյանը (ռեկտոր՝ 1963-1966թթ., ապրել է՝ 1909-1983թթ.): 1961թ. Պ.Ս. Բոշնաղյանին երկրորդ անգամ նույն պաշտոնին նշանակելը հուշում է նաև այն հանգամանքի մասին, որ նախորդները, ինչ-որ տեղ չեն կարողացել այդ շինարարական աշխատանքները պատշաճ կերպով կազմակերպել և իրականացնել ¹:

Խոսելով Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի և անցած ուղու մասին, նախ անհրաժեշտ է համառոտ անդրադառնալ նաև նրա ընտանիքին, հակառակ դեպքում մեր շարադրանքը կմնա թերի և անկատար: Նրա հայրը՝ Սերգեյ (Սերգո) Արսենի Բոշնաղյանը՝ (1887-1965թթ.) եղել է մանկավարժ և դասավանդել է «ԽՍՀՄ պատմություն» առարկան, հանդիսանալով Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի ԽՍՀՄ պատմության ամբիոնի ավագ դասախոս:

Մայրը՝ Աշխեն Մաթոսի (Մաթևոս) Աֆրիկյանը (1891-1965 թթ.)՝ տնային տնտեսուհի էր:

Պ.Ս. Բոշնաղյանի կինը՝ Էմմա Մանասերի Մանասերյանը՝ (1921-2007 թթ.) սովորել և 1942թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ռուսական բաժինը: 1955թ. նա պաշտպանել է

¹ 1955-1961թթ. ԵՊՀ-ի տնտեսական աշխատանքների գծով պրոռեկտորներ են եղել Ս.Հ. Աղաբեկյանը (1955 թ. նոյեմբեր - 1957 թ. հուլիս) և Վ.Հ. Մերանգույանը (1957 թ. հուլիս - 1961 թ. հունիս):

թեկնածուական ատենախոսություն «Կնոջ կերպարը սովետահայ գրականությունում» թեմայով և դոցենտի կոչումով դասավանդել է ռուսաց լեզու և գրականություն առարկաները Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում և Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտում: Նա հեղինակ է բազմաթիվ գիտական հոդվածների և ուսումնական ձեռնարկների ²: Է. Մանասերյանը հանդիսանում է Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից, 5-րդ Հայկական հրաձգային գնդի («Մահապարտներ») 12-րդ վաշտի հրամանատար, պրապորշիկ Մանասեր Հովհաննեսի Մանասերյանի (1891-1978 թթ.) դուստրը:

Պ.Ս. Բոշնաղյանի որդին՝ Արմեն Պերճի Բոշնաղյանը (ծն. 1956 թ., ք. Երևան), 1973-1978 թթ. սովորել և ավարտել է ԵՊՀ-ի Իրավաբանական ֆակուլտետը: 30 տարուց մի փոքր ավելի նա աշխատել է ՀԽՍՀ, ապա ՀՀ դատախազությունում, իսկ այնուհետև ՀՀ անվտանգության խորհրդի քարտուղարությունում: Նա նաև զբաղվել է գիտահետազոտական աշխատանքներով և հրատարակել է գիտագործնական ձեռնարկներ ու գիտական հոդվածներ ³:

² Манасерян Э.М. О самостоятельной работе студента-заочника над книгой. Ереван, 1969 (24 стр.).

³ Բոշնաղյան Ա.Պ. Հանցավոր ճանապարհով ստացված եկամուտների օրինականացման (փողի լվացման) հիմնախնդիրը և պայքարը դրա դեմ. Մ. 1. Գիտագործնական ձեռնարկ. Երևան, Ասողիկ հրատ., 2003 (108 էջ); Բոշնաղյան Ա.Պ., Երեմյան Ա. Հանցավոր եկամուտների օրինականացմանը և ահաբեկչության ֆինանսավորման հակազդելու վերաբերյալ հիմնարար միջազգային փաստաթղթեր. Ժողովածու (տեսական մեկնաբանություններով). Երևան, Ասողիկ հրատ., 2006 (409 էջ); Бошнянян А.П. Вопросы противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма в стратегии национальной безопасности, отраслевых стратегиях, программах и правовых актах правительства Республики Армения (криминологический аспект). Вектор науки Тольяттинского

Ա.Պ. Բոշնաղյանի կինը՝ Արմինե Բենիկի Մաժինյանը (ծն. 1965 թ.) սովորել և 1988 թ. ավարտել է Երևանի Բժշկական ինստիտուտը, ստանալով բժիշկ-ատամնաբույժի մասնագիտություն: 1998թ. նա պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն՝ «Պերիոդոնտիտի խրոնիկ ձևերի բուժումը» թեմայով: Նա նաև մի շարք գիտական աշխատությունների հեղինակ է⁴:

Արմինե և Արմեն Բոշնաղյանների ավագ դուստրը՝ Էմմա Արմենի Բոշնաղյանը (ծն. 1991 թ.) նույնպես ստացել է բժշկի կրթություն և ուսանել է Երևանի Մխիթար Հերացու

государственного университета. Серия Юридические науки. ФГБОУ ВО Тольятинский государственный университет. Изд. ТГУ, 2016. ном. 2 (25). С. 15-18; Он же: Организационные основы и неспециализированные субъекты предупреждения легализации имущества, полученного преступным путём, кварталный научный журнал Алтернатива. июль-сентябрь 2021 (3). изд. Лимуш, 2021 (3). С. 259-268; Он же: Специализированные государственные субъекты предупреждения легализации имущества, полученного преступным путём. Международный университет Евразия. Вестник. Ереван, 2021 ном. 2. С. 50-66.

⁴ Мажинян А.Б., Татинцян В. и др. Методические рекомендации для преподавателей и студентов. ЕрГМИ, 1992 (7 с.); Мажинян А., Балаян Л. и др., Исследование роста некоторых микроорганизмов в среде, содержащей брeфопоорошок и прополис. Вопросы экспериментальной и клинической стоматологии. Сб. научных трудов (вып. 2), 1995. С. 138-141; Мажинян А., Балаян Л. и др. Применение брeфокостного материала в сочетании с прополисом при лечении хронических форм периодонтита. Вопросы экспериментальной и клинической стоматологии. Сб. научных трудов (вып. 2), 1995. С. 144-145; Мажинян А., Гаспарян А. и др., Активность лизоцима в слюне больных периодонтитом. Биологический журнал Армении. ном. 1-2. С. 72-75; Мажинян А., Татинцян В., Лизоцим-тест как важный показатель хронического одонтогенного очага. Тезисы докладов Всемирной конференции стоматологов. Ереван, 1997.

անվան պետական բժշկական համալսարանում՝ կրկին դառնալով ատամնաբույժ (2007-2011 թթ.): Որդին՝ Պերճ Արմենի Բոշնաղյանը (ծն. 1992 թ.) սկզբում սովորել է ԵՊՀ-ի Իրավաբանական ֆակուլտետի բակալավրիատում (2009-2014 թթ.), ապա մագիստրոսական կրթություն է ստացել Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանում (2015-2017 թթ.), իսկ այնուհետև ավարտել է Ժնևի միջազգային մարդասիրական իրավունքի և մարդու իրավունքների ակադեմիան (2017-2018 թթ.): Կրտսեր դուստրը՝ Վերա Արմենի Բոշնաղյանը (ծն. 2002 թ.) ներկայումս ուսանում է Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանի՝ Բնագիտության ֆակուլտետում:

Անդրադառնալով Պ.Ս. Բոշնաղյանի ընտանիքի պատմությանն անհնարին է շրջանցել և չիտել վերջինիս երկու եղբայրների մասին ևս: Սերգեյ Բոշնաղյանի և Աշխեն Աֆրիկյանի ավագ որդին՝ Արսեն Սերգեյի Բոշնաղյանը (26. 07. 1914 - 08. 01. 1972 թթ.) եղել է խորհրդային բանակի գեներալ-մայոր (1958 թ.)⁵: Ի տարբերություն միջնեկ եղբորը, նա եղել է կադրային զինվորական: Ա.Ս. Բոշնաղյանը սովորել և ավարտել է Երևանի Ն.Կ. Կրուպսկայայի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1928 թ. Երևանի քաղաքային կոմերիտմիության կոմիտեն նրան զործուղել է սովորելու Բաքվի՝ Օրջոնիկիձեյի անվան Անդրկովկասյան ռազմական նախապատրաստական դպրոցում: 1932թ. ավարտել է Թբիլիսիի 26 կոմիսարների անվան հետևակային դպրոցը, ապա 1935թ.՝ ավարտել է նաև Օրենբուրգի ավիադպրոցը: Նրա ակտիվ ծառայությունն ԽՍՀՄ ԶՈՒ-մ սկսվում է հենց այս ժամանակներից և շարունակվել է մինչև իր կյանքի ավարտը:

⁵ ՀՄՀ Հ. 2. խմբ. Համբարձումյան Վ.Հ. Երևան, 1976. էջ 520 (Բոշնաղյան Արսեն Սերգեյի հոդվածը); ՀՀՀ, Հ. 1. խմբ. Համբարձումյան Վ.Հ. Երևան, 1990. էջ 560 (Բոշնաղյան Արսեն Սերգեյի հոդվածը):

1935-1940թթ. Ա.Ս. Բոշնադյանը ծառայել է Հայկական առանձին լեռնահրաձգային դիվիզիայում: Ապա նա ավարտել է Մ.Վ. Ֆրունզեյի անվան ռազմական ակադեմիան և ծառայության է անցել ԽՍՀՄ բանակի գլխավոր շտաբում: Ծառայությունը ՁՈւ-մ նա համարեց իր կյանքի գլխավոր գործը և նախապատերազմյան ծառայողական բնութագրում այս մասին կարդում ենք. «Արսեն Մերգեյի Բոշնադյանը երիտասարդ, աճող հրամանատար է: Պայքարի ժամանակակից միջոցների կիրառումով համագործակցելով մարտի բնույթը ճիշտ է հասկանում: Իրադրության մեջ կողմնորոշվում է արագորեն, հիմնավորված վճիռ է ընդունում, բոլոր մատչելի միջոցներով ձգտում է այդ վճռի իրագործմանը: Ռազմական գործը սիրում է և մշտապես կատարելագործվում այդ ասպարեզում...»⁶:

Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին օրերից նա նշանակվել է գլխավոր շտաբի օպերատիվ վարչության պետի օգնականի պաշտոնում: 1941-1943 թթ. ծառայել է շտաբային բանակի գեներալ Ա.Ս. Շտեմենկոյի (Сергей Матвеевич Штеменко, 1907-1976թթ.) ղեկավարությամբ: Սա արդեն հուշում և վկայում է մի շատ կարևոր հանգամանքի մասին: Ա.Ս. Շտեմենկոյի ղեկավարությամբ է մշակվել Սոսկվայի պաշտպանության պլանը, ապա նաև ռազմական գործողությունների կազմակերպումը՝ Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, Սևաստոպոլի հանրահայտ 250 օրյա պաշտպանությունը (1941թ. հոկտեմբերի 30-ից մինչև 1942թ. հուլիսի 4-ը) և այլն⁷:

⁶ Ղազարյան Ա.Վ. Պատերազմ, մարդիկ, ճակատագրեր. Գիրք Առաջին. Երևան, Սովետական գրող, 1979. էջ 324-325:

⁷ Այս հարցերին ԽՍՀՄ բանակի գեներալ Ա.Ս. Շտեմենկոն հետագայում անդրադարձել է իր գիտական աշխատություններում: Տե՛ս՝ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Ч. 1—2. М., 1968—1973; Он же: Генеральный штаб в годы войны. Кн. 1—2. М.,

Հետագայում Ա.Ս. Բոշնադյանը ծառայել է նաև բանակի գնդապետ, հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի առաջին հրամանատար Միսոն Գևորգի Զաքյանի (Զաքիյան – 1899 - 1942 թթ.) հրամանատարության ներքո: Այնուհետև գտնվել է ապագայում ԽՍՀՄ մարշալ՝ Հ.Բ. Բաղրամյանի հրամանատարության ներքո (1897-1982թթ.)⁸: Հանդիսացել է կորպուսի օպերատիվ բաժնի, դիվիզիայի, ապա կորպուսի շտաբի պետը, բանակի հրամանատարի տեղակալը: 1943 թ. Ա.Ս. Բոշնադյանը նշանակվել է Առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի հրաձգային կորպուսի՝ շտաբի օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնում: Նա ակտիվորեն մասնակցել է խորհրդային Բելոռուսիայի և

1973—1975; Он же: Новый закон и воинская служба. М., 1968; Он же: О всеобщей воинской обязанности. М., 1968; Он же: Советские сухопутные войска. 2-е изд. М., 1968; Он же: Последние шесть месяцев Второй мировой войны. М., 1973; Он же: Освободительная миссия Советской Армии. М., 1975; Он же: Победителям и Героям. // Военно-исторический журнал. 1966. № 7. С. 15—28; Он же: На северном фланге советско-германского фронта летом и осенью 1944 года. // Военно-исторический журнал. 1972. № 6. С. 59-66.

⁸ Баграмян И.Х. Город-воин на Днестре. М., Политиздат, 1965; Он же: Так начиналось война. [Воспоминания]. М., Воениздат, 1971; Он же: На пути к великой победе. М., Знание, 1975; Он же: Так шли мы к победе. М., Воениздат, 1977; Он же: Мои воспоминания. Ереван, Айастан, 1979; Он же: Боевая слава. М., 1981; Он же: Великого народа сыновья (сборник документальных очерков о Жукове, Василевском, Рокоссовском, Шапошникове, Тимошенко, Коневе и Карбышеве). М., Воениздат, 1984; Он же: Наступление войск 1-го Прибалтийского фронта в Белорусской операции. // Военно-исторический журнал. 1961. № 4. С. 12-27; № 5. С. 15-31; Он же: Шауляйско-Митавская операция войск 1-го Прибалтийского фронта. // Военно-исторический журнал. 1962. № 10. С. 3-23; Баграмян И.Х., Выродовым И. Роль представителей Ставки ВГК в годы войны. Организация и методы их работы. // Военно-исторический журнал. 1980. № 8. С. 25—33.

Մերձբալթյան հանրապետությունների ազատագրման կռիվներին: Նա հանդիսացել է Նևեյ, Գորոդոկ, Վիտեբսկ, Պոլոցկ, Ելզավա քաղաքների ազատագրման համար մղված համառ մարտերի ակտիվ մասնակիցներից:

1944թ. վերջերից մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածում Ա.Ս. Բոշնադյանն անմիջական մասնակցություն է ունեցել նաև Յուտլանդական թերակղզու (հարավային հատվածը Գերմանիայի կազմում էր, հյուսիսայինը՝ Դանիայի, անվանվում է տարբեր կերպ, հնում՝ Cimbria, Iutia, Iutlandia, դանիերեն՝ Jylland, գերմ.՝ Jütland) և Քյոնիգսբերգ (Königsberg, այժմ՝ Կալինինգրադ, ՌԴ-ի կազմում) քաղաքի գրավման մարտերի պլանավորմանը և դրանց իրականացմանը: 1955թ. նա ավարտել է Կ.Ե. Վորոշիլովի անվան Գլխավոր շտաբի բարձրագույն ակադեմիական դասընթացները: 1958թ. ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ նրան շնորհվել է գեներալ-մայորի զինվորական աստիճան: Այնուհետև 1960-1963թթ. նա ծառայել է Գերմանիայում տեղակայված խորհրդային զորախմբերում: Նա նաև բազմիցս գործուղվել է Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Հունգարիա, Ռումինիա, Բուլղարիա և այլ երկրներ:

Իր անբասիր և նվիրված ծառայության համար արժանացել է պետական-կառավարական մի շարք պարգևների՝ այդ թվում Լենինի, Կարմիր աստղի, երկիցս Կարմիր դրոշի և կրկին երկիցս Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանների և բազմաթիվ այլ շքանշանների ու մեդալների:

Ա.Ս. Բոշնադյանը վախճանվել է 1972թ. հունվարի 8-ին՝ Ուկրաինայի Չեռնիգով քաղաքում: Նրա աճյունը տեղափոխվել է Երևան և հուղարկավորվել Երևանի կենտրոնական գերեզմանոցի պանթեոնում: Նրա անունն է կրում իր հայրենի ծննդավայր Գավառ քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկը:

Մերգեյ Բոշնադյանի և Աշխեն Աֆրիկյանի կրտսեր որդին՝ Ռաֆիկ Մերգեյի Բոշնադյանը (ծն. 1923թ.) մասնագիտությամբ ավտոմեխանիկ է եղել: 1942թ. մարտի 30-ին զորակոչվել է բանակ Երևանի Մոլոտովյան շրջանի զինկոմիսարիատի կողմից և մեկնել ռազմաճակատ՝ շարքայինի կոչումով: Կռվել է դաշտային փոստարկղ 1459-684 զորամասի 2-րդ ականանետային մարտկոցի կազմում, որպես ականաձիգ: Հետագա ճակատագիրն անհայտ է: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ցամաքային զորքերի գլխավոր շտաբի 1947թ. հուլիսի 7-ի զրոյության համաձայն՝ Ռաֆիկ Մերգեյի Բոշնադյանը զոհվածների, վիրավորումներից մահացածների և անհայտ կորածների հաշվառումներում ընդգրկված չէ⁹:

Բ. Հայրենական Մեծ պատերազմի քառուղիներում

Այսպիսով, մեծ կյանքի նախաշեմին, շատերի նման Պ.Ս. Բոշնադյան ևս հարկադրված էր մեկնել ռազմաճակատ, քանզի հայրենասիրության ալիքը համակել էր բոլորին: Պաշտպանելով ԽՍՀՄ-ը նա մյուսների նման պաշտպանում էր նաև իր հայրենի Հայաստանը: Սա մենք նշում ենք ելնելով այն նկատառումից, որ մեր արևմտյան հարևանը՝ Թուրքիան արդեն կազմ և պատրաստ սպասում էր, թե երբ են ֆաշիստները ներխուժելու Հյուսիսային Կովկաս և Անդրկովկաս: Դա թուրքերին պետք էր մինչև վերջ Հայաստանը և հայերին վերացնելու համար, որպեսզի այլևս չլինեին և ոչ մի խոսք Հայկական հարցի վերաբերյալ: Մինչև ռազմաճակատ մեկնելը՝ նա ուսանել է ռազմական ուսումնարանում (ք. Թելավի՝ Վրաստանում), ապա ծառայել է 89-րդ հայկական հրաձգային

⁹ Ա.Վ. Ղազարյանը գրում է, որ Ռ.Ս. Բոշնադյանը զոհվել է Նովոռոսիյսկ քաղաքի համար մղված համառ և ծանրագույն մարտերի ընթացքում: Տես՝ Ղազարյան Ա.Վ. Նշվ. աշխ., էջ 324:

Թամանյան դիվիզիայի 390-րդ հրաձգային գնդում (այս գունդը ստացել է Սևաստոպոլյան պատվավոր անվանումը կամ կոչումը): Այս ընթացքում նա եղել է ականանետային գումարտակի հրամանատար, ապա շտաբի պետի հետախուզության և օպերատիվ ծառայության գծով օգնական, այնուհետև նույն 390-րդ և, ապա 526-րդ գնդերի շտաբի պետը:

Այս տեղափոխությունները մեզ ուղղակի հուշում է մեկ շատ կարևոր հանգամանքի վերաբերյալ, որին բացարձակապես ուշադրություն չեն դարձրել Պ.Ս. Բոշնալյանի կյանքին և ռազմական գործունեությանն անդրադարձած նախորդ հեղինակներից և ոչ մեկը¹⁰: Նրա անընդհատորեն տեղափոխությունները 89-րդ Հայկական դիվիզիայի այս երկու գնդերի միջև շարունակական կամ պերմանենտ բնույթ են կրել: Քաջ հայտնի է, որ շտաբի պետի ուսերին ընկած է ավելի մեծ պատասխանատվություն, քան այլ կարգի հրամանատարների, թեկուզ առավել բարձրաստիճան: Ցանկացած ռազմական միավորման հենց շտաբի պետն է հանդիսանում նրա «միտքը և ուղեղը»: Շտաբի պետն է մշակում ռազմական գործողությունների ընթացիկ և հեռանկարային պլանները: Վերջինս, ինչպես և նրա ավագ եղբայր Ա.Ս. Բոշնալյանը, փաստորեն ստացվում է, որ ունենի համապատասխան բնատուր հարուստ գիտելիքներ ռազմարվեստի հենց այդ բնագավառում: Այստեղ ամենակարևոր հանգամանքներից էր հանդիսանում քարտեզները ճիշտ «կարդալը», որը և հաջողության գրավականի անբաժանելի ուղեկիցն էր:

Օպերատիվ ռազմարվեստը միջանկյալ դիրք է գրավում մարտավարության կամ ստրատեգիայի (στρατηγία, stratēgós - նշանակում է գորքը ղեկավարել, առաջնորդել) և ռազմավարության կամ տակտիկայի (τακτικός - նշանակում է

«գորքի շարքերին վերաբերվող», ծագում է τάξις «շարք և տեղաբաշխում» բառերից) միջև: Հնագույն ժամանակներից սկսած մշտապես հաղթել է այն հակառակորդը, որը թշնամուն գերազանցել է հենց այդ երկու միացյալ ասպարեզներում: Սա, կարծես թե, նմանվում է չգրված օրենքի՝ ցանկացած պատերազմի պարագայում¹¹:

89-րդ Թամանյան Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան, որի երկու գնդերում կովել է նաև Պ.Ս. Բոշնալյանը ձևավորվել են Երևանում¹², 1941թ. դեկտեմբերին: Դիվիզիան իր ռազմական ուղին սկսել է Կովկասի ստորոտներում, մասնակցել է Սևաստոպոլի, Բալակլավայի և Կերչի ազատագրմանը: Թամանի թերակղզում դրսևորած հերոսության համար դիվիզիային սկսել են կոչել

¹¹ Шлиффе А. Канни. М., 1938. 2-ое изд; Макиавелли Н. О военном искусстве. М., 1939; Меринг Ф. Очерки по истории войн и военного искусства. М., 1956; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 1—7. М., 1936—1939; Клаузевиц К. О войне. Т. 1—2, М., 1941; Мольтке Г.-К.-Б. Военные поучения. М., 1938; Наполеон I. Избранные произведения. М., 1956; Свечин А.А. Эволюция военного искусства. М., Л., 1927—1928. Т. 1—2. М., 1996; Иссерсон Г.С. Эволюция оперативного искусства. М., 1937; Триандафиллов В.К. Характер операций современных армий. М., 1937; Савкин В.Е. Основные принципы оперативного искусства и тактики. М., 1972; Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы. М., 1987; Военное искусство в локальных войнах и вооруженных конфликтах. Под ред. Рукшина А.С. М., 2009; Вторая мировая война. 1939—1945 гг. М., 1958; Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917—1940 гг.). М., 1965; Военная стратегия. М., 1968; Семенов В.А. Краткий очерк развития советского оперативного искусства. М., 1960.

¹² Տես՝ ԵՊՀ արխիվից Պ.Ս. Բոշնալյանի անձնական գործը, նաև ՀՀ Պետական արխիվ՝ Պ.Ս. Բոշնալյան, ֆ. 1007, ց. 1, գ. 1-4, 12, 13, 15 (Հայրենական Մեծ պատերազմի վերաբերյալ), նաև՝ ֆ. 207, ց. 68, գ. 158 (պատգամավորի անձնական գործը):

¹⁰ Տես՝ Հավելված III – Գրականություն Պ.Ս. Բոշնալյանի կյանքի և ծավալած գործունեության վերաբերյալ:

«Թամանյան» պատվավոր անվամբ: Պատերազմի ողջ ընթացքում թամանցիներն ազատագրել են ավելի քան 900 մեծ և փոքր բնակավայրեր: Գեներալ-մայոր Ն.Գ. Սաֆարյանի (1905-1982թթ.) հրամանատարության ներքո 89-րդ դիվիզիան առաջիններից մեկը հատեց ԽՍՀՄ պետական սահմանը, անցավ Լեհաստանի տարածքով և 1945թ. գարնանը մտավ ֆաշիստական Գերմանիայի մայրաքաղաք: Բեռլինի գերմանական կայազորի ջախջախման համար դիվիզիան պարգևատրվել է Կուտուզովի II աստիճանի շքանշանով: Բալակլավայում, որտեղ գտնվում է 89-րդ դիվիզիայի մարտիկների եղբայրական գերեզմանը, ՀԽՍՀ միջոցներով հուշարձան է տեղադրվել ի հիշատակ զոհված թամանցիների:

Կերչի համար մղված մարտերին մասնակցել է նաև 1941թ. սեպտեմբերին ձևավորված 390-րդ Հայկական հրաձգային գունդը, որի ռազմիկները Ղրիմում աչքի ընկան իրենց արիությամբ և տոկունությամբ: Այս գնդի մարտական համառոտ ուղին անցել է Կիև-Սմոլենսկ-Ղրիմի թերակղզի-Բրյանսկ-Բեռլին ճանապարհներով: Ինչ վերաբերում է 526-րդ գնդին, ապա այն ունեցել է ավելի երկար մարտական ուղի՝ Հյուսիսային Կովկասից-Կիև-Սմոլենսկ-Մոսկվա-Նովգորոդ-Կալինինգրադ-Գդանսկ-Բեռլին քաղաքներով: Պատերազմի ընթացքում հայկական դիվիզիան անցել է 7.250 կմ. ճանապարհ, որից 3.640 կմ. միայն համառ մարտերով: Այս ամենին պետք է հավելել, մեղմ ասած, մեկ հանգամանք ևս, թե որքան ծանր է եղել հրաձգային զորքում կռվելը, քանզի վերոհիշյալ կիրառությունները նրանք անցել են քայլերով: Հայտնի փաստ է, որ Հայրենական Մեծ պատերազմը տևել է 3 տարի, 10 ամիս և 18 օր, որը կազմում է 1418 օր ու գիշեր: Ստացվում է, որ օրական նրանք անցել են 5 կմ. մի փոքր ավելի ճանապարհ: Մա պարզ հաշվարկի դեպքում: Բայց դիվիզիայի կազմավորումը սկսվեց Երևանում 1941 թվականի դեկտեմբերի կեսերին և ավարտվեց մինչև նոր տարի, իսկ 1942 թվականի օգոստոսի 10-ից դիվիզիան արդեն մասնակցում էր Կովկասի համար մղվող

վճռական մարտերին: Ստացվում է, որ պատերազմի սկզբից անցել էր արդեն 1 տարի և մեկ ու կես ամիս: Այս դեպքում կստանանք մի այլ թվաբանություն՝ օրական մոտ 7 և կես կմ. ճանապարհ: Եթե գերմանացիներն ունեին մոտոհրաձգային զինվորական կազմավորումներ, ապա ԽՍՀՄ-ում, քաջ հայտնի է, որ այսպիսի առաջին զորամիավորումներն ստեղծվեցին միայն 1957 թ. մարտի 12-ի հրամանագրով ¹³: Այս դիվիզիայի տարբեր գնդերի շարքերում կռված համալսարանականների մասին գրվել են շատ մենագրություններ, իսկ թե որքան զիտական հոդվածներ են հրատարակվել մինչև օրս, երևի արդեն անհնարին է հաշվել ¹⁴:

¹³ Советские Вооружённые Силы. История строительства. М., 1978; Бабаков А.А. Вооружённые Силы СССР после войны (1945—1986 годов). История строительства. М., 1987; Глазунов Н.К., Масленников П.Е. Сухопутные войска капиталистических государств (участников Североатлантического союза). М., 1980; Павловский И.Г. Сухопутные войска СССР: Зарождение. Развитие. Современность. М., 1985; История военного искусства. СПб., 1994. Т. 1—5; Мураховский В.И., Федосеев С.Л. Оружие пехоты. М., 1997; Толкачев Н.Т. Пехота. История, организация, вооружение и тактика. М., 1964.

¹⁴ Ենգոյան Փ., Մինասյան Է. Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.). Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019; Մինասյան Է. Հայ ժողովրդի ներդրումը Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակի գործում (1941-1945 թթ.). Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2020. № 1, էջ 8-33: Տես նաև՝ Մովսեսյան Հայաստանը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին 1941-1945թթ. (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու). Երևան, 1975; 89-րդ Թամանյան կարմրադրոշ, Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի, Կարմիր աստղի շքանշանակիր հայկական հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին 1942-1945 թթ. (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու). Երևան, 1983; Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր դիվիզիայի մարտական ուղին (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու). Երևան, 1985; Советская Армения в годы

Պ.Ս. Բոշնադյանը ամենաակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել, ինչպես Թամանյան թերակղզու համար մղված կռիվներին, որն ուներ պաշտպանական բնույթ, այնպես էլ խորհրդային մյուս տարածքների ազատագրական միսիային: Խոսքը վերաբերում է Կերչի, Սևաստոպոլի, ապա Վարշավայի և այլ բնակավայրերի ազատագրման համար մղված մարտերին: Նա նաև աչքի է ընկել Բելոռուսական I ռազմաճակատի կողմից իրականացրած մարտական գործողություններին, մասնավորապես՝ Ղրիմի դեսանտային ու Վիսլա-Օդերյան գործողությունների ժամանակ, մասնակցել է Բեռլինի գրավմանը, որը քաջ հայտնի է բոլորին, և հասել մինչև Էլբա¹⁵: Վարշավայի մատույցներում մղված դաժան մարտերի ժամանակ ռազմադաշտից նա դուրս է բերել ծանր վիրավորված գնդի հրամանատարին և փոխարինելով նրան գումարտակը անձամբ տարել է գրոհի:

1945թ. աշնանը 89-րդ Թամանյան դիվիզիան վերադարձել է հայրենի Հայաստան և 1956թ. կազմացրվել: Պատերազմի ընթացքում Պ.Ս. Բոշնադյանը բազմիցս աչքի է ընկել սխրանքներով, որոնց խոսուն վկաներն են բազմաթիվ այն պարգևատրումները, որոնց նա արժանացել է: Ահա այդ պարգևների համառոտ ցանկը՝ Կարմիր դրոշի շքանշան (21. 02. 1945 թ.), Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին աստիճանի երեք շքանշան (5. 06. 1944 թ., 19. 05. 1945թ., և 1985թ.),

Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов и материалов. Ереван, 1975; Դավլաթյան Դ. Մարտական 89. Երևան, 1966; Հարությունյան Կ. Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ. Երևան, 2002; Հակոբյան Ա.Մ. Կովկասյան նախալեռներից մինչև Բեռլին-Էլբա. Երևան, 1991; Մալխասյան Ա. Հայ գեներալներ և Սովետական Միության հերոսներ. Երևան, 1967; նույնի՝ Սովետական բանակի հայ գեներալները. Երևան, 1963; Նալբանդյան Ս. Թամանցիները. Երևան, 1961:

¹⁵ Գետ Չեխիայում և Գերմանիայում (գերմ. Elbe, չեխ. Labe՝ Լաբա):

Մարտական կարմիր դրոշի շքանշան, Կարմիր աստղի շքանշան (15. 02. 1944թ., և 19. 05. 1944թ.), «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալ (13. 10. 1944թ.), «Բեռլինի գրավման համար» մեդալ:

Սխրանքների մասին հատկապես մանրամասն գրում է Ե.Ա. Կարապետյանը՝ իր «Անմահության ճանապարհով» ուշագրավ մենագրությունում: Այսպես, «Դուգայա լեռան մոտ» գլխում նա նկարագրում է, թե ինչպիսի համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս ֆաշիստական հրոսակները և. «... Դիվիզիայի առաջավոր գնդերը հետապնդում էին թշնամուն, միաժամանակ հետախույզները՝ Պերժ Բոշնադյանի ղեկավարությամբ, ակտիվ հետախուզություն էին կատարում. նրանք կարողացան ժամանակին պարզել, որ Նատուխանսկ բնակավայրը թշնամին վերածել է ուժեղ ամրացված շրջանի, իր ցամաքային ու օդային բոլոր ուժերը գործադրում է, որպեսզի չտա այդ ավանը, չնայած դրան, դիվիզիայի առաջավոր գնդերը ճգմեցին գերմանա-ֆաշիստական պաշտպանությունը և ազատագրեցին Նատուխանսկը»¹⁶:

Մի փոքր անց նա նաև նկարագրում է Ղրիմում տեղի ունեցած մարտական գործողությունները: Նա գրում է. «... 89-րդ դիվիզիայի հետևակայիններն արդեն հասել էին այն բարձունքին, ուր քիչ առաջ թշնամու բանակի հրամանատարներն իրենց դիտակետն ունեին: Ես, Մուրադյանը, Բոշնադյանը, Ֆրոլովը, Ասովսկին և Թանգյանը ներս մտանք, ինչպես ասում են, գազանի բույնը: Թշնամու այդ

¹⁶ Կարապետյանը Ե.Ա. Անմահության ճանապարհով. Երևան, 1969. էջ 31, 39: Այս բարձունքում էր, որ իր սխրանքը գործեց Հ. Ավետիսյանը, կրծքով փակելով հակառակորդի գնդացրի կրակոցները և ապահովեց գրոհի հաջողությունը: Դա տեղի ունեցավ 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին, որի համար էլ 1944 թ. մայիսի 16-ին հետմահու նրան շնորհվեց ԽՍՀՄ հերոսի կոչումը: Նա կովում էր 390-րդ հրաձգային գնդի 1-ին վաշտի կազմում:

դիրքերում և պաշտպանվում էինք, և շարունակում հարձակումը՝ հաջորդ խրամատների վրա: Թշնամին չտեսնված կրակ էր բացել գենքի բոլոր տեսակներից: ... Մեր հրետանու երկարատև նախապատրաստությունից հետո հետևակը բարձրացավ և սլացավ առաջ: Դիվիզիայի 390-րդ և 400-րդ գնդերը հարևան զորքերի հետ ճեղքեցին թշնամու պաշտպանության գիծը և հարավից մտան Սևաստոպոլ: Թշնամին, չկարողանալով այլևս դիմադրել, 1944 թ. մայիսի 9-ին հանձնվեց»¹⁷:

Հանդիսանալով շտաբային ծառայող, փաստորեն Պ.Ս. Բոշնաղյանն իր գնդի զինվորների հետ էր՝ ամենաձանր և դժվարին օրերին ու պահերին: Շատերը իրենց շտաբում գտնվելու հանգամանքը կարող էին օգտագործել, որպեսզի, որքան հնարավոր է «հեռու մնան» պատերազմական թոհուրոհից: *Այսպիսի բազմաթիվ օրինակներ մենք գիտենք ոչ միայն տարբեր գիտական և գեղարվեստական գրքերից, այլև կինոֆիլմերից:* Պ.Ս. Բոշնաղյանը հետևելով իր ավագ եղբոր օրինակին, ռազմաճակատ էր մեկնելու ոչ թե բացակա չստանալու համար, այլ այն պատճառով, որ խորհրդագերմանական ռազմաճակատում վճռվում էր նաև Հայաստանի ապագայի հիմնահարցը: Այս մասին մենք արդեն բավականին հանգամանալից խոսեցինք վերևում: Մենք չենք բացառում, որ վերևում նշված մարտերին նա մասնակցել է չունենալով բարձրագույն հրամանատարության թույլտվությունը կամ էլ նրանցից թաքուն: Փաստորեն, նա չէր դնում և ոչ մի տարբերություն, իր և շտաբային զինվորների միջև:

Բերենք մեկ այլ օրինակ ևս վերոհիշյալ մենագրության «Հարձակում Ֆրանկֆուրտի վրա» գլխից. «... 526-րդ գնդի շտաբի պետ էր նշանակված Պերճ Բոշնաղյանը, որը թեև նոր էր անցել այդ պատասխանատու աշխատանքին, բայց այնպես լավ էր կազմակերպում հարձակման ամբողջ պլանը և դա

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 80:

այնպես էր հասցնում ստորաբաժանումների հրամանատարներին, որ հիացնում էր մեր գեներալին: «Ահա իսկական զինվորական, իր գործի լավ գիտակ», - այդ օրերին ասել էր Նվեր Սաֆարյանը՝ դիվիզիայի շտաբային աշխատողների մի խորհրդակցությունում»¹⁸: Յուրաքանչյուրը չէ, որ կարող էր արժանանալ նշանավոր գեներալ-մայոր Ն.Գ. Սաֆարյանի դրվատանքին արժանի այսպիսի խոսքերի¹⁹: Այսպիսով, ԽՍՀՄ ԶՈւ-մ Պ.Ս. Բոշնաղյանը ծառայել է 1941-1947թթ., որից հետո առողջական խնդիրների պատճառով զորացրվել է, ունենալով փոխգնդապետի զինվորական աստիճան:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 104:

¹⁹ Այս մասին ավելի հանգամանալից տես՝ Հավելված IV – Փաստաթղթեր 1941-1945 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմից, ուր նշված է Պ.Ս. Բոշնաղյանի անունը:

*Պերճ Բոշնադյանն իր նշանած Էմմա
Մանասերյանի հետ ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ (1941թ.)*

Ս.Ա.Բոշնադյանն իր որդիներ՝ Արսենի և Պերճի հետ

Գեներալ-մայոր Ն.Գ.Սաֆարյանը, Պ.Ս.Բոշնադյանը և թամանցի, ԽՍՀՄ հերոս Ս.Կ. Բաղդասարյանը Երևանի պետական համալսարանի սփյուռքահայ ուսանողների հետ հանդիպման ժամանակ (1969թ.)

ԳԼՈՒԽ II

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱԴՅԱՆԻ ԳԻՏԱ-ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1945-1999 ԹԹ.

Ա. Երկրաբանական գիտության ձևավորումը
Հայաստանում կամ Պ.Ս. Բոշնադյանի գիտա-
մանկավարժական գործունեության սկզբնավորումը.

Պերճ Սերգեյի Բոշնադյանի կյանքի 84 տարիներից 54-ն անցավ Երևանի պետական համալսարանի Երկրաբանության ֆակուլտետում (ռուս.՝ геология, հին հուն.՝ γῆ, գե՝ երկիր և λόγος՝ լոգոս, ուսումնասիրություն, խոսք բառերից, լատ.՝ geologiam): Չնայած այն հանգամանքին, որ Հայաստանը և Հայկական լեռնաշխարհն աչքի են ընկնում աննախադեպ սեյսմիկ ակտիվությամբ, այնուհանդերձ երկրաբանությունը մեր մոտ գիտական հիմքերի վրա դրվեց միայն խորհրդային տարիներից սկսած: Բավական է թվարկել միայն XX դ. մեր տարածքում տեղի ունեցած երկրաշարժերը: 1926թ. Լենինականի, 1931թ. Ջանգեզուրի (որի ժամանակ քանդվեց նաև Տաթևի վանքը), 1937թ. Երևանի, 1968 թ. Ջանգեզուրի, 1988թ. Սպիտակի և Գյումրիի սոսկալի ավերիչ երկրաշարժերը: Մինչ այս տեղի ունեցած երկրաշարժերից իր ուժգնությամբ հատկապես աչքի է ընկել դեռ մ.թ.ա. 550թ. երկրաշարժը, որի մասին հիշատակում է նույնիսկ մեր Պատմահայր Մովսես Խորենացին (V դ.): Վերջինս վկայում է. «...բայց նախապես ասված Անուշ կնոջն իր որդիներով բնակեցնում է Մեծ լեռան

փլվածքի անդորրված վերջավորությունում, որն ըստ լսածի, ասում են ահագին հիմքի շարժումից է, որը պատմել են (նրանք)՝ ուլքեր Պողոսմեսի հրամանով բազմաշրջագայությամբ ասպարեզներով չափել են մարդաբնակ, այլև անբնակ վայրերը եւ ծովը՝ արևադարձից մինչև դեպի Քիմիոտոն (Բորյալ երկիր, նույնն է Սառուցյալ երկիր, նույնն է Հյուսիսային բևեռամերձ տարածք): Իսկ նույն մարաց Անուշի պաշտոնյաներին տրվեց լեռան ոտ առնելու տեղը, ուր բնակվեցին»²⁰: Սա հուշում է այդ երկրաշարժի ուժգնության մասին, որ նույնիսկ մոտ 1000 տարի անց հիշատակվում է մեր մատենագրի կողմից: Այդ երկրաշարժի ժամանակ էլ Արարատի հյուսիս-արևմտյան լեռնալանջին ձևավորվել է մի մեծ խոռոչ, որն այժմ էլ տեսանելի է: Հետաքրքիր է նաև 358թ. օգոստոսի 24-ին Փ. Ասիայում (Պոնտոսի թագավորության տարածքում) տեղի ունեցած սարսափազդու երկրաշարժի մեկնաբանությունը պատմագիտական գրականության մեջ: Գերմանացի նշանավոր հայագետ Յ. Մարկվարտը (Josef Markwart, 1864 – 1930 թթ.) գտնում է, որ հենց այդ երկրաշարժի պատճառով էր, որ հիմնահատակ կործանվեց մեր Արշակավան քաղաքը²¹:

Իրենց ուժգնությամբ աչքի են ընկել նաև 1628թ. Կիլիկիայի և 1679թ. Գառնիի երկրաշարժերը, որի հետևանքով ավերվել է նաև Գառնիի հանրահայտ հեթանոսական տաճարը:

²⁰ Մովսես Խորենացի. I, 30: Այս և մյուս երկրաշարժերի մասին տես՝ Անտոնյան Ս.Շ., Հարությունյան ՀՀ. Պատմական ավերիչ երկրաշարժերը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում. Երևան, 2005. էջ 6 և հաջ:

²¹ Stk. Markwart J. Die Entstehung der armenischen Bistümer: kritische Untersuchung der armenischen Überlieferung / von Josef Markwart; herausgegeben von Josef Messina / Roma: Pont. institutum orientalium studiorum, 1932. S. 90, 97, նաև՝ Մանանդյան Հ. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Երկ. Հ. Բ. Երևան, 1978. էջ 166:

Պետք է հիշատակել նաև Անիի (1045, 1132, 1319 թթ.), երկրաշարժերը: 893թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից կործանվել է Դվին քաղաքը: 1840թ. Արարատյան երկրաշարժի ժամանակ Արարատ լեռից պոկվել է մի հսկա լեռնագանգված և փլուզվել Ակոռի գյուղի վրա²²: Մեծ վնասներ է պատճառել նաև Չանգեզուրում 1308թ. տեղի ունեցած երկրաշարժը:

Զավեշտալին այն է, որ և նույնիսկ այսպիսի պայմաններում, Հայաստանում գոյություն չունեն երկրաբանության, որպես գիտության և ոչ մի օջախ:

Մեծագույն վերապահումներով, այս խնդիրների առաջին ուսումնասիրողները պետք է համարել անգլիացի հայագետ, աշխարհագետ, ճանապարհորդ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հ.Ֆ.Բ. Լինչին (Henry Finnis Blossie (H. F. B.) Lynch, 1862-1913 թթ.), որն իրականացրել էր երկու ճանապարհորդություններ պատմական Հայաստանի տարածքում (1893-1894 և 1898 թթ.): Հավաքած նյութերի հիման վրա էլ նա շարադրել է ոչ միայն իր երկհատոր «Հայաստան» աշխատությունը, այլև կազմել է «Հայկական լեռնաշխարհ»-ի ամենամանրամասն քարտեզներից մեկը: Այս քարտեզն այժմ ևս համարվում է Հայկական լեռնաշխարհի ուսումնասիրության ասպարեզում ամենալավագույններից մեկը՝ քարտեզագրության ասպարեզում²³: Բայց մի խնդիր է նրա աշխարհագրական ուսումնասիրությունները, լիովին այլ տարածքի երկրաբանությունը, չնայած որ այս գիտությունները միմյանցից համարյա անբաժանելի են:

Սառույցը կոտրվեց միայն 1934թ., երբ Հայաստանի Լուսավորության ժողկոմատի որոշմամբ, նույն թվականի

²² Այս երկրաշարժն հատուկ ուսումնասիրելու նպատակով Հայաստան է եկել գերմանացի երկրաբան Օտտո Վիլհելմ Հերման Ֆոն Աբիխը (Otto Wilhelm Hermann von Abich, 1806-1886 թթ.): Այստեղ նա մնացել է մոտ 6 ամիս և նրան մշտապես ուղեկցել է Խ. Արովյանը:

²³ Линч Г.Ф.Б. Армения: очерки и этюды. Т. 1-2. Тифлис, 1910.

սեպտեմբերին հիմնվեց ԵՊՀ-ի «Երկրաբանական» ֆակուլտետը: Նույն տարում է հիմնվել նաև ԵՊՀ-ի «Աշխարհագրական» ֆակուլտետը: Այս երկու ֆակուլտետները միավորվել են 2008թ. և ներկայումս կոչվում է «Աշխարհագրության և երկրաբանության» ֆակուլտետ: Այժմ ֆակուլտետի 6 ամբիոններում և լաբորատորիաներում ուսումնառությունից զատ կատարվում են գիտահետազոտական բազմապիսի և լուրջ աշխատանքներ: Դրանք վերաբերում են սկսած քարտեզագրությունից և վերջացած գեոդեզիային, ջրաբանությանը, բնօգտագործմանն ու բնապահպանությանը, ջրային պրոբլեմներին, երկրակեղևի խորքային կառուցվածքին, հանքային դաշտերի առաջացման և նրանց որոնման ու հետախուզման մեթոդների մշակմանը, ջրաերկրաբանությանը, երկրաքիմիային, սողանքային երևույթներին, երկրաֆիզիկական դաշտերի ուսումնասիրության ուղղություններին և այլն:

Այս կարևոր իրադարձությունից ընդամենը մեկ տարի անց՝ Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի 1935թ. հունվարի 28-ի որոշմամբ «... Բնական և արտադրողական ուժերի բնագավառում գիտահետազոտական աշխատանքների ուժեղացման նպատակով...» հիմնադրվեց նաև ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղն իր երեք ինստիտուտներով, այդ թվում՝ նաև Երկրաբանականը: Երկրաբանական ինստիտուտի հիմք հանդիսացավ ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհրդին կից գործող «Կիրառական երկրաբանության և հանքաբանության» ինստիտուտը: Վերջինս հիմնվել էր 1934թ.՝ Երևան հրավիրված նշանավոր երկրաբան Հ.Տ. Կարապետյանի (1875-1943 թթ.) կողմից: ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի նախագահ նշանակվեց հանրահայտ երկրաբան, ակադ. Ֆ.Յու. Լևինսոն-Լեսինգը (Ֆранц Юльевич (Юлиевич) Левинсон-Лессинг, 1861-1940 թթ., ի պատիվ Ֆ.Յու. Լեվինսոն-Լեսինգի Արագածի փեշերի հյուսիս-արևելյան լճերից մեկն անվանակոչվել է

Լեսինգի լիճ)²⁴, իսկ Երկրաբանական ինստիտուտի տնօրեն դարձավ՝ վերոհիշյալ Հ.Տ. Կարապետյանը: Այժմ նրա անունով է կոչվում ՀՀ Երկրաբանական թանգարանը, որը նա հիմնել էր դեռ 1937թ.:

Երկրաբանության ծնունդը մեր երկրում մեծապես առնչվում և կապվում է ազգությամբ գերմանացի՝ Կ.Ն. Պաֆֆենհոլցի (К.Н. Паффенгольц 1893-1983 թթ.) անվան հետ ևս²⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ երկրաբանության տարբեր ուղղություններին վերաբերող վկայություններ կան, ինչպես հին արևելյան տեքստերում, չիտսելով արդեն, հատկապես անտիկ (հունա-հռոմեական) մատենագիր-աշխարհագրագետների մասին: Մեր խոսքը Ստրաբոնի (Στράβων; մոտ. 64/63 թթ. մ.թ.ա. - մոտ. 23/24թթ. մ.թ., գրել է «Աշխարհագրություն» («Γεογραφικά» աշխատությունը), Գայոս Պլինիոս Ավագի (Plinius Maior, Gaius Plinius Secundus; 23/24թթ. - մահացել է 24-ը կամ 25-ը օգոստոսի 79 թ. մ.թ., գրել «Բնական

²⁴ Իրականում Ֆ.Յ. Լևինսոն-Լեսինգը ոչ թե գործողվել, այլ 1932-1933 թթ. արքունիկ էր Անդրկովկաս, որտեղ և նա ծավալեց բուռն գիտական գործունեություն:

²⁵ Паффенгольц К.Н. Бассейн озера Гокча (Севан): Геологический очерк. Л., М., Новосибирск, 1934; Он же: Геология Армении. Армения в системе Кавказа и Малой Азии. М.-Л., 1948; Он же: Геологическая карта Кавказа в масштабе 1:500.000, представленную на 20-й сессии Международного геологического конгресса в Мехико (1956); Он же: Геологический очерк Кавказа. Ереван, 1959; Он же: Геологический очерк Арагацкого вулканического массива. Ереван, 1964; Он же: Очерк магматизма и металлогении Кавказа. Ереван, 1970; Он же: Кавказ—Карпаты—Балканы (Геолого-Тектонические параллели). Ереван, 1971; Он же: Геологический очерк Армении и прилегающих частей Малого Кавказа. Ереван, 1946; Он же: Geologischer Abriss des Kaukasus. Berlin: Akademie-Verlag, 1963. 351 S. (Series: Fortschritte der sowjetischen Geologie, 5/6.).

պատմություն» («Historia naturalis» աշխատությունը)²⁶ և Կլավդիոս Պտղոմեոսի (Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Claudius Ptolemaeus, մոտ. 100 — մոտ. 170թթ., գրել է «Աշխարհագրության ձեռնարկ» («Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις» աշխատությունը) մասին է, այնուհանդերձ համաշխարհային երկրաբանության սկիզբ է համարվում միայն 1683թ:

Այդ թվականին անգլիացի Մ. Լիստերը (Sir Martin Lister - 1602/1603 — 1670 թթ.) առաջարկեց քարտեզներում կատարել-օգտագործել երկրաբանական բնույթի պայմանական նշաններ, հատկապես միմյանցից տարբերակել բնահողերի տեսակները, ինչպես նաև մատնանշել օգտակար հանածոների տեղանքները²⁷: Փաստորեն, եթե գիտության սկզբնավորումը տեղի է ունեցել XVII-XVIII դդ. սահմանագլխին, ապա նրա ձևավորումը Հայաստանում եղավ դրանից մոտ 200 տարի անց: Այս դեպքում, չպետք է համարել, որ երկրաբանությունը Հայաստանում չափազանց ուշացած գիտություն է, քանզի մինչ այդ ընկած ժամանակները, մենք նույնիսկ չունենք պետականություն: Մեր պետականությունը վերականգնվեց

²⁶ Մահացել է Ստաբիե (լատ. Stabiae) քաղաքում, 79 թ. օգոստոսի 24-ին կամ 25-ին Վեզուվի ժայթքման ժամանակ: Այս բնակավայրը գտնվել է հրաբխից մոտ. 15 կմ. հեռավորության վրա: Գտնում են, որ նա նավով գնացել է Պոմպեյ (լատ. Pompeii, հին հուն. Πομπηία), որպեսզի օգնի այնտեղ գտնվող իր ընկերոջն ու նրա ընտանիքին: Ենթադրվում է, որ միայն այս քաղաքում գոհվել է մոտ 5.000 մարդ:

²⁷ Тихомиров В.В., Хаин В.Е. Краткий очерк истории геологии. М., 1956; Шатский Н.С. Избранные труды: В 4-х т. Т. 4. История и методология геологической науки. М., 1965; История геологии. Ереван, 1970; История геологии. М., 1973; Хаин В.Е., Рябухин А.Г. История и методология геологических наук. Учебник. М., 2004. 2-е изд. доп. и перераб.; Хаин В.Е., Рябухин А.Г., Наймарк А.А. История и методология геологических наук. М., 2008.

միայն 1918թ., իսկ դրանից ընդամենը 16 տարի անց հիմնվեց ԵՊՀ-ի Երկրաբանական ֆակուլտետը:

Այսպիսով, պետք է արձանագրենք, որ Պերճ Սերգեյի Բոշնադյանը, որպես երկրաբան, ժամանակագրորեն գտնվել է այս գիտության՝ Հայաստանում ձևավորման ակունքներին չափազանց մոտ: Ավելի մոտ կլինեք, եթե չլինեք միայն չարաբաստիկ պատերազմը:

Բ. Պ.Ս. Բոշնադյանի գիտական ժառանգությունը և նրա պատմական արժեքը.

1/ Հայաստանյան գետահովիտների ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունը.

1948թ. բարձր առաջադիմությամբ՝ առաջին կարգի դիպլոմով ավարտելով ԵՊՀ Երկրաբանության ֆակուլտետը Պ.Ս. Բոշնադյանն ընդունվել է ասպիրանտուրա և միաժամանակ ընդունվել աշխատանքի իր հարազատ ֆակուլտետում, որտեղ էլ աշխատեց 54 երկար ու ձիգ տարիներ: Նա ընդգրկվեց «Ընդհանուր և կիրառական երկրաբանության» ամբիոնում, որն այժմ կոչվում է «Զրաերկրաբանության և ճարտարագիտական երկրաբանության» ամբիոն: Որոշ կարճ ժամանակահատված նա աշխատել է նաև ՀԽՍՀ ԳԱ-ի Երկրաբանության ինստիտուտում: Այնուհետև նա լիովին տեղափոխվել է համալսարան, որտեղ այս ընթացքում զբաղեցրել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ՝ պրոռեկտորի, Երկրաբանական ֆակուլտետի դեկանի, Կիրառական երկրաբանության ամբիոնի վարիչի, դեկանի տեղակալի²⁸:

²⁸ Տես՝ ԵՊՀ արխիվ. Պ.Ս. Բոշնադյանի գործից, կադրերի հաշվառման անձնական թերթիկը, էջ 1-2; նաև ՀՀ ազգային արխիվ ֆ.

Նրա հրատարակած աշխատությունները տպագրվել են 1948-1995 թթ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ մեր կողմից նշված ցուցակում թվարկված է ընդամենը 45 հրատարակությունների անուններ, այնուհանդերձ նշվում է նաև 80-ի վերաբերյալ ²⁹: Այս անհամաձայնության գաղտնիքը նրանում է, որ Պ.Ս. Բոշնալյանի հրատարակած աշխատություններից շատերն այն ժամանակ ներկայացնում էին պետական գաղտնիք: Դրանց մեծ մասը տպագրվել են խիստ սահմանափակ տպաքանակով և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո՝ նույնիսկ անհնարին է գտնել: Ինչպես նշում են Պ.Ս. Բոշնալյանի ժամանակակիցները, այդ հետազոտությունները ներկայացրել են գիտական մեծ արժեք: Ավելին, Պ.Ս. Բոշնալյանի թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանությունը եղել է դոնփակ կոչվելով՝ «Արարատյան գոգավորությունում տարածված սպիտակահողերի ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունը» անվամբ: Այս աշխատանքը վերաբերում էր ինժեներային երկրաբանությանը, որը ուսումնասիրում է երկրակեղևի վերին շերտերի կազմաբանությունը (մորֆոլոգիան) և դինամիկան, յուրաքանչյուր տարածքի լիտոսֆերային առանձնահատկությունները և փոխկապակցվածությունը ինժեներական շինությունների հետ, որը անվանվում է տեխնոսֆերա: Երկրակեղևի վերին շերտերի հետազոտությունն անվանում են նաև երկրաբանական միջավայր: Չնայած այն հանգամանքին, որ երկրաբանության այս ճյուղը ծնունդ է առել միայն XIX դ., սակայն նրա պատմությունը սկսվում է հնագույն ժամանակներից, երբ սկսեցին կառուցել առաջին շինությունները: Այստեղ առաջին հերթին պետք է առանձնացնել հին աշխարհում կառուցված

207, ց. 68, գ. 158, Պ.Ս. Բոշնալյանի պատգամավորական գործից կադրերի հաշվառման անձնական թերթիկը:

²⁹ Տես՝ վիկիպեդիայի Բոշնալյան Պ. հոդվածը https://hy.wikipedia.org/wiki/Բոշնալյան_Պ._

ամենահեղինակավոր և նշանավոր շինություն-կառույցները, որոնք ստացել են «Աշխարհի յոթ հրաշալիքներ» պատկերավոր անվանումը ³⁰:

Այսպես, եգիպտական բուրգերը, որոնցից ամենահայտնին Քեոպս փարավոնի (հին եգիպտ.՝ Քու-Ֆու, իշխել է մ.թ.ա. 2589—2566 թթ. ներկայացնելով IV եգիպտական դինաստիան) բուրգն է: Այն կառուցվել է ճշտորեն ընտրված տեղանքում՝ Ժայռային ապարների տարածքում, ուստի այս և մյուս բուրգերը կանգուն են համարյա արդեն 4600 երկար ու ձիգ տարիներ (ըստ հաշվարկների կան 118-ից մինչև 138 բուրգեր): Հակառակ սրան Հռոդոսյան կոթողը (Κολοσσός Ρόδου, Colossus Rhodius, ռուս. Колосс Родосский), որը նվիրված էր Արևի աստծուն (Հելիոսին, Ήλιος, Ήέλιος), ունեցել է 32-ից մինչև 36 մ. բարձրություն և կանգուն մնաց ընդամենը 55 տարուց մի փոքր ավելի՝ կործանվելով 227 կամ 226 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից: Այս դեպքում տեղանքն ընտրվել էր սխալ: Ինժեներային երկրաբանությունն ունի հետևյալ բաղկացուցիչ մասերը՝ բնահողի երկրաբանություն (գրունտագիտություն) ³¹, ինժեներային գեոդինամիկա (հին

³⁰ Инженерная геология СССР. В 8-и тт. Под ред. Сергеева Е.М. М., 1986—1987; Ананьев В.П., Потапов А.Д. Инженерная геология. М., 2000; Белый Л.Д., Попов В.В. Инженерная геология. М., 1975; Коломенский Н.В., Комаров И.С. Инженерная геология. М., 1964; Попов И.В. Инженерная геология. 2-е изд. М., 1959; Ларионов А.К. Занимательная инженерная геология. М., 1974.

³¹ Амарян Л.С. Прочность и деформируемость торфяных грунтов. М., 1969; Месчян С.Р. Начальная и длительная прочность глинистых грунтов. М., 1978; Вознесенский Е.А. Динамическая неустойчивость грунтов. М., 1999; Вялов С.С. Реологические основы механики грунтов. Уч. пособие для вузов. М., 1978; Грунтоведение. Учебник Под ред. Сергеева Е.М. М., 1983; Огородникова Е.Н., Николаева С.К. Техногенные грунты. Уч. пособ. М., 2004; Роман Л.Т. Механика мерзлых грунтов. М., 2002; Терцаги К. Теория механики

հուն. γῆ և δύναις – ուժ, հզորություն բառերից)³² և ռեգիոնալ ինժեներային երկրաբանություն³³: Բնականաբար, Պ.Ս. Բոշնադյանի աշխատությունները և հաշվետվությունները վերաբերում էին այս երեք պարամետրերին, բայց հատկապես ռեգիոնալ-ինժեներային երկրաբանությանը: Այս կապակցությամբ նրա գիտելիքներն իրենց արժանվույն արտացոլումները գտան Հայաստանի երկրաբանությանը նվիրված «ԽՍՀՄ երկրաբանություն» կապիտալ ուսումնասիրության երկու հատորներում³⁴: Հայաստանյան ռելիեֆի բազմազանությունը հանդիսանում է այն գլխավոր գործոններից, որ դժվարացնում է ինժեներա-երկրաբանական աշխատանքների իրականացումը: Բարձրադիր լեռներին անմիջապես հաջորդում են խորը կիրճերն ու ձորերը (կանյոնները, իսպ. cañón – խողովակ, լեռնանցք, անգլ. canyon, ռուս. каньон, հայ. գրվում նաև կանիոն ձևով), միջլեռնային դաշտավայրերը և հրաբխային սարահարթերը: Այս ամենը պահանջում է շինարարական աշխատանքներ

грунтов. М., 1961; Трофимов В.Т. Теоретические аспекты грунтоведения. М., 2003.

³² Золотарёв Г.С. Инженерная геодинамика. Учебник. М., 1983; Иванов И.П., Тржцинский Ю.Б. Инженерная геодинамика. Учебник. СПб., 2001; Ломтадзе В.Д. Инженерная геология. Инженерная геодинамика. Л., Недра, 1977.

³³ Трофимов В.Т. Зональность инженерно-геологических условий континентов Земли. М., 2002; Трофимов В.Т., Аверкина Т.И. Теоретические основы региональной инженерной геологии. М., 2007; Трофимов В.Т., Аверкина Т.И., Спиридонов Д.И. Инженерно-геологические структуры Земли. М., 2001.

³⁴ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы – Бошнагян П.С., Аветисян В.А., Саакян Г.Д., Аракелян Л.С. // Под ред. Асланяна А.Т., Арсеняна Г.М., Гуляна Э.Х., Магакьяна И.Г., Мкртчяна К.А., Хачатряна Н.С. Т. XLIII. М., 1974. С. 167-186.

իրականացնելիս նախապես կատարել պրպտուն ինժեներա-երկրաբանական հետազոտություններ և ընտրել ճիշտ տեղանքն ու վերջինիս համապատասխան կոնստրուկցիաներ:

Սրանց գալիս է ավելանալու նաև խիտ հիդրոգրաֆիկ ցանցի առկայությունը, քանզի Հայաստանի տարածքով հոսում են մոտ 215 մեծ ու փոքր գետեր: Դրանց ընդհանուր երկարությունը կազմում է առնվազն 13.000 կմ: Գետերի լեռնային լինելու հանգամանքը ստեղծում է նպաստավոր պայմաններ սողանքների, նստվածքների և իջվածքների համար: Սա հեղինակը բացատրում է հայկական ռելիեֆի չափից առավել մասնատվածությամբ և կտրատված լինելով: Չափազանց մեծ է նաև մեր տարածքի գետերի անկման աստիճանը, լիտոլոգիական կառուցվածքաբանության տեսակետից, ինչպես նաև տեկտոնական մասնատվածությունը: Սրանց գալիս են ավելանալու նաև մթնոլորտային տեղումների հաճախակիականությունը, ստորգետնյա և վերգետնյա ջրերի ազդեցությունները:

Բնության վրա իր խորը ազդեցությունն է թողնում նաև մարդու աշխատանքային գործունեությունը: Դրա արդյունքում ևս առաջանում, «բացվում» են սողանքների նոր աղբյուրներ: Սողանքները մեծ տարածում ունեն բարձրալեռնային և արագահոս գետերի տարածքներում և ստեղծում են դելյուվիալ կազմավորումներ (լատ. deluo — «լվանալ, տանել» բառից): Դա հետևանք է նաև մարդկանց ինժեներա-տնտեսական գործունեության միջամտության: Այս մասին Պ.Ս. Բոշնադյանն ամփոփ նշել է նաև 2000 թ. դեկտեմբերի 23-ին ՀՀ ԱԺ-ի նիստում ունեցած իր ելույթում, ասելով հետևյալը. «Շատ է խոսվում սողանքների մասին: Սա այն բնագավառն է երկրաբանության մեջ, որ անմիջապես փող է տալիս: Հիմա էլ մի նոր մոդա է, կոնկուրս են հայտարարում, թե ով օբյեկտը ստորագրի, ով լավ տղա է, կոնկուրսը ինքը շահում է: Ինչ ենք մենք ստանում, մեկ-երկու հորատանցք փորում ենք, վերջացնում ենք: Միթե սա է կարևորը, մենք պետք է

կարողանանք մեր մասնագետների հետ սողանքային հնարավոր լանջերը գնահատել նախքան շարժման սկսելը: Շարժումը սկսվելուց հետո, ոչ մի սողանքի դեմ ոչ ոք չի պայքարում, չի կարողացել պայքարել: Մենք Իջևանի շրջանում մի հսկայական սողանք ունենք, հիմա Հովք է կոչվում: 1963թ. Հայաստանում կայացավ միջազգային ինժեներա-երկրաբանական կոնֆերանս, ինձ հանձնարարված էր ղեկավարել եքսկուրսիաները: Երևան էր եկել մոտ 500 մարդ: Երբ մեր դասագրքերից մեկի հեղինակն ասաց, թե դուք մինչև հիմա որտեղ էիք, ինչու այս օբյեկտը, այդ սողանքը չի մտել այս դասագրքի մեջ, իսկ այդ օբյեկտի կողքով մենք անցնում էինք և չենք մտածում, որ դա կարող է նորից շարժվել, Իջևան-Հրազդան երկաթգիծը նորից շարքից դուրս բերել, նորից կոնկուրս հայտարարել, նորից փող ծախսել:

Ես խնդրում եմ, անպայման երկրաբանական հետախուզական աշխատանքների համար այս բյուջետային դոկումենտի մեջ անպայման նախատեսել ամենաշատը, ամենաքիչը 120 մլն. դրամ, որպեսզի մենք կարողանանք մի քանի հեռանկարային հանքավայրեր, որոնք սկսել են ուսումնասիրվել ու կիսատ են մնացել, որ կարողանանք դրանք վերջացնել: Շնորհակալություն»³⁵:

³⁵ Այս հարցի կապակցությամբ Պ.Ս. Բոշնադյանը ունեցել է մի քանի ելույթներ ևս: Տես՝ նաև Գրիգորյան Ս.Ա., Խաչատրյան Ռ., Գյումրայան Թ. Հայաստանի Հանրապետության տարածքի սողանքային հիմնական դեֆորմացվող երկրաբանական մարմինները. «ԳԼԱՁՈՒ» - 30. հոդվածների հոբեյանական ժողովածու. 2020. էջ 412-421; Варданян В.П., Григорян М.А., Сардарян А.С., Мкртчян М.С. К вопросам теории современных движений земной коры. ՀՀ և մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսական զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները: Թ. Հակոբյանի 100 ամյակին նվիրված գիտաժողով. Երևան, 2017, էջ 287-293:

Պ.Ս. Բոշնադյանը Հայաստանում *սողանքային* սողանք է համարում Ախուրյան գետի (մյուս անվանումները՝ Ախորան, Ախորեն, Ախուրա, Ախուրան, Ախուրաց գետ, Ախուրեն, Ահուր, Ահուրա, Ահուրան, Ահո ջուր, Ահու ջուր, Առփաչայ, Արևմտյան Արփաչայ, Ներքին Արևմտյան Արփաչայ, Գարեգետ, Գարու գետ, Մեծամոր, Երկար.՝ 186 կմ.) ավազանը³⁶:

Այստեղ առկա է մեկ ուշագրավ հանգամանք ևս: Նա երկրաբանական պրոբլեմները, ինչպես նաև ջրամբարների կառուցումը դիտարկում էր ոչ թե տարանջատված, այլ որպես մեկ միասնական օղակ: Կարևոր տեղ էր հատկացնում նաև պատմական հուշարձանների պահպանության հարցին: Ախուրյան գետի ավազանի վերաբերյալ նա ընդգծում է. «Ախուրյան գետի վրա նախագծել են ջրամբար, այնտեղ, նույնիսկ, լանջերը չեն պահպանված, իսկ ինչպե՞ս էք այս անկայուն լանջերի վրա ջրամբար կառուցում: Այդտեղ Պահլավունիները 1000 տարի առաջ եկեղեցի են կառուցել, դա կանգուն է մնացել, ինչու՞, որովհետև բարեխիղճ են եղել, չեն գողացել, ամբողջ պատճառը սրա մեջ է:

Ես շատ եմ խնդրել և՛ նախարարին՝ ֆինանսների, և՛ մեր ընկերներին, որպեսզի երկրաբանության համար, անպայման, ինչ-որ գումար նախատեսեն: Սա չի կարելի թողնել օդից կախված: Ես խնդրում եմ նորից, պրն. Բարխուդարյան, իմ խնդրանքը հաշվի առնեք, անպայման, 220 մլն. առնվազն, եթե, նույնիսկ, դա կլինի սեփականաշնորհումների հաշվին, խնդրում եմ, որ երկրաբանությանն ապահովեք, որովհետև

³⁶ Այս հարցին է վերաբերում Պ.Ս. Բոշնադյանի և համահեղինակների կողմից գրված Инженерно-геологические условия Манташского водохранилища. ЕГУ. 1955. 100 էջ (Բոշնադյան Պ.Ս., համահեղ. Բալյան Ս.Պ. և ուրիշ.) կարևոր ուսումնասիրությունը:

հիմա ամենատարեց երկրաբան եւ եմ մնացել (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.): Շնորհակալություն»³⁷:

Երկրորդ՝ Դեբեդ գետի (մյուս անվանումները՝ Բոռչալու, Բորչալա, Դեբեդաչայ, Դեբետ, Դեբեդ, Դերբեդ, Ձորագետ, Ձորոգետ, Պելոռուս, Տեպետ, երկար.՝ 176 կմ.) ավազանը:

Երրորդ՝ Ադստև գետի (մյուս անվանումները՝ Ախստև, Ադաստև, Ադստաֆա, Ադստաֆինկա, երկար.՝ 133 կմ.) ավազանը:

Չորրորդ՝ Հրազդան գետի (մյուս անվանումները՝ Բջնիի ջուր, Բջնիջուր, Բջնո գետ, Բջնու ջուր, Զանգա, Զանգագետ, Զանգի, Զենգի, Զենկի, Զենկիչայ, Իլդարու, Իլդարուն, Իլդարունի, Իլդարունիա, Իլտարունի, երկար.՝ 141 կմ.) ավազանը:

Հինգերորդ՝ Վեդի գետի (մյուս անվանումները՝ Վաղա, Վեդիի ջուր, Վետե, Վետի, Ուրծաձոր, երկար.՝ 58 կմ.) ավազանը:

Վեցերորդ՝ Ողջի գետի (մյուս անվանումները՝ Կապանի գետ, Հորրա գետ, Ղափան, Ղափանու գետ, Նըղուր, Ոխչի, Ոխչու գետ, Չավնդուր, Օխչի, Օխչու գետ, Օղջու գետ, երկար.՝ 82 կմ.) ավազանը:

Յոթերորդ՝ Որոտան գետի (մյուս անվանումները՝ Օղուկի գետ, Օղկո գետ, Որոտն, Որոտնա գետ, Բարկուշատ, երկար.՝ 178 կմ.) ավազանը:

Ներկայիս Հայաստանի գետերից թեքությամբ առավել հայտնի են՝ Հրազդանը, Որոտանը, Ողջին, Ձորագետը: Գտնվում են, որ այդ առումով թվարկվածներից «ամենաարժեքավորը», ամենակարևորը Հրազդանն է³⁸:

³⁷ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 1-ը ապրիլի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

³⁸ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнаган П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974, С. 134 и след.

Երբ հետևում ենք Պ.Ս. Բոշնաղյանի կազմած ցանկին, ապա տեսնում ենք, որ նա աշխարհագրական առումով հետևում է թվարկման հյուսիսային օրինատացիային կամ ուղղվածությանը (կողմնորոշմանը): Սա պատահական երևույթ չպետք է համարել, քանզի այսպիսի ուղղվածությամբ են ներկայացված նաև Մեծ Հայքի թագավորության 15 աշխարհները կամ նահանգները, ինչպես և այն ժամանակներին հայտնի աշխարհի բոլոր գոյություն ունեցած և ներկայումս ունեցող պետությունները՝ համաձայն «Աշխարհացոյց»-ի³⁹: Չնայած այն հանգամանքին, որ «ԽՍՀՄ

³⁹ Ինչպես ցույց են տվել վերջին հետազոտությունները, այն գրվել է V-VII դդ., առաջին հեղինակ է համարվում Մովսես Խորենացին, ապա այն լրացվել է Անանիա Շիրակացու կողմից VII դ.: Մանրամասն տես՝ Դանիելյան Է.Լ. Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և հայ Առաքելական եկեղեցին (VI-VII դդ.), Երևան, 2000. էջ 31, 39-42 և հաջ: Арутюнян А.Ж. Ориентация Древнеармянской карты «Ашхарацуйц». Восток (Oriens). Афро-азиатские общества, история и современность. М., 2013. № 3. С. 88-94; также Подосинов А.В. Ex Oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии. М., 1999. С. 17-42. «Աշխարհացոյց»-ի աշխարհագրական օրինատացիայի հարցը անբաժանելիորեն առնչվում է նաև նրա հեղինակի(ների) խնդրի հետ: Տես՝ Арутюнян А.Ж. К вопросу определения авторства Древнеармянской карты (или «Ашхарацуйц»-а). // Кузьмин С.В. (ред.). Сборник материалов I международной научно-практической конференции Интеграция мировых научных процессов как основа общественного процесса (М-1). Общество науки и творчества». Казань, 2013. С. 1-5; Он же: Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно «Географии» Клавдия Птолемея (северные губернии). Каспийский регион. Политика, экономика, культура. Астрахань, 2014, № 2, Изд. АГУ. С. 14-21; Он же: Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно «Географии» Клавдия Птолемея (южные губернии). Каспийский регион. Политика, экономика, культура. Астрахань, 2014, № 3, Изд. АГУ. С. 15-23.

երկրաբանություն. Հայկական ԽՍՀ. Ինժեներա-երկրաբանական բնութագիրը. Օգտակար հանածոները» կոլեկտիվ աշխատության մեջ Պ.Ս. Բոշնադյանն անդրադարձել է մեր հանրապետության բոլոր կարևոր 7 գետերի նկարագրությանը՝ երկրաբանի տեսադաշտից, բայց նա առաջին հերթին համարվում է Հայաստանի հարավային տարածաշրջանի (Սյունիքի) գլխավոր մասնագետներից: Այս կապակցությամբ մենք կարդում ենք. «Պ. Բոշնադյանը Սյունիքում, հատկապես Կապանում և Քաջարանում լայն ճանաչում ունի իր երկրաբանական կարևոր ուսումնասիրություններով: Նրա ղեկավարությամբ կատարված երկրաբանական հետախուզական աշխատանքները (կազմված 5 հատորով), Կապանի հանքային դաշտի ճարտարագիտական-երկրաբանական պայմանների համակողմանի գնահատումը մինչ այսօր էլ լավագույնս ծառայում է իր մեծ օգտաբերությամբ: Սյունիքի լեռնաշխարհի նշանավոր շատ մասնագետներ Երևանի պետական համալսարանում ուսանել են վաստակավոր երկրաբան, երկրաբանական-հանքաբանական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր Պ. Բոշնադյանի մոտ: Կապանում և Քաջարանում իր ստեղծագործ լավագույն տարիների մասին շուրջ կես դար անց չի մոռացել նաև ինքը՝ Պերճ Բոշնադյանը»⁴⁰: Դժբախտաբար, հրատարակվելով գաղտնի, այդ 5 հատորները հետխորհրդային շրջանում անհետ կորան: Բայց, երբ մենք ուշադիր ուսումնասիրում ենք նրա պատգամավորական շրջանի ՀՀ Աժ-ում էլույթների տեքստերը, հանգում ենք լիովին այլ կարծիքի: Հայաստանի երկրաբանական նկարագրության թեմատիկային՝ նա տիրապետել է, առանց չափազանցության ամբողջովին՝ **ՍԱՆՏԻՄԵՏՐԵՐՈՎ** (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.):

Ցանկում երկրորդը նշված է Դեբեդ գետը և այս կապակցությամբ լիովին վերահաստատվում է վերևում մեր

⁴⁰ <https://syunik.wordpress.com/2010/04/28/%D5>.

մատնանշած տեսակետը: 1988 թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժից հետո Պ.Ս. Բոշնադյանն այն երկրաբանների շարքում էր, որ զբաղվեց Կիրովական քաղաքի նոր գլխավոր հատակագծի ճարտարապետա-երկրաբանական հիմնավորմամբ, երկրաշարժի գոտու հետազոտմամբ: Նա նույնիսկ նշում է, թե կոնկրետ ե՞րբ, ի՞նչ հանգամանքների բերումով էր, որ Լոռու տարածքը դարձավ առավել նպաստավոր երկրաշարժի համար: Առաջին հերթին այն կապվում է դեռ 1927-1932 թթ. կառուցված Ձորագետի հիդրոէլեկտրակայանի հետ: Այս ՀԷԿ-ը գտնվում է Դեբեդ գետի ավին, սակայն օգտագործում է Ձորագետ գետի ջրի հոսքերը⁴¹: Նույնիսկ նշում է, թե ինչպիսի վնասներ է կրել Գարգառը (հին անվանումը՝ Գյառգյառ, նշանակում է Հպարտ գյուղ), որը գտնվում է Ստեփանավանի տարածաշրջանում՝ քաղաքից մոտ 6 կմ. հարավ-արևելք:

Երրորդն՝ Աղստև գետի ավազանի տարածքն է: Այստեղի ամենավտանգավոր հատվածը Դիլիջան քաղաքն է իր հարակից շրջակայքով: Դրան նպաստում են նաև տեղանքի գրունտային ջրերի առատությունը և մթնոլորտային տեղումները, որոնց գալիս է ավելանալու՝ տեղանքի ոչ ճիշտ շահագործումը: Սողանքային տարածքի է վերածվել նաև Հովաջուր գետի հարակից շրջանը (սկիզբ է առնում Փամբակի լեռներից և ունի ընդամենը 11 կմ. երկարություն), որը Դիլիջանի մոտ միանում է Աղստևին: Այստեղ մշտապես

⁴¹ Տե՛ս՝ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнагян П.С. и др. Т. XLIII, М., 1974. С. 177; Գրիգորյան Ս.Ա., Մարկոսյան Գ.Վ., Մանուկյան Ե.Ս. Սողանքային երևույթների ուսումնասիրման երկրաֆիզիկական մեթոդների արդյունավետ համալիրի ընտրությունը (ՁՈՐԱՀԷԿ-ի սողանքի օրինակով). ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2018. հ. 52. № 3. էջ 160-166:

վտանգված է Դիլիջան-Երևան ավտոճանապարհի առաջին կիլոմետրը: Կարևոր էր նաև այս ավագանում գտնված Գետիկ գետի (նախկինում Թարս, Թարսաչայ, երկար. 58 կմ.) սողանքային շրջանի հետազոտությունը: Ուսումնասիրողը հիմնական պատճառներից է համարում գրունտի թրջվածությունը (կամ խոնավածությունը), որը նաև ճահճային տարածքին մոտ գտնվելու հետևանքով է: Թալա գետակը ևս, որ Աղստև գետի ավազանում է, լինելով նրա ձախ վտակը (մայր գետին միանում Իջևան քաղաքի մոտ) Ենոքավան գյուղի մոտ «ձևավորել» է վտանգավոր սողանք 1,5 կմ. երկարությամբ և 350-500 մ. լայնությամբ:

Թե ինչպիսի մեծ վնասների կարող է հանգեցնել այդպիսի տարածքներում կատարված կառուցապատումները մենք իմանում ենք Պ.Ս. Բոշնաղյանի ՀՀ խորհրդարանում ունեցած իր մի ելույթից, որը կրկին վերաբերում է Աղստևի ավազանին. «Մենք կառուցեցինք մեզ համար շատ կենսական նշանակություն ունեցող Հրազդան-Դիլիջան-Իջևան-Աղստաֆա երկաթուղին: Այդ երկաթուղին չի աշխատում, չի էլ աշխատելու, **որովհետև նախագծի ամբողջ երկրաբանական հիմնավորումը սխալ է արված** (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.): Հողային կտրվածքները, հատվածքները հաշվելիս անկյունները շատ մեծ են ընդունել, որովհետև փող են աշխատել, այդ մեծ անկյունների շնորհիվ, ամբողջ լանջերը սողում են հիմա: Հաղարծին գյուղի մոտ մեծ վտանգ կա, որ սողանքները կարգելափակեն գետի ընթացքը: Սա շատ կարևոր օբյեկտ է մեզ համար, մեր Կառավարությունը շատ հոգսերից ազատված կլիներ, հատկապես Պաշտպանության նախարարությունը, եթե մեր այդ գնացքը հասներ մինչև հյուսիս-արևելք: Մենք այս բանից զրկված ենք, ընկերներ: Եվ հետաքրքիրն ի՞նչ է, որ փաստաթղթեր ենք ստանում, կարդում և ասում ենք՝ գիտե՞ք ինչ, այսինչ սողանքն ուսումնասիրելու համար այսքան փող է պետք, իսկ այնտեղ, մեր առաջարկությունների կողքին, Կառավարությունը գրել է՝ 20-25 մլրդ. դրամ, այդպիսի բան չի

կարող լինել: Օբյեկտներ կան, որոնք շատ մանրակրկիտ ուսումնասիրվել են 7, 8, 10 տարի առաջ և դժբախտաբար, դրանց էքսպերտային եզրակացությունները ես եմ գրել: Այսօր, նորից այդ օբյեկտների անունները բարձրացնում են փող ստանալու համար, փոխանակ ասեն, թե ինչու ոչինչ չի արված մեր առաջարկություններից, փող են ուզում, որ նորից ուսումնասիրեն: Իսկ ուսումնասիրության ձևը ո՞րն է, ինչ-որ կոնկուրս են հայտարարում, ինչ-որ լավ տղերք են ճարվում, կոնկուրսի ղեկավարության հետ լեզու են գտնում, թվաբանություն են անում, և այսպես ասած, սողանք են ուսումնասիրում, մեր երկրաբանությունն էլ դարձրել են ծակ, պագոննի մետրով, գծամետրով, էլ չեն ասում հորատենք, ասում են ծակենք, ծակելու որակն էլ դա է»⁴²:

Չորրորդ՝ Հրազդան գետի ավազանի տարածքը: Այս ավազանի տարածքում է Սևան-Հրազդան կասկադի հիդրոէներգետիկական համակարգը: Այն ներառում է յոթ ՀԷԿ-եր, որոնք են. 1/ Սևանի, 2/ Հրազդանի (նախկինում՝ *Աթարբեկյանի* ՀԷԿ), 3/ Արգելի (կառուցվել է 1948 թ. և կոչվել է Գյումուշի ՀԷԿ, գտնվում է Հրազդան քաղաքից 29 կմ. հարավ-արևմուտք, Արգել է վերանվանվել 1991 թ. ապրիլի 3-ին), 4/ Արգնիի, 5/ Քանաքեռի, 6/ Երևան -1-ի և 7/ Երևան - 3-ի ՀԷԿ-երը, որոնք ձգվում են Հրազդան գետի երկայնքով՝ Սևանա լճի և Երևան քաղաքի միջև ընկած տարածքում: ՀԷԿ-երը տեղակայված են Հրազդանի վրա, օգտագործում են գետի

⁴² ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 1-ը ապրիլի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից): Այս մասին տես նաև Бошнагян П.С. О работе сектора геомеханики ИГН АН Арм. ССР на оползневом участке г. Дилижан за 1964, 1965, 1966, 1967 гг. ЕГУ, 1968. 7 էջ: Айроян С.Г. Противодеформационные мероприятия, применяемые при набухании грунтов гидротехнических сооружений. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2014. № 3. С. 12-18:

բնական հոսքը և Սևանա լճից հոսող ոռոգման ջուրը, որը հնարավորություն է տալիս ոռոգել Հայաստանի մշակելի գյուղատնտեսական հողերի մոտավորապես 70 %-ը: Կասկադի կառուցման գործընթացը տևել է ավելի քան 30 տարի և այն կառուցվել է 1930-1962 թթ: Սևան-Հրազդան կասկադն ունի շատ մեծ նշանակություն Հայաստանի ամբողջ էներգետիկական համակարգի համար և այդ պատճառով այն ունի, և՛ հզորության արագ վերականգման, և՛ էական այլ վերականգնումների կարիք, որպեսզի հնարավոր լինի ապահովել անխափան և կայուն աշխատանքները: Իջնելով աստիճանից աստիճան, մինչև Երևան, գետը ունի մոտ հազար մետրի անկում, որով առաջացնում է բարենպաստ պայմաններ հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցելու տեսակետից⁴³:

Սևան-Հրազդան կասկադի աշխատանքը մեծ մասամբ կախված է Սևանա լճի ջրային պաշարների քանակությունից: Այդ պատճառով էլ 7 ՀԷԿ-երից միայն 5-ն են աշխատում ողջ տարվա ընթացքում, իսկ մնացած 2-ը աշխատում են միայն ամառային ոռոգումների ժամանակահատվածում, երբ համակարգում առկա են ջրի հավելյալ պաշարներ: Ըստ տվյալների՝ տարեկան Սևանա լճից դուրս է մղվում 150 մլն. մ.³ ջուր: Այս կասկադին մեծ վտանգներ են սպառնում սողանքները: Դրանք կարելի է բաժանել 3 խմբի՝ ա) հնագույն, բ) ժամանակավորապես կասեցված կամ կանգնեցված, գ) ժամանակակից: Սողանքների համար նախադրյալները, ակնհայտ է, որ ձևավորվել են աստիճանաբար, երբ գետը

⁴³ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнагян П.С. и др. Т. XLIII, М., 1974. С. 178: Տես նաև՝ Бошнагян П.С. Инженерно-геологические условия катастрофы плотины на реке Мармарик. Госстрой Арм. ССР, 1975. 12 էջ; Он же: О состоянии инженерно-геологических исследований для строительства курортного комплекса на 3.200 коек в долине р. Мармарик. Армгоспроект, 1979. 12 էջ:

հոսելով համալիր լավային նստվածքների միջով, ավելի է լայնանում և միաժամանակ խորացնում իր հունը՝ հասնելով գիպսային և կավա-ավազուտային կազմավորումներին: Այս պատճառով էլ ներկայումս Քանաքեռի ՀԷԿ-ից մինչև Արզնիի առողջարանն ընկած հատվածում առկա են բազմաթիվ հնագույն սողանքներ: Սողանքային զանգվածներն ավազա-կավային նստվածքաշերտեր և անդեզիտա-բազալտային (իսպ. Andes — Անդյան լեռների անվանումից Հարավային Ամերիկայում, որոնք հանդիսանում են Հյուսիսային Ամերիկայում ձգվող Կորդիլեոների (իսպ. Cordilleras), շարունակությունը) մեծաթեկոր քարեր են:

Հնագույն սողանքների մասին վկայում են գետային տեղասաները (ֆրանս. terrasse, հարթակ բառից, երբեմն գրվում է նաև տերրասա), իրենց եզրաձայրերի հետ միասին⁴⁴: Հրազդանի հովտի կայունության խախտման պատճառով Երևան-Արգել հատվածում բնական գործոնների հետ միասին մեծ դեր է ունեցել մարդու ինժեներա-տնտեսական միջամտությունը: Լեռնալանջերի կտրատումը, հատկապես ճանապարհների կառուցման համար, այգիների հիմնումը, ջրատարների անցկացումը հանգեցրել են գրունտային հավասարակշռության խախտմանը: Օրինակ՝ սողանք է ձևավորվել, երբ Հրազդանի (*Աթարբեկյանի ՀԷԿ-ի*) կառուցման ժամանակ կտրատվել են լանջերը: Նույնը մենք տեսնում ենք նաև Արզնիի առողջարանի (կուրորտի) շրջանում, որտեղ սողանքային բնույթ են կրում դելյուվիալ (լատ. deluo — լվանալ բառից) կազմավորումները: Դրանք խոշորաթեկոր բազալտներ են, ինչպես նաև լրացվում են կավով:

⁴⁴ Апполов Б.А. Учение о реках. М., 1963; Важнов А.Н. Гидрология рек. М., 1976; Сладкопевцев С.А. Развитие речных долин и неотектоника. М., 1973; Чистяков А.А, Макарова Н.В, Макаров В.И. Четвертичная геология. М., 2000.

Այս երկու ՀԷԿ-երի ունեցած դերին և նշանակությանը Պ.Ս. Բոշնադյանը անդրադարձել է ՀՀ ԱԺ-ի իր ելույթներից մեկում. «Արզնիի ԳԷՍ-ի օրինակը վերցնենք, մենք ջուրը վերցնում ենք անմիջապես Գյումուշ ԳԷՍ-ից հետո, գալիս հասնում է Արզնիի ԳԷՍ, առանց լրացուցիչ կառույցների, ջրի զգալի մասը Արզնի-Շամիրամ ջրանցքով գնում է դեպի արևմուտք և հազարավոր հեկտարներով հողերը ջրում են: Ի՞նչ գործ ունենք մենք էլեկտրակայանի հետ, մանավանդ, որ ոչ նասոս ենք դնում, ոչ մի բան չենք դնում, ինքնահոսով ջուրը գնում է»⁴⁵:

Դեյուվիալ մասսաներն ինտենսիվ բնույթ են կրում Երևանի ՀԷԿ-ի շրջանում, երբ սկսեցին կառուցել բացվածքներ՝ ջրի հոսքը թուլացնելու համար: Այս ՀԷԿ-ի կառուցման ընթացքում ինժեներա-երկրաբանական պայմանները և ոչ մի կասկածանք չէին հարուցում, որ լեռնալանջերը մնալու են կայուն, սակայն սկսվեցին դերիվացիոն (լատ.՝ derivatio — ռուս.՝ отведение, բառացի նշանակում է գետը շուտ տալ, մի կողմ տանել և այլն) սողանքները: Սովորաբար սողանքները Հրազդանի ավազանում զարգանում են այն հատվածում, որտեղ տարածված են սարմատական (սարմատ ժողովրդի անունից, հին հուն.՝ Σαρμάται, լատ.՝ Sarmatae, առաջին գրավոր հիշատակողներից է եղել Հերոդոտոսը մ.թ.ա. V դ., ցրված են եղել Եվրասիայի մեծ մասում, նրանց անվանել են նաև սիրակ, ալան, յազիգ, աորս, ռոկսոլան, սակ և այլն) կավա-ավազուտային մնացորդները և պլիոցենի (հին հուն.՝ πλεϊον — ավելի զգալի, տևական և καινός — նոր, ժամանակակից

բառերից, սկսվել է 5.333 մլն. տարի առաջ, ավարտվելով մեզանից 2.588 մլն. տարի առաջ) դիատոմիկ կավերը:

Սողանքներն ինտենսիվ են հատկապես այն մասերում, ուր սարմատական և դիատոմիկ կավերի անկման անկյունները համընկնում են լեռնալանջերի հետ: Բայց պատահում են սողանքներ հակադարձ անկյունների առկայության դեպքում ևս: Այդպիսի երևույթ տեղի ունեցավ 1963 թ. Արզնիի առողջարանի շրջանում⁴⁶: Տեսակների խառնման պատճառ դարձավ առատ մթնոլորտային տեղումները, ինչպես նաև լանջերի հատումը ճանապարհաշինության ընթացքում: Երևանի ՀԷԿ-ի տարածքում, լանջերի տակ, առկա են ստորգետնյա ջրերի ելքեր, որտեղ իրար են միացված բազալտը և ավազուտային կավը: Աղբյուրների առկայությունը, մորֆոլոգիան (երկրաբանության մեջ օգտագործվում է նաև գետմորֆոլոգիա ձևով՝ հին հուն.՝ γῆ - երկիր, μορφή — ձև, λόγος — ուսմունք բառերից), լանջերի երկրաբանական կառուցվածքը և տեսակների ֆիզիկա-մաթեմատիկական առանձնահատկությունները ստեղծում են նպաստավոր նախադրյալներ, որպեսզի զարգանան սողանքային

⁴⁶ Бошнагая П.С. Бурение на воду курорта Арзни. ЕГУ, 1956. 68 էջ; Бошнагая П.С., Аветисян В.А. и др. Инженерно-геологические условия Большого Арзни (к схеме сейсмического микрорайонирования). ЕГУ, 1984. 10 էջ; Бошнагая П.С., Аветисян В.А. и др. Инженерно-геологические условия бассейна среднего течения реки Раздан. ЕГУ, 1986. 100 էջ; Գրիգորյան Մ.Ա., Մանուկյան Ե.Ա. Ողջաբերդի սողանքային տարածքի ուսումնասիրությունների առկա խնդիրները. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2019. հ. 53. № 1. էջ 3-9:

⁴⁵ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 14-ր մայիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից); Айроян С.Г. Закономерности изменения реологических свойств набухающих глин при замачивании. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, Երկրաբանություն և աշխարհագրություն. 2014. № 1. С. 13-18:

երևութները: Դրան նպաստել է նաև լանջերի հատումը, երբ կառուցվել է Երևան-Արզնի ավտոմայրուղին ⁴⁷:

Սևան-Հրազդան կասկադի Երևանի ՀԷԿ-ից հետո հոսող ջրերի «ճակատագրի» մասին Պ.Ս. Բոշնադյանը ԱԺ-ի նույն նիստում նշում է. «Մենք ասում ենք՝ Երևան ԳԷՍ-ից հետո սկիզբ է առնում Արտաշատի ջրանցքը, ինչ գործ ունենք մենք հիդրոտեխնիկական կառույցների հետ, այնտեղ ոչ պատվար ունենք, ոչ նասոսներ ունենք, ոչինչ չունենք, Երևանից մինչև Արտաշատ, մի քիչ էլ այն կողմ ինքնահոսով ջուրը գնում է: Մենք պետք է աշխատենք այդ ջրանցքը լավ պահպանել, ֆիլտրացիոն կորուստները կրճատել, թույլ չտալ, որ դժվարությամբ Արտաշատ հասած ջուրը ճանապարհին կորչի: Սրանք ուրիշ հարցեր են, ընկերներ» ⁴⁸:

Հինգերորդ Վեդի գետի ավազանը, որի հոսքի վերին շրջանին բնորոշ է սողանքային ռելիեֆը: Այստեղ առկա են, ինչպես բազմաթիվ հնագույն, այնպես էլ ժամանակակից սողանքներ: Դեյուվիալ մասսաների և մոլասովյան դարաշրջանի (ֆրանս. *molasse* — փափկատուք, երկրաբանական մնացուկների համալիր կուտակում, որը տեղի է ունենում լեռների լվացման արդյունքում) բնածին տեսակների միաձուլումը հանգեցնում է ստորգետնյա ջրերի ակտիվացմանը: Դրան նպաստում են նաև մթնոլորտային տեղումները, տեղի է ունենում լեռնալանջերի մորֆոլոգիա:

⁴⁷ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика, Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнаган П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974. С. 179:

⁴⁸ ՀՀ ԱԺ նիստերի տպագրություն. 14-ր մայիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից): Տես՝ նաև Бошнаган П.С., Тер-Габриелян Э. Инженерно-геологические условия оползня Ереванской ГЭС. МГН Арм. ССР, 1948. 42 стр; Мкртчян М.С., Григорян М.А. Стратегические и практические направления оценки экологического риска. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2017. հ. 51. № 3. С. 154-153:

Սողանքային երևույթը հատկապես «գարգացած» է Վեդի գետի աջափնյա լեռնալանջերին՝ Ջերմանիս գյուղի տարածքում (գտնվում է Արարատի մարզում, Վեդի գետի մի քանի վտակների միախառնման տեղում՝ գոգավոր հարթության վրա, մարզկենտրոնից 35 կմ. հյուսիս-արևելք): Այստեղ կա բնածին անդեզիտ, որը ծածկված է դեյուվիալ կազմավորումներով՝ տապաստակված (տակը փոված) լիլարիտյան տուֆի պաշարներով (լատ. *tūfus, tōfus*) ⁴⁹:

Որոշ սողանքներում առկա են նաև երկրորդային խառնուրդների կուտակումներ: Դա պարզվում է կտրվածքների ժամանակ և այս դեպքում, բնածին տեսակներին ավելի ստորին՝ գիպսմետրային շերտերում, հաջորդում են այլ տեսակներ: Սողանքների ստորոտում կան նաև բազմաթիվ դեպրեսիվային ձագարներ և գոգավորություններ (փոսեր), որոնք լցված են ջրով և նմանվում են փոքրիկ լճակների: Դրանք սնուցվում են գրունտային ջրերից: Վերջիններիցս ամենանշանավորն ու հայտնին Կավլի-գելն է: Այն Լուսաշող գյուղի մոտ է (Արարատի տարածաշրջանում, գտնվում է Վեդի գետի ձախակողմյան վտակի մեղմաթեք ափին), որտեղ գոյություն ունի հնագույն սողանքային մարմին: Հետաքրքիր է, որ նրա հիմքերը ողողվում են Վեդիի վտակի ջրերով: Դրա պատճառով ձևավորվել են նոր տեղաշարժեր, որոնք մասամբ

⁴⁹ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнаган П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974. С. 179; Бошнаган П.С., Аветисян В.А. Инженерно-геологические условия территории г. Арагат (к схеме сейсмического микрорайонирования). ЕГУ, 1985. 16 էջ; Шуман В. Мир камня. Горные породы и минералы. М., 1986. С. 112-114; Любимов Н.И. Классификация горных пород и рациональное применение буровой техники. М., 1977. С. 29-41. Համաձայն ավանդույթի տուֆը ձագել է այն արյունից, որը հայ ժողովուրդը թափել է իր երկարատև ազատագրական պայքարի ընթացքում:

իրենց մեջ են ընդգրկել ողողակային (ջրաբերուկ, այլովիալ) տերասաները ⁵⁰:

Վեցերորդ՝ Ողջի գետի ավազանը: Այստեղ սողանքային պրոցեսները, հատկապես ինտենսիվ զարգացում են ապրել գետի միջին հոսքի շրջանում, Ղափան քաղաքի մոտ: Այստեղ կարելի է տեսնել ավելի քան 30 հին և մոտավորապես 10-ը ժամանակակից սողանքներ: Կավարտ գետի (այս և Վաչագան գետերը Ողջիին են միանում Կապան քաղաքի տարածքում) աջափնյա լանջին ձևավորվել է Արֆիկի սողանքը ⁵¹: Լանջին տնկվել են երիտասարդ ծառեր (1952թ.), որպեսզի կասեցվի խոնավությունը և տարածքը վերածվի տերասայի: Սակայն, արդյունքում մթնոլորտային տեղումները թափանցել են խորքերը և լանջի վրա ընկած ճնշումն ավելի է «ծանրացել»: 1960 թ. սեպտեմբերին լանջում ի հայտ են եկել ճեղքվածքներ, իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 16-ին եղել է սողանքը: Տեսակների միախառնման հետևանքով ձևավորվել է շրջան (ցիրկ, լատ.՝ circus բառից), որի սանդղակային խորշն ունի 20 մ. բարձրություն: Սողանքը ունի միաձուլված նալերի տեսք, իսկ սողանքային մարմնի երկարությունը մեծ աղեղի ներսում հասնում է 170 մ: Խառնածին մասսաների ծավալը 312.000 մ.³ է: Լանջի վրա կա նաև լրացուցիչ 100-120 հազ. տ. ճնշում, որը նաև գրունտային ջրերի պատճառով է, և դա 43-45%

⁵⁰ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика, Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнагян П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974. С. 179; տես նաև՝ Հայրոյան Ս.Հ., Հայրոյան Հ.Ս., Շերտավոր կառուցվածքով գրունտների սահքի զագաթնակետային դիմադրության որոշման որոշ հարցեր. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2020. հ. 54. № 1. էջ 11-16:

⁵¹ Бошнагян П.С. Инженерно-геологическое заключение по оползневому участку на западной окраине рабочего поселка Арфик г. Кафан. ЕГУ, 1966. 4 էջ; Бойнагрян В.Р. Оценка рельефа при изучении селей в кафанском селеносном районе. ԵՊՀ-ի գիտական տեղեկագիր. Բնական գիտություններ, 1977. № 3. С. 119-124.

ավազահողային-ավազակավային կազմավորումների առկայության պայմաններում է: Մասսայի սողանքը բնութագրվում է չափազանց մեծ քարերի առկայությամբ, իսկ ռելիեֆն ունի աստիճանաձև տեսք:

Մեկ այլ սողանք ձևավորվել է Շահումյան բնակավայրի մոտ (նախկինում գյուղ, Կապան մարզկենտրոնից 5 կմ. հյուսիս-արևելք, Ողջի գետի ձախ ափին, բլուրների վրա): Մա դասական հոսող սողանքի տեսակ է: Այն ձևավորվել է ջրերի ողողման պատճառով, որտեղ լանջի թեքությունը չի գերազանցում 8⁰-ը: Բազմաթիվ հնագույն սողանքներից, որոնց մի մասը ժամանակավորապես «կանգ են առել», իսկ մյուսները շարունակում են գործել, առկա են Բաղաբուրջ գյուղի մոտ (կոչվում է Բաղաբուրջի սարահարթ, բնակավայրը գտնվում է Կապանից 1-2 կմ. հարավ, Մեղրու լեռնահամակարգին պատկանող մի լեռնաձյուղի վրա, ծովի մակարդակից 1000-1100 մ. բարձրության վրա):

Այս տարածքների մասին Պ.Ս. Բոշնադյանը նշում է նաև ՀՀ ԱԺ-ի նիստերից մեկում. «Ղափանը համատարած սողում է, 40 տարի առաջ մի հետաքրքիր աշխատանք ավարտեցինք, որը կոչվում էր «Ղափանի հանքային դաշտի ինժեներա-երկրաբանական պայմանները», այնտեղ հարյուրավոր սողանքներ կան: Եվ այս բոլորից ընտրել են մեկը՝ «Բաղաբուրջի համար փող տվեք, որ մենք ուսումնասիրենք», Բաղաբուրջը վաղուց է ուսումնասիրված, պետական համալսարանն է ուսումնասիրել, Երկրաբանական վարչությունն է ուսումնասիրել, Լեռնամետալուրգիական վարչությունն է ուսումնասիրել, ինչի՞ համար եք փող ուզում: Բայց չէ՞ որ Ղափանի այդ սողանքի կողքին կա կայարանի 2 սողանք, Գեղանուշ կա, Դավիթ-Բեկ կա, 10-րդ հանքի սողանքներ կան, 6-րդ հանքի կա, Բարաբաթում կա, Շահումյանի հանքավայր կա, ինչի՞ համար եք այդ փողերը դուք ուզում: Եվ ամենակարևորը, որ փող են ուզում ինչի՞ համար, երբ սողանքն արդեն ավարտվել, գնացել է, քարուքանդ

է արել, մարդկային զոհեր կան, ու՞մ է պետք դրանից հետո ուսումնասիրելը: Մենք պետք է կարողանանք սողանքն ուսումնասիրել նախքան շարժումն սկսելը, և ասենք՝ ընկեր Կառավարություն, արգելեք այստեղ շինարարությունը, արգելեք այստեղ գյուղատնտեսական աշխատանքները: Այդ բոլորը չի արվում...»⁵²:

Գործողներից ամենամեծն է երկաթգծի կայարանի հարևանությամբ գտնված սողանքը, որը զբաղեցնում է 3 հա. տարածք: Սա, ի տարբերություն շատերի, ավելի լավ է ուսումնասիրված: Այստեղ իրականացվել են երկրաբանաֆիզիկական մանրամասն ուսումնասիրություններ: Կապանի շրջակայքում կան նաև սողանք-փլվածքներ՝ ժայռային տեսակների շերտերում⁵³:

Վերջապես յոթերորդ՝ Որոտան գետի ավազանի սողանքները: Այս գետի հոսքի վերին շրջանի սողանքները հիմնականում կապ ունեն Սիսիանի տարածաշրջանի դիատոմիկ կավատեսակների տարածման հետ: Այստեղ ևս առկա են ինչպես հնագույն, այնպես էլ ժամանակակից սողանքներ, ընդ որում՝ վերջիններս, որպես չգրված օրենք, ձևավորվում են հին սողանքային կուտակումներում: Ժամանակակից տեղաշարժեր մենք այսօր տեսնում ենք, օրինակ, Ախլաթյան (գյուղ Սյունիքի՝ Սիսիանի տարածաշրջանում, վերջինիցս մոտ 8 կմ. հարավ), Բոնակոթ (գյուղ Սյունիքի՝ Սիսիանի տարածաշրջանում, նրանից 2-3 կմ. հարավ-արևմուտք, գտնվում է Որոտան գետի աջ կողմում, սարահարթի վրա, բարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 1680-1740 մ., հեռավորությունը Կապանից ճանապարհով կազմում է

⁵² ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 1-ը ապրիլի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաջյանի ելույթից):

⁵³ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошняган П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974. էջ 180.

մոտ 108 կմ.) և Անգեղակոթ (գտնվում է Որոտանի ձախափնյա տարավանդի վրա՝ ծովի մակարդակից 1800 մ. բարձրության վրա, մարզկենտրոն Կապանից 108 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք) բնակավայրեր-գյուղերի ընդերքներում⁵⁴:

Ներկայումս սողանքներ ձևավորվել են Դաստակերտ բնակավայրից հարավ (գտնվում է Սյունիքի մարզի՝ Սիսիանի տարածաշրջանում, առաջինից մոտ 15 կմ. հարավ, Դաստակերտ գետակի ափերին, ծովի մակերևույթից 1900-2000 մ. բարձրության վրա, Կապանից մոտ 121 կմ. հեռավորության վրա)⁵⁵: Դրանք առաջացել են կտրուկ բարձրացող լեռնալանջերին և ունեն աստիճանաձև բուրգի տեսք: Իրենց գեոմորֆո-ծագումնաբանական տիպաբանությամբ նրանք պատկանում են սողանքա-փլվածքային տեսակին: Այս դեպքում, շարժման սկզբնական փուլում տեղի է ունեցել պլաստիկ դեֆորմացիա, որը լինում է բոլոր սողանքների՝ դեպքում, իսկ այնուհետև սկսվում է մասսայի շարժը

⁵⁴ Հայրոյան Ս.Հ., Հայրոյան Հ.Ս., Կարապետյան Կ.Ա. Վիբրոդինամիկ ազդեցություններից լայն միջակայքում փոփոխվող տարբեր թանձրության կավային գրունտների սահքի նկատմամբ դիմադրության փոփոխության առանձնահատկությունները (լանջերի կայունացման գնահատման նպատակով). ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2017. հ. 51. № 2. էջ 87-96; Айроян С.Г. Определение параметров сопротивления сдвигу набухающих глинистых грунтов методом одного образца. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2013. № 2. Տ. 9-12; Айроян С.Г. Прогноз скоростей смещения слоя набухающих оползневых масс по подстилающей кровле коренных пород. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2013. № 1. Տ. 21-24:

⁵⁵ Դաստակերտը հանդիսանում է Հայաստանի ամենափոքր քաղաքը և 2011 թ. մարդահամարի արդյունքներով ուներ ընդամենը 323 մշտական բնակիչ:

առաջացած ճեղքվածքներով ⁵⁶: Սողանք-փլվածքները կարող են հայտնվել ակնթարթորեն: Այսպես, Դաստակերտ բնակավայրի մոտ ձևավորվել են սողանքային հոսքեր, որոնք գտնվում են համեմատաբար զառիվայր տեղանքում (ունի 15⁰ թեքություն):

Դա տեղի է ունեցել ստորգետնյա ջրերի կողմից գրունտային մասսաների գերհագեցման պատճառով: Այդ սողանքներից մեկն ունի երկարաձգված լանջի տեսք, որի երկարությունն է մոտ 200 մ., իսկ լայնությունը՝ 60 մ., սանդղավանդակի բարձրությունը՝ 6 մ. է: Հանքային ապարները բաղկացած են մեծակտոր դեյուվիալ քարերից, որոնց գալիս են լրացնելու ավազահողային-ավազակավային կազմավորումները: Դաստակերտի շրջակայքի սողանքները հիմնականում պայմանավորված են ստորգետնյա ջրերի հոսքերով, քանզի շատ տեղերում ի հայտ են եկել ստորգետնյա աղբյուրներ ⁵⁷:

Սողանքային երևույթները մեծ տարածում ունեն նաև Որոտանի լեռնանցքի արևմտյան լանջերին՝ Ամուլսարի հանքավայրի հարավ-արևմտյան լանջերին (կամ Ամուլսարի ոսկու հանք, գտնվում է ՀՀ-ի Վայոց ձոր և Սյունիք մարզերի միջև, Զանգեզուրի լեռնաշղթայի հյուսիսային և հյուսիս-

⁵⁶ Бошнагян П.С., Галстян Р. Инженерно-геологические и гидрогеологические условия Дастакертского медно-молибденового месторождения. ЕГУ, 1965 (650 С.):

⁵⁷ Վարդանյան Վ.Պ., Գրիգորյան Ս.Ա. «Զոնդում դաշտի կայունացման» մեթոդի կիրառումը ստորերկրյա ջրերի տեղադրման խորությունը որոշելու նպատակով. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2019. հ. 53. № 3. էջ 147-154; Հայրոյան Ս.Հ., Եղիազարյան Ս. Թ. Գերեստող գրունտների սահքի դիմադրության օրինաչափությունները խոնավացման պայմաններում խտացնող բեռնվածքների փոփոխության լայն միջակայքում. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2012. № 2. էջ 3-9:

արևմտյան ճյուղավորումների մասում) ⁵⁸: Այստեղ տեղաշարժվում են մոլաստվյան դարաշրջանի տեսակները, ինչպես նաև նրանց վերածածկող-պատնեշող դեյուվիալ կազմավորումները: Լեռնանցքի հատվածը նմանվում է տիպիկ «սայթաքող (կամ սոթլիկ)» հովտի: Սողանքային երևույթներ դիտվում են նաև Մարտիրոս գյուղի մոտ ⁵⁹: Այստեղ առկա էին յուրահատուկ ռելիեֆային, մորֆո-կառուցվածքային, լիտոլոգիական, հիդրո-երկրաբանական, ֆիզիկա-աշխարհագրական գործոններ, ինչպես նաև մարդու աշխատանքային գործունեության միջամտություն, որոնք և հանգեցրին բավականին ծավալուն սողանքների առաջացմանը: Այս սողանքը զբաղեցնում է 3-4 հա. տարածք, որն ի վերջո հանգեցրեց գյուղի տեղափոխմանը:

Ջրաերկրաբանությունն ու ինժեներային երկրաբանությունը, որոնցով զբաղվում էր Պ.Ս. Բոշնաղյանը, ունի մեծ կարևորություն նաև մարդկանց կենսապայմանների ապահովման և բարելավման համար: Երկրաբանության հենց այս երկու բնագավառների շնորհիվ է, որ հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են քաղցրահամ ջրերի բազմաթիվ աղբյուրներ ու արտեզյան ջրեր: Տիպայնացվել են ավելի քան 700 հանք, ջրերի աղբյուրներ՝ Ջերմուկ, Արզնի, Հանքավան, Դիլիջան, Բջնի և այլ հանքային ջրերը: Առանձնացվել է հազվագյուտ ավալալային տարրերի և բորատար ջրերի Փոքր-Կովկասյան

⁵⁸ Հանքաշերտերը գտնվում են 2.500-2.988 մ. բացարձակ բարձրությունների վրա:

⁵⁹ Այս գյուղը գտնվում է Վայոց ձոր մարզում, մարզկենտրոնից 31 կմ. հարավ-արևելք, Վայքի լեռների հյուսիսային լանջին: Հեռավորությունը Վայք քաղաքից 20 կմ. է: Մարտիրոս գյուղը բաղկացած է հին և նոր բնակավայրերից: Գյուղը գտնվում է Գոգի լեռան ստորոտում: Հին գյուղը 1960-ական թթ. որակվեց, որպես սողանքային գոտի և 1968 թ. Մարտիրոսը տեղափոխվեց 2 կմ. դեպի արևելք:

պրովինցիան: Մեծածավալ ինժեներա-երկրաբանական աշխատանքներ են կատարվել՝ կապված քաղաքաշինության, ճանապարհաշինության, տարբեր ինժեներային կառույցների հետ, կատարվել են սողանքային երևույթների դեմ պայքարի առաջարկներ: Կարևոր մշակումներ են կատարվել լանջերի խորքային սահքի տեսության և սողանքների դինամիկայի հետազոտման բնագավառներում⁶⁰:

Սակայն միայն այս հարցադրումներով չէ, որ սահմանափակվում են նրա աշխատանքային և գիտական գործունեության շրջանակները: Պ.Ս. Բոշնալյանը մասնակցել է նաև հանրապետության տարբեր շրջաններում կատարվող ճարտարագիտա-երկրաբանական հետախուզական և կառույցների նախագծերի հիմնավորման աշխատանքներին: Նրա կողմից է կատարվել Կապանի հանքային դաշտի ճարտարագիտա-երկրաբանական պայմանների բազմակողմանի գնահատումը և քարտեզագրումը: Նա մասնակցել է նաև Վանաձորի հեռանկարային նոր գլխավոր հատակագծի հիմնավորման աշխատանքներին, երկրաշարժի գոտու երկրաշարժակայուն և այլ արդիական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը:

Ջրերի և նրանց անվտանգ պահպանության խնդիրներին Պ.Ս. Բոշնալյանն անդրադարձել է բազմիցս նաև ՀՀ ԱԺ-ի նիստերում: Նա ունեցել է ոչ միայն մի շարք ելույթներ, այլև այստեղ բարձրացրել է ջրերի անվտանգության առավելագույն ապահովման և կազմակերպչական խնդիրների իրականացման ուղիների մասին հարցերը: Այսպես, ԱԺ-ի 2000թ. փետրվարի 7-ի նիստում նա, արդեն անհայտ է թե որերորդ անգամ, նշում է. «3-րդ հարցը՝ ինչո՞ւ չեք անդրադառնում Կապսի ջրամբարին: 90 մլն. ջրամբար է: Կեսից

ավելին կառուցված է: Ինչո՞ւ չեք անդրադառնում Մարմարիկի ջրամբարի վերականգնմանը, որը 40 մլն. դոտացիա պետք է տա Սևանին: Շնորհակալություն»⁶¹: Լինելով ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ նա միանգամից բարձրացնում է ոչ միայն խնդրի երկրաբանական կողմը, այլև անդրադառնում սոցիալականին: Պատասխանողի ելույթում մենք լսում ենք. « - Անվտանգության ապահովման սարքավորումները դաշտային սարքավորումներն են: 1,7 մլն. արժեն այդ սարքավորումները: Մի համակարգ պետք է ստեղծվի Հայաստանում, ցավոք սրտի, չկա: Մինչև անգամ 1990 թ. առաջ էլ չկար այս համակարգը, մինչդեռ, խնդիրը դրված էր ջրաշինարարների առջև, որ Հայաստանում ստեղծեն մի համալիր համակարգ, որ ունենա մի կենտրոն, կառավարվի և վերահսկվի մեր 80 ջրամբարները: Դա ասեմ, բոլոր նորմալ երկրներում կան, որովհետև, ջրամբարը մեկ հատկություն ունի, որ մեկ անգամ է փլվում և հանկարծակի է փլվում: Ասենք, Գեղարդա լճի ջրամբարը 3.400 մ. բարձրության վրա է, այնտեղ պոստ չունենք, մարդ չունենք և չենք կարող ամեն օր մարդ պահել: Այնտեղ պետք է լինեն հատուկ սարքավորումներ՝ դատչիկներ, որոնք պատվարի վրա դրված լինեն, որը միացրած լինեն ընդհանուր պուլտին և այդ պուլտից ամեն օր 24 ժամ վերահսկվի: Ասենք՝ այդ մեքենա-սարքավորումների 2,7 մլն. է, զուտ այդ համակարգը ստեղծելու համար է: Ես կարծում եմ, մենք դա չունենք և երևի դրսից պետք է գնենք:

Դա արդեն, երևի նախարարության խնդիրն է: Նախարարությունը տենդեր կհայտարարի: Դա նույնիսկ մասնագիտական է, ես չեմ կարող պատասխանել, բայց ասեմ, որ քիչ վարկերից մեկն է այս ջրամբարների պատվարների

⁶⁰ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнаган П.С. и др. Т. XLIII, М., 1974. С. 155-166:

⁶¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 7-ը փետրվարի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնալյանի ելույթից):

վարկը, որտեղ, իսկապես, խորհրդատվական ծառայության մասին, որ քիչ առաջ ասացին, շատ քիչ է նախատեսված և ռեալ գումար է: Ասենք՝ մենք մեր պողոթյադն ենք ապահովում, կոպիտ ասած, շինարարների 21 մլն. պողոթյադ ենք ապահովում, մեր ջրաշինարարները 21 մլն. դոլարի Հայաստանում շինարարություն կատարեն: Իհարկե, դա տենդերային նպատակով է, բայց կան շինարարներ, որոնք գիտեն, թե ինչ է նշանակում հանրապետությունում մեկ անգամից 20 մլն. շինարարություն անել, իհարկե, 5 տարվա ընթացքում: Դա լուրջ աշխատատեղեր է ստեղծում, լուրջ ֆրոնտ է ստեղծում մեր ջրաշինարարների համար: Մի բան էլ ասեմ դրա հետ կապված՝ որ այն խնդիրները, որ մեր առջև դրել ենք, և որ պրն. Բոշնադյանը բարձրացրեց, այդ ջրամբարների մասին, դա, իսկապես, պետք է, իմ կարծիքն է, մենք խոսել ենք պրն. նախարարի հետ, պետք է հուզի մեզ բոլորիս, որովհետև, եթե մենք ուզում ենք Սևանի խնդիրը լուծել և ուզում ենք, հանձնաժողովի նախագահը ասաց, որ Սևանի հարցը պետք է այստեղ քննարկման առարկա լինի մեր պառլամենտական լսումների ժամանակ, այդ 2 ջրամբարից՝ Եղվարդի և Մարալիկի ջրամբարներից ավելի շատ, Սևանի հարցը ոչ մի խնդրով չենք կարող լուծել: Եթե ուզում ենք Սևանի խնդիրը լուծել, այդ 2 հարցն ամենաառաջինը պետք է լուծենք»՝ եզրակացնում է նա⁶²:

2/ Սելավային երևույթները և երկրաբանությունը

⁶² ՀՀ ԱԺ նիստերի աղագրություն. 7-ը փետրվարի, 2000 թ. (հատված Հ.Հ. Հակոբյանի ելույթից): Տես՝ նաև Գրիգորյան Մ.Ա., Վարդանյան Վ.Պ. Պալեոջրաերկրաբանական խնդիրների լուծումն էլեկտրահետախուզության ՈԻԷԶ եղամակով (Սևանի ջրհավաք ավազանի օրինակով). ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2018. հ. 52. № 1. էջ 3-7:

Իր հետազոտություններում Պ.Ս. Բոշնադյանն իրավացիորեն մեծ ուշադրություն է հատկացնում նաև սելավային երևույթների վերլուծությանը, որոնք մեծապես կապված են երկրաբանական գործոնների հետ: Սելավն իրենից ներկայացնում է մինչև 10 մ./վայրկյան և ավելի արագությամբ ցեխային, ցեխաքարային զանգվածահոսք, որը կարող է բերել մեծ կամ մեծագույն աղետներ:

Սելավները ձևավորվում են ջրհավաք ավազաններում տեղատարափ մթնոլորտային տեղումներից, մակերևութային հեղուկ հոսքից, իսկ տարվա չորային ժամանակաշրջանում լեռնային ապարների հողմահարումից հետո գոյացած կուտակումներից: Այդ ընթացքում կտրուկ բարձրանում է ջրի մակարդակը, ինչպես նաև կոշտ նյութերի պարունակությունը վերջինումն ավելանում է 10-ից մինչև 75 %-ով: Երբեմն սելավը ձևավորվում է ձյան սառցադաշտային հալոցքից: Սելավներ Հայաստանում հատկապես հաճախակի լինում են Արագածի հարավային և հարավ-արևմտյան փեշերին: Սելավի իսկական օջախներ են մեր գետերից շատերը՝ Մաստարա, Փամբակ, Դեբեդ, Ազատ, Վեդի, Հրազդան, Ողջաբերդ, Ողջի, Գորիս, Մեղրի և այլն: Դա կարելի է ուսումնասիրել գետերից՝ Գետառի օրինակով: Նրա վարարումներն ունի հետևյալ ժամանակագրությունը՝ 1860, 1866, 1873, 1908, 1912, 1923, 1924, 1925, 1928, 1946, 1947 և 1950 թթ: Մասնավորապես 1946թ. մայիսի 25-ի վարարման ժամանակ գետի ջրի ծախսը (կամ ծախքը) ավելացել է մոտ 100 անգամ, մեծ վնասներ է հասցրել Երևանին: Եթե սրանց գումարենք նաև ՀՀ-ի բարձրալեռնային դիրքը, ապա հարցի վերլուծությունը կդառնա առավել պարզ և հասկանալի: ՀՀ-ի հարաբերական բարձրությունները

տատանվում են 1.500-2.000 մ., մինչև 3.700 մ., իսկ միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.850 մ. է:

Համաձայն Պ.Ս. Բոշնաչյանի հաշվարկների սելավային է ՀՀ-ի տարածքի մոտ 1/3-ը ⁶³: Դրանք Երևանից զատ մեծ վնասներ են պատճառել նաև Ալավերդի և Կապան քաղաքներին, ինչպես նաև մի շարք գյուղերի, օրինակ՝ Վայոց ձորի մարզի Հերիեր գյուղին, Գեղարքունիքի մարզի Օսիաթաղին (գտնվում է Վարդենիսի տարածաշրջում, վերջինիցս մոտ 32 կմ. հյուսիս-արևմուտք, Սևանի արևելյան ափին), Մեծ Պարնիին (Լոռու մարզի Սպիտակի տարածաշրջանում՝ մարզկենտրոն Վանաձորից 33 կմ. հյուսիս-արևմուտք, Փամբակ գետի աջ ափին, ծովի մակերևույթից 1.680 մ. բարձրության վրա) և այլ գյուղերի, որոնց ժամանակ նույնիսկ ավերվել են ավտոճանապարհներն ու երկաթգծերը: Վնասվել են նաև ջրանցքները և հիդրո-տեխնիկական մյուս կառույցները: Սելավային ավազանի կամ բասսեյնի երկրաբանական կառուցվածքով է պայմանավորված սելավների ինտենսիվությունը և տիպաբանությունը: Այն տեղանքներում, ուր տարածված են նստվածքային և հրաբխա-նստվածքային դարաշրջանի հանքատեսակները՝ առաջանում են ցեխա-հրաբխային հոսքեր, իսկ այն տեղերում, ուր առկա են էֆֆուզիվյան (լատ.՝ *effusio* — դուրս թափվել, խոսքը հեղուկ լավայի մասին է, որը առաջացնում է հոսք) և ինտրուզիվյան (ուշ լատ.՝ *intrusio* — ներդնել, դասական լատ.՝ *intrudo* — ներս

⁶³ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнагян П.С. и др. Т. XLIII. М., 1974. С. 181.

հրել) դարաշրջաններինը, ապա ձևավորվում են ջրա-քարային տեսակների հոսքեր ⁶⁴:

Այսպիսով, Հայաստանի տարածքում սելավային տեսակներից առանձնանում են ջրա-քարային, ցեխա-քարային և ցեխային հոսքերը: Այս տիպերին պատկանող հոսքեր ձևավորվում են Ազատ և Վեդի գետերի ավազաններում: Դրանք հետևանք են նստվածքային հանքատեսակների առկայության, որոնք արիդային (լատ.՝ *aridus* — չոր, չորային, բնորոշ է անապատներին, ուր տարեկան տեղումները կազմում են 100—200 մմ., կամ բացակայում են ընդհանրապես) կլիմայի պայմաններում ինտենսիվորեն հողմահարվում են: Մեծ ակտիվությամբ առանձնանում են նաև չորացած հուները, որոնք գտնվում են Երևանյան լեռնաշղթայի հարավային լանջերին: Դրանցից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Չորասու հունը (սա հեղիեղատար է և գտնվում է Արարատի մարզում), որտեղով «անցել» են 1928, 1933 և 1939 թթ. ցեխային հոսքերը ⁶⁵: Չորասույի հունը ներկայիս Այգեզարդ գյուղի մոտ է (նախկին անվանումը՝ Անաստասական, Արարատի մարզում, Արտաշատի տարածաշրջանում, վերջինիցս մոտ 3 կմ. արևելք) և այդ ընթացքում այն խորացել է 15-20 մ:

Ցեխա-քարային տիպաբանությանն են պատկանում Գետատի և Ջրվեժի հոսքերը, որոնք բազմիցս մեծ վնասներ են պատճառել Երևանին: Գետատի սելավային ավազանը հիմնականում բաղկացած է գիպսային բազմազույն կավերից,

⁶⁴ Геологический словарь. В 2-х т. / Отв. ред. Паффенгольц К.Н. М., 1973. Т. 2. 2-е изд; Геологический словарь. В 3-х т. / Гл. ред. Петров О.В. СПб., М., 2012. Т. 3; Емельяненко П.Ф., Яковлева Е.Б. Петрография магматических и метаморфических пород. М., 1985.

⁶⁵ Նա գտնում է, որ 1928 թ. ամռանը տեղի ունեցած սելավային հոսքը հասել է 340 մ.³/վայրկյանի:

կոնգլոմերատներից (լատ.՝ conglomerate - խիտ, հոծ, խառնուրդ), ավազուտներից ու հենց այս հողմահարված մասսաներն էլ հանդիսանում են նյութ (մատերիալ) ցեխային տիպի սելավների համար: Գետառին՝ քարերի հիմնական «մատակարար» է հանդիսանում Բերդաձոր գետակը (Վայոց ձորում, Հերիերի ձախ վտակը, սկիզբ է առնում Կանաչկող լեռան հարավային լանջից և Հերիեր գյուղից 1 կմ. հարավ-արևելք միանում մայր գետին, երկար., 7,5 կմ.): Այս գետի հովիտ է մխրճվում Նորքի սարահարթը, որն ունի խորը կանյոնի տեսք, և որի ուղղաբերձ-գառիվայր պատերն ունեն լավային ճեղքվածքներ: Հենց այստեղ էլ կուտակվում են քարերի կույտերի մեծ պաշարները: Ուժեղ ջրհեղեղների դեպքում այս ողջ քարակույտերը գետի թեքված հոսքով գահավիժում են ներքև: Ինչպես նշվեց վերևում աղետալի էր 1946թ. մայիսի 25-ի Գետառի սելավային հոսքը, որի ժամանակ քանդվեցին և ավերվեցին սելավի ճանապարհին գտնված տները: Հոսքի ուժգնությունը հասավ մինչև 200 մ.³ / վայրկյանի և մի քանի ժամում ջուրը տարավ իր իսկ կողմից ջարդված ու փշրված 41.500 մ.³ զանգված: Որոշ քարաբեկորներ ունեին մինչև 3 մ. լայնություն ⁶⁶:

Կապանի Կավարտ գետի (ավելի ստույգ գետակի, այս քաղաքում կա նաև նույնանուն թաղամաս, գետը հանդիսանում է Ողջիի ձախակողմյան վտակը, որն այժմ անվանում են նույնիսկ առու) սելավային հոսքը, հանդիսանում է ցեխային տիպի սելավաբեկներից: Կավարտի ավազանը ունի էռոզացված-դենուդացիոն ռելիեֆ (լատ.՝ denudatio — մերկացնել, այս ընթացքում ջարդվում են հանքատեսակները և

⁶⁶ Бошнаган П.С., Габриелян Г. Противоселевые мероприятия защиты г. Ереван (схема), ЕГУ, 1978 (350 с.).

հողի մակարդակը իջնում է ներքև) ⁶⁷: Աջ ափին մեծապես տեղի է ունենում էյուվիալա-դեյուվիալային կազմավորումների ձևավորման պրոցեսներ և սողանքային կուտակումներն ունեն 8 կամ նույնիսկ ավելի մետր բարձրություն: Ձախ լանջին ձևավորվել են ճեղքվածքներ, որտեղից դուրս են ցցվել ժայռային հանքատեսակներ և տրոհման դեպքում դրանք վերածվում են մանրաքար-խճավազի: Հանքատեսակների բազմազանությունը վկայում է, որ հոսքերը իրենց հետ բերում են բազմապիսի նյութեր: Այսպես, ձախ վտակները տեղափոխում են քարային պարունակությամբ նյութեր, իսկ աջ կողմից՝ մանրախճեր ⁶⁸: Պետք է նաև ընդգծել, որ քարային նյութի կազմավորումն ընթանում է շատ դանդաղ, որով և բնորոշվում է սելավի տեսակը: Կավարտի ավազանում սելավները տեղի են ունենում հիմնականում գարնանը: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ այս գետի ծախքը գետաբերանի մասում տարեկան կազմում է 16-18 լ./վայրկյան: 1957, 1959 և 1963 թթ. Կավարտն ունեցել է ուժեղ սելավային հոսքեր, որը նաև մեծ վնասներ է հասցրել քաղաքի կոմունալ տնտեսությանը:

1963թ. հորդառատ և երկարատև անձրևներից հետո սակավաջուր Կավարտը վերածվեց խելահեղ, կեղտաբեր հոսքի և ծախքը կազմեց մոտավորապես 28-30 մ.³/ վայրկյան:

⁶⁷ Бошнаган П.С., Аветисян В.А. Гидрогеологические и инженерно-геологические условия в связи с разработкой глубоких горизонтов местностей южной Армении. Недра, 1966. № 7 (16 С.); Тимофеев Д.А. Терминология денудации и склонов: Материалы по геоморфологической терминологии. Геоморфологическая комиссия. М., 1978; Якушова Ф.Ф., Хаин В.Е., Славин В.И. Общая геология. М., 1988; Оллиер К. Выветривание. М., 1987.

⁶⁸ Бошнаган П.С., Габриелян Г. Противоселевые мероприятия защиты г. Кафан (схема). ЕГУ, 1976 (319 С.):

Ջրի հոսքը աննախադեպ ձայնով իր հունով իջնում էր ներքև՝ ճանապարհին սրբելով ամեն ինչ, այդ թվում՝ տերասաները և շինությունները:

Արփա, Փամբակ, Վարազաջուր (նախկինում՝ Հախում, Տավուշի մարզում և Աղրբեջանում) ⁶⁹, Տավուշ և Խնձորուտ գետերի ավազանները վերաբերում են կելտաբերա-քարային տիպաբանության ձևավորումներին: Սելավային մեծ ակտիվություն ունեն Արփա գետի աջ վտակները, որոնք գտնվում են հրաբխա-նստվածքային դարաշրջանների հանքատեսակների տարածքում: Այսպես, Ելփին գետի ավազանում (նախկինում՝ Աղոբեն, Աղոպեն, Ելփին, Էլփին, Էլփին) ⁷⁰, սելավային հոսքեր են եղել 1930, 1931, 1936, 1955 և 1959թթ., իսկ Գլաձոր գետի հովտում՝ 1905, 1931 և 1939թթ.: Կոնաձև մարմնի սելավային հոսքերի բերվածքներում հանդիպում են մեծ քարեր, որոնք ունեն մինչև 3 մ. տրամագիծ:

Կելտաբերա-քարային տիպաբանության սելավային հոսքերից է նաև Գեղանուշ գետինը ⁷¹: Այս գետը ունի

⁶⁹ Սկիզբ է առնում Միափոր լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերից և Աղրբեջանի տարածքում ձախից միախառնվում է Կուրին: Երկարությունը 61,5 կմ. է (ՀՀ-ի տարածքում՝ 41,5 կմ.), ավազանը՝ 352 կմ.²: Մնուցումն անձրևային է, հորդացումը՝ ապրիլ-մայիս ամիսներին: Տարեկան հոսքը՝ 43,4 մլն. մ³:

⁷⁰ Այս գետը Վայոց ձորում է, հանդիսանալով Արփայի աջ վտակը: Սկիզբ է առնում Վարդենիսի լեռներում՝ հարավ-արևմտյան լանջերից 2.950 մ. բարձրությունից և Արփային է միանում Վայոց ձորի Արենի գյուղի մոտ: Մնուցումը տեղի է ունենում ձնահալոցքային ու անձրևային եղանակով, ինչպես նաև՝ ստորջրյա աղբյուրներից: Վարարումները լինում են գարնանը կամ ամառվա սկզբին, ապրիլ-հունիս ամիսներին: Գետի երկարությունը՝ 23 կմ. է, ջրհավաք ավազանը՝ 130 կմ.², իսկ տարեկան միջին ծախսը 0,3 մ.³/վայրկյան է:

⁷¹ Սյունիքի գետերից, Ողջիի աջ վտակն է: Սկիզբ է առնում Խուստուփից 3.050 մ. բարձրությունից: Երկարությունը 16 կմ. է,

բավականին ընդարձակ ջրահավաք ավազան, իսկ հովիտը և հունը ունեն թեքվածության մեծ աստիճան: Այս գետի վերին և միջին հոսքերի շրջանում ձևավորվել են հզոր դելյուվիաներ, որոնք մանրակտոր նյութեր են, իսկ ստորին հատվածում՝ կուտակված են հնագույն խճաքարեր: 1956, 1958, 1959 և 1960թթ. Գեղանուշի հովտում տեղի ունեցան աղետաբեր սելավներ, որը մեծ վնասներ պատճառեց նաև Կապան քաղաքին: Դրանք տեղի ունեցան հորդառատ և տեղատարափ անձրևների պատճառով, որոնք շարունակվեցին 3-5 ժամ: Ամենաուժեղ սելավային հոսքն այստեղ եղավ 1960թ: Կելտաբերա-քարային հոսքը նույնիսկ քանդեց ջրամբարի պարիսպը: 1963թ. հուլիսին այստեղ թափվեց 196 մմ. տեղումներ, որը կազմում էր տարեկան ողջ տեղումների 33,5%-ը: Սելավային հոսքի ծախսը հասավ 237 մ³ / վայրկյանի: Մա 740 անգամ գերազանցում էր Գեղանուշի տարեկան միջին ցուցանիշներին:

Ջրա-քարային հոսքերը Հայաստանում մեծ տարածում ունեն նաև Փամբակ, Որոտան, Ողջի, Ձորագետ, Դեբեդ և Աղստև գետերի ավազաններում: Նույնը պետք է ընդգծել նաև Արագած լեռան արևմտյան և հարավ-արևմտյան լանջերի գետերի վերաբերյալ, ինչպես և Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան հատվածի կապակցությամբ: Փամբակի ավազանում սելավային հոսքերը պատկանում են վերոհիշյալ երեք տիպաբանություններին, կախված այն հանգամանքից, թե որտեղ է գտնվում տվյալ սելավի օջախը: Ուրեմն, այս գետի վերին հոսանքի շրջանում հիմնականում ձևավորվում են աղբային հոսքեր, իսկ ջրա-քարային հոսքեր առաջանում են Վանաձոր, Բազումթառ (մյուս անվանումները՝ Բզովդալ,

ջրհավաք ավազանը 47 կմ.²: Մնուցումը հիմնականում ձնա-անձրևային է: Ունի բազմաթիվ սահանքներ և ջրվեժներ: Գետահովիտն ունի ռեկրեացիոն նշանակություն:

Չալաբի) և Տանձուտ գետերի (Փամբակի վտակներից, երկարությունը 23 կմ.) ավազաններում⁷²:

Որոտանի ավազանը սելավային առումով չունի նույնպիսի ակտիվություն, ինչպես վերոհիշյալները: Սելավային հոսքերն այստեղ գլխավորապես ձևավորվում են վտակներում և առանձնանում են նշանակալից ինտենսիվությամբ միայն կանյոնանման, չորացած կամ ցամաքած հունների տարածքներում:

Առավել սելավաբեր է Ողջի գետի ավազանը: Դրանց հիմնական պատճառ են հանդիսանում մի կողմից հորդառատ անձրևները, իսկ հակառակ եզրից՝ ինտենսիվ ձնհալքները: Այս տարածքում նմանատիպ անձրևներն ամենաշատը կարող են տևել 5 ժամ, սակայն այս կարճատև ժամանակահատվածում Ողջիի ծախքը կարող է ավելանալ մի քանի տասնյակ անգամներ: Այսպես, օրինակ՝ 1956 թ. սելավի հոսքի ծախքը Կապան քաղաքի մոտ ավելացավ մոտավորապես 45 անգամ և դա կազմեց 385 մ.³/վայրկյան: Սա այն դեպքում, որ գետի հոսքի տարեկան նորմալ միջին ծախքը հավասար է 8,4 մ.³/վայրկյանի: Ըստ Կապան քաղաքի օդերևութաբանական ծառայության տվյալների հունվար-մայիս ամիսների տեղումների ընդհանուր գումարը կազմել է 433,8 մմ., որը հավասար էր բազմաթիվ տարիների տեղումների 76,3 %-ին: Ընդ որում, միայն մայիս ամսին տեղումներն այստեղ կազմել են մոտավորապես 141,5

⁷² Բազումթառը՝ Լոռու մարզում է և սկիզբ է առնում Բազումի լեռներից ու Վանաձորից արևմուտք՝ ձախից միախառնվում է Փամբակին: Երկարությունը 23 կմ. է: Տանձուտը նույնպես Լոռու մարզում է և սկիզբ է առնում Փամբակի լեռների հյուսիսային լանջից, հոսում ուղղորդ լանջերով՝ Վանաձոր քաղաքի արևելյան հատվածով՝ Վանաձորում այն միախառնվում է նույնանուն գետին, ապա Փամբակին: Այս գետի երկարությունը 23 կմ. է:

մմ: Տեղումների բացառիկ մեծ ակտիվություն է գոյություն ունեցել Ողջի գետի վերին ավազանի շրջանում, ինչպես նաև նրա վտակ Գեղիի տարածքում: Հոսքի հիմնական մասսան ձևավորվել է հենց այստեղ:

Չորագետի ավազանում սելավներ լինում են միայն հազվադեպ դեպքերում, սակայն այստեղի սելավներն աչքի են ընկնում իրենց տևողականությամբ: Օրինակ՝ 1939 և 1959թթ. սելավները տևեցին 12 ժամից ավելի:

Կործանարար սելավները Դեբեդ գետի ավազանում մեծ վնասներ հասցրին և ավերածություններ իրականացրին Ալավերդիում ու Մանահինի՝ Ե/Գ կայարանում՝ մի քանի անգամներ: Դրանցից պետք է հիշել 1941, 1959, 1966 և 1969թթ. ավերածությունները:

Ջրա-քարային հոսքեր Աղստևի ավազանում եղան 1900, 1926, 1928, 1939 և 1959թթ: Այս տեսակի հոսքերից, որոնք սկիզբ են առնում հրաբխային լեռնալանջերից, պետք է առանձնացնել Մաստարայի սելավները: Սրանք ձևավորվում են Արագած լեռան հարավ-արևմտյան լանջերին: Ըստ համապատասխան գերատեսչությունների տվյալների՝ 1905-1957 թթ. ընթացքում գրանցվել է տասից ավելի այդպիսի սելավներ, որոնց ծախքն առանձին դեպքերում կազմել է 165-170 մ.³/վայրկյան⁷³: Ամառային ամիսներին Մաստարայի սելավային հունը լինում է համարյա չորացած:

Հակասելավային աշխատանքներ Հայաստանում իրականացվել են մշտապես և դրանք անընդհատ շարունակվում են: Դրանք կասեցնելու համար այս տարածքներում մշտապես իրականացվում են ծառատնկեր,

⁷³ Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнагян П.С. и др. Т. XLIII, М., 1974. С. 183.

փորվում են լեռնային առուներ և ջրանցքներ, դրվում են հեղեղակարգավորիչներ (հեղեղառեգույատորներ), կառուցվում են պարիսպներ և պաշտպանական շինություններ: Բացի այդ, ուղղվում են գետերի հուները, որպեսզի ավելորդ ջուրը մի ավազանից տեղափոխվի մյուսը և այլն:

3/ Սուֆֆոզիան ⁷⁴ և նստվածքային երևույթները

Հայաստանի տարածքի հրաբխային շրջաններում գետնի մակերևույթին (երեսին) գոյություն ունեցած կազմավորումներից, մեծ տարածում ունեն, այսպես կոչված, սպիտակահողերը: Վերջիններս թունդ կամ ուժեղ կարբոնատացված կամ թույլ հումուսացված (լատ.՝ humus, հող, նրա մուգ գունավորված մասը), մասամբ գիպսացված, սուֆֆոզիանացված-անկայուն, ավազա-փոշիացված կավ-ավազներն են կամ ընդհակառակը՝ ավազա-կավերը: Ոռոգիչ և դերիվացիոն (ջրաթեք, բացատար) համակարգերի շահագործման փորձը, ինչպես նաև արդյունաբերական և քաղաքացիական շինությունների կառուցման փորձը Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերին ցույց է տվել, որ սպիտակահողերի առկայությունը բացասաբար է ազդել նրանց հիմքերի վրա: Այսպես, ֆիլտրացիոն և տնտեսական ջրերի ազդեցության հետևանքով սպիտակահողերում առաջանում են ճեղքվածքներ, որն կոչվում է խարամ (արաբ.՝ حرام, նշանակում

⁷⁴ Սուֆֆոզիա (լատ.՝ suffosio — փորել), որի դեպքում տեղի է ունենում լեռնային հանքատեսակների մեխանիկական բարձրացում, որը կատարում են ստորգետնյա ջրերը: Տես նաև Гвоздецкий Н.А. Карст. М., 1981; Максимович Г.А. Основы карстоведения: В 3-х т. / Географич. общество СССР. Инст. Карстоведения и спелеологии. Перм. гос. универ. им. А.М. Горького. Лаборатория геологии. Пермь, 1963-1969.

է մեղք, հանցանք) ⁷⁵: Պատահել է, որ ջրերն ամբողջովին «վացել» են կառույցի հիմքերը, իսկ ջրամբարի ֆիլտրացիոն կորուստները հասել են օրհասական ծավալների:

Փաստորեն ֆիլտրացիոն կորուստների դեպքում սպիտակահողերում սկսում են զարգանալ սուֆֆոզիոն պրոցեսները, որոնք հողի մակերևույթին առաջացնում են ճեղքվածքներ կամ խարամ: Լաբորատոր և դաշտային աշխատանքների փորձը ցույց է տվել, որ սպիտակահողերի աշխատանքների փորձը ցույց է տվել, որ սպիտակահողերի չգիպսացված հատվածներում սուֆֆոզիոն պրոցեսները սկսվում են կոլլոիդային սուֆֆոզիայից (հին հուն.՝ κόλλα — սոսինձ և εἶδος — տեսակ բառերից է, նշանակ. է՝ սոսնձատեսակ կամ սոսնձաձև), իսկ այնտեղ, ուր առկա է գիպսը, ապա կոլլոիդային և քիմիական սուֆֆոզիաները զարգանում են միաժամանակ ⁷⁶: Փորձը նաև ցույց է տվել և ապացուցել, որ գրունտը այս դեպքերում ցուցաբերում է թույլ դիմադրողականություն՝ հիդրոդինամիկ պայմաններին: Մեխանիկական սուֆֆոզիայի ճգնաժամային կամ տազնապալից գրադիենտը (լատ.՝ gradient, նշանակ. է՝ քայլող, աճող) չի կարող գերազանցել 0,5-0,7%-ը:

Որոշ տարատեսակներում նկատվում է սպիտակահողերի ինքնասեղմում, երբ տեղի է ունենում ֆիլտրացիայի պրոցեսը, որի ժամանակ բացակայում են

⁷⁵ Ղուրանում խարամ են համարվում սկսած ճնողներին վատ վերաբերվելուց, մինչև սեփական մարմնի վրա դաշվածքներ կատարելը: Շինարարության դեպքում նկատի ունեն երկի պարտավորությունների վատ կամ ոչ բավարար իրականացումը, այսինքն՝ սխալ տեղում շենքի-շինության կառուցումը: Խարամի հականիշն է խալլալը:

⁷⁶ Տես՝ Попов И.В. Инженерная геология. М., 1959; Сечи К. Ошибки в сооружении фундаментов. М., 1960; Гришин М.М., Гидротехнические сооружения. М., 1962.

ուղղահայաց ծանրությունները⁷⁷: Մեխանիկական սուֆֆոզիայի սկզբնական փուլում ֆիլտրացիայի գործակիցը (կոեֆֆիցիենտը) ավելանում է երկուսից մինչև տասն անգամներ, եթե այն համեմատում ենք փորձի սկզբնական շրջանի հետ: Անխտիք հեղեղով սպիտակահողերի բոլոր տեսակներն էլ հանդիսանում են նստող (իջնող, ցածրացող, ձկվող): Նրանց հարաբերական դեֆորմացիան տատանվում է 2,3-13,6%-ի միջև: Դեֆորմացիաների հիմնական գործընթացը սկսվում և ավարտվում է մի քանի րոպեների ընթացքում: Այսպիսով, այս պրոցեսը նմանվում է փլվածքի: Թալինի, Ներքին-Ջանգեզուրի և այլ ոռոգիչ ջրանցքներում փլվածքների խառնարանն ունի 3,5 մ. տրամագիծ, իսկ խորությունը 1,5 մ. է: Ըստ որոշ ֆիզիկա-մեխանիկական առանձնահատկությունների՝ սպիտակահողերը նմանվում են մակրոծակոտկեն և նստվածքային գրունտներին, ինչպիսի տարածքներ կան շատ այլ երկրներում⁷⁸:

Կառուցապատումների համար մեծ նշանակություն ունի նաև աղային տեկտոնիկան (հին հուն.՝ *տեկտոնիկոս*, շինարարական արվեստ), քանզի նաև նրա շնորհիվ է, որ կարելի կլինի բացատրել երկրաբանական պրոցեսները երկրագնդի տեկտոնոսֆերան: Այն անհրաժեշտ է ոչ միայն օգտակար հանածոները որոնելիս, այլև գեոմորֆոլոգիայի

⁷⁷ Հայրոյան Ա.Հ., Եղիազարյան Մ.Թ. Սպիտակահողերի դինամիկ (սեյսմիկ) կայունության որոշ հարցեր. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2012. № 1. էջ 26-31:

⁷⁸ Այս հարցին Պ.Ս. Բոշնայանը անդրադարձել է իր մի քանի գործերում: Տե՛ս՝ Бошнаган П.С. О просадочности селоземов Армении. ИГН АН Арм. ССР, 1958 (12 С.); Он же: Искусственное закрепление белоземов. Вестник ЕГУ, 1967. № 2 (8 С.); Бошнаган П.С., Мнацаканян С., Алексанян М. Некоторые вопросы искусственного закрепления белоземов. Сборник статей. 1984 (5 С.); Бошнаган П.С. Суффозионная устойчивость белоземов. Сб. статей. 1984 (5 С.).

համար: Շնորհիվ դրա կարելի է բացատրել երկրի մակերևույթին տեղի ունեցող էրոզիաները⁷⁹: Աղային գմբեթների ծագումն ու զարգացումը զուգադիպում են, ինչպես Երևանի ժամանակակից աղային ավազաններին (օրինակ՝ գմբեթների Եռաբլրի խումբը), Մուրադ թեփեն (այժմ՝ Մրտաբլուր, լեռ Հայաստանի Կոտայքի մարզում, Եղվարդի դաշտի արևելյան մասում, Մրգաշեն գյուղից 0,5 կմ. արևելք, բարձրությունը՝ 1.435 մ. և այլն), այնպես էլ բազմաթիվ հորատանցքերի հետ (ինչպես օրինակ՝ Ավանի, Հրազդանի, Էլարի (մինչև 1961 թ. այսպես կոչվել է ներկայիս Աբովյան քաղաքը, Արամուսի և այլն):

Տեկտոնական առումով աղաբեր ավազանը հանդիսանում է գրաբեն-սինկլինար⁸⁰, որի վերնամասում

⁷⁹ Витрувий. Десять книг об архитектуре. М., 2005. С. 11—14 (Кн. I, Гл. II, 1—9); Власов В.Г. Ордер и ординация в архитектуре: От Марка Витрувия Поллиона до Мишеля Фуко. // Электронный научный журнал Архетикон: известия вузов. УралГАХУ, 2017. № 1 (57); Он же: Дизайн архитектуры и XXI век. // Электронный научный журнал Архетикон: известия вузов. УралГАХУ, 2013. № 1 (41); Бандманн Г. Иконология архитектуры. Искусствознание, 2004. № 1. С. 438, 449; Кринский В.Ф. Опыт обучения композиции. // Архитектурная композиция. М., МАРХИ, 1970. С. 48—56; Кринский В.Ф. Ламцов И.В., Туркус М.А. Элементы архитектурно-пространственной композиции. М., 1968.

⁸⁰ Գրաբեն (գերմ.՝ Graben — փոս, առու, ջրանցք) երկրակեղևի հատվածներից, որը գտնվում է իջվածքում, ի տարբերություն հարակից շրջանների և սինկլինի (հին հուն.՝ *συγκλίνω* — համատեղ դրված, տեղադրված), ինչպես կոչվում են երկրակեղևի ծալքավորված ելևեղներ: Ուշագրավ է, որ սինկլինի առավել երիտասարդ շերտերը գտնվում են երկրագնդի առանցքի մոտ, իսկ հները՝ թերին: Սինկլինից է ծագել սինկլինօրիոս արտահայտությունը (հին հուն.՝ *ὄρος* — լեռ), նշանակում է ծալքաշարք, որի երկարությունը կարող է կազմել տասնյակ կամ հարյուրավոր կիլոմետրեր (կոչվում է մեզա սինկլինօրիոս), սրանք գտնվում են առանցքի հարևանությամբ:

առկա է կավիճր: Դրանք հետևանք են պալեոգենյան (հին հուն.՝ παλαιός — հնագույն և γένος՝ ծագում բառերից) շրջանում կատարված փոփոխությունների: Այն համապատասխանում է նորագույն դարաշրջանին և պալեոգենի առաջին շրջանն է եղել պալեոգենը (հին հուն.՝ παλαιός — հնագույն և καινός — նորագույն բառերից): Այն տևել է 66,0 մինչև 56,0 մլն. տարի մեզանից առաջ ընկած ժամանակաշրջանը: Նրան հաջորդում է էոգենյանը (հին հուն.՝ ἑώες — լուսաբաց և καινός, սա պալեոգենյան ժամանակի երկրորդ երկրաբանական դարաշրջանն է, տևել է 56,0-33,9 մլն. տարիներ առաջ), ապա օլիգոգենյան (հին հուն.՝ ὀλίγος — ոչ մեծ կամ փոքր, քիչ և καινός, սա պալեոգենյան ժամանակի վերջին էտապն է, տևել է մեզանից 33,9-23,03 մլն. տարիներ առաջ ընկած ժամանակները): Օլիգոգենյանին հաջորդել է միոգենը (հին հուն.՝ μείων - փոքր, ոչ նշանակալից և καινός, անգլ. անվանումը՝ miocene, որը նեոգենյան դարաշրջանի առաջին էտապն է, տևել է 23,03- 5,333 մլն. տարիներ առաջ), պլիոգենյան (հին հուն.՝ πλεϊον — ավելի, առավել և καινός, որը նեոգենյան դարաշրջանի երկրորդ էտապն է, տևել է 5,333-2,588 մլն. տարիներ առաջ) և վերջապես, անտրոպոգեն (հին հուն.՝ άνθρωπος - մարդ, որը երկրագնդի ժամանակակից դարաշրջանն է, սկսվել է 2,588 մլն. տարի առաջ և շարունակվում է մինչև օրս) էտապները⁸¹: Պետք է ընդգծել, որ

⁸¹ Герасимов И.П., Марков К.К. Четвертичная геология: (Палеография четвертичного периода). М., 1939; Астахов В.И. Начала четвертичной геологии. СПб., 2008; Марков К.К. Очерки по географии четвертичного периода. М., 1955; Elias S.A. (Ed.) Encyclopedia of Quaternary Science. Elsevier, 2013; Изменение климата и ландшафтов за последние 65 миллионов лет (Кайнозой: От палеоцена до голоцена). / Под общ. ред. Величко А.А. М., ГЕОС, 1999; Динамика ландшафтных компонентов и внутренних морских бассейнов Северной Евразии за последние 130 тысяч лет. / Под общ. ред. Величко А.А. М., 2002; Палеоклиматы и палеоландшафты внетропического пространства

ինչպես միոգենյան աղային կուտակումները, այնպես էլ պլիոգենյան, պոստ - պլիոգենյան (լատ.՝ post, հետ կամ ուշ - պլիոգենյան) դարաշրջանների հրաբխա-նստվածքային կազմավորումները, առավել ուժեղ են սինկլինյան կազմավորումներում: Ինչ վերաբերում է հակակլինյանին (անտիկլինյան) և աղային գմբեթներին, ապա տեսնում ենք ոչ միայն կուտակումների հզորությունների անկում, այլև հորիզոնական սեպավորումներ:

Այսպես, հորատանցքերը, որ բացվել են Արամուսի մոտ և Աբովյանի շրջանում ցույց են տվել, որ լավայի ծածկույթի կամ շերտի հզորությունը գմբեթի տակ կազմում է 200-220 մ., իսկ սինկլինյան ճկվածքում (կորույթյան շրջանում) հասնում է մինչև 600 մ: Այս տվյալները, ինչպես գտնում է Պ.Ս. Բոշնաղյանը, բերում են այն համոզմանն ու եզրակացությանը, որ աղային կուտակումների պրոցեսը կառույցներում ներկայումս նույնպես շարունակվում են⁸²: Հանքատեսակները, որոնք կուտակվել են մերձգագաթային հատվածում, որպես չգրված օրենք, առանձնանում, տարբերակվում են իրենց ձեռքվածքներով: Մրանք պահանջում են հատուկ ինժեներա-երկրաբանական և ջրա-երկրաբանական ուսումնասիրություններ, եթե այդպիսի տարածքում որոշվել է իրականացնել կառուցապատումներ:

Северного полушария: Поздний плейстоцен — голоцен. / Под общ. ред. Величко А.А. М., 2009; Андреичева Л.Н. Природная среда неоплейстоцена и голоцена на Европейском Северо-Востоке России. М., 2015; Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет. / Отв. ред. акад. Герасимов И.П., Величко А.А. М., 2016; Долуханов П. География каменного века. М., 1979.

⁸² Геология СССР. Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика. Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - Бошнаган П.С. и др. Т. XLIII, М., 1974. С. 184-185.

Այստեղ անհնարին է շրջանցել և չանդրադառնալ նաև կարստի խնդիրներին (գերմ. Karst, տերմինը ծագել է համանուն կավային սարահարթի անունից, որը Սլովենիայում է, բայց վերջիններիս մոտ այն կոչվում է Kras): Բարեբախտաբար, Հայաստանի տարածքում, կարստը խիստ սահմանափակ է, թույլ զարգացած: Նրանք հիմնականում ձևավորում են որմնախորշեր (նիշա), ոչ խորը քարանձավներ, գրպանաձև փոսեր և առավել տարածված, զարգացած են պալեոզոյան կավային ավազաններում: Դրանց հանդիպում ենք Վեդի և Արփա գետերի ավազաններում: Այն առկա է նաև Աղստևի և Բարգուշատի լեռների (մյուս անվանումները՝ Բարգուշատի լեռնաշղթա, Բարգուշետ, Բարկուշատի լեռնաշղթա, Բերգուշատ - Սյունիքում, Զանգեզուրի լեռների արևելյան ճյուղավորությունը, կազմում է Որոտան, Ողջի և Գեդի գետերի ջրբաժանը, լեռների երկար.՝ շուրջ 70 կմ., լայնությունը՝ 15-26 կմ., առավելագույն բարձրությունն Արամազդն է (3.399 մ.) ու յուրյան դարաշրջանի կավձային ավազներում (վերջինս տևել է 56 մլն. տարի, ավարտվելով մեզանից 145,0 մլն. տարի առաջ): Համեմատաբար մեծ կարստային քարանձավներ կան Իջևանի տարածաշրջանի Ենոքավան գյուղի մոտ, ինչպես նաև Հայոց ձորի լեռներում (խոսքը Վայքի լեռների մասին է, անվանվում է նաև Դարալազյազի, Հայոց ձորի, Հարավային Դարալազյազի, Վայքի, Վայոց ձորի լեռնաշղթա, Զանգեզուրի լեռնաշղթայի արևմտյան լեռնաճյուղը, ունի ծալքաբեկորավոր կառուցվածք, երկար.՝ 64 կմ. է, առավելագույն բարձրությունը՝ 3120 մ., կոչվում է նաև Գոգի լեռ):

Թե ինչպիսի չարիք է կարստը և ինչ կարող է լինել լավագույնս նշվում է Պ.Ս. Բոշնադյանի կողմից նաև ՀՀ ԱԺ-ի նիստերից մեկում, տեղի ունեցած ելույթի ժամանակ. «Ես ներողություն եմ խնդրում: Մեզ մոտ բավականին վեճ է գնացել ընդերքի ուսումնասիրության շահագործողների հարցի վերաբերյալ: Ես կարծում եմ, որ այստեղ մենք շատ նուրբ

մոտեցում պիտի ունենանք: Մի օրինակ եմ ուզում բերել: Երևանի քաղաքի աղի հանքավայրը, որի վրա մի ամբողջ թաղամաս է ապրում: Մի՞թե կարելի է հանքավայրն օգտագործել այն տեղերում, որտեղ մի ամբողջ բնակելի թաղամաս ունեք՝ Ավան Առինջի թաղամասը: Մեկը չի հարցնում, այդ հարյուրավոր մետր խորություն ունեցող դատարկությունների վրա ինչպե՞ս եք դուք քաղաք կառուցում: Ես կարծում եմ, որ սրանք այն հարցերն են, որոնք շատ լուրջ պիտի քննարկվեն: Եվ այսօր դրվում է Ավանի աղի հանքը տեղափոխել այլ շրջան: Այդ ուրիշ շրջանն էլ արդեն բնակեցված է: Դա այն դեպքում, երբ մեր քաղաղի այդ հատվածը տասնյակ կիլոմետրեր ձգվում է Արաքսի ափից մինչև Հրազդան: Մենք ինչու՞ ենք սա բերել և մտցրել քաղաքի մեջ, ի՞նչը պիտի ուսումնասիրենք: 300 մ. խորությամբ դատարկություններ կան այնտեղ: Աստված մի արասցե, եթե մի փոքր ցնցում եղավ, ի՞նչ կլինի:

Ուրեմն, ես կարծում եմ, որ մենք բնապահպաններից, բնապահպանության նախարարությունից պիտի պահանջենք և վերցնենք այն բոլոր պարամետրերը, որոնք ապահովում են հատկապես բնակավայրերի անվտանգ օգտագործումը»:⁸³

Վերջապես պետք է անդրադառնալ փլուզումներին, փլվածքներին (թափվելիություններին) և քարաթափություններին: Հայաստանի կարևորագույն տնտեսական հաստատություններից շատերը տեղակայված են գետերի հովիտների տարածքում: Դեբեդ, Մեղրի, Փամբակ, Աղստև, Գետիկ, Արփա, Ողջի գետերի հովիտներերում մեծ տարածվածություն ունեն փլվածքները, թափվելիությունները և քարաթափությունները, որոնք սպառնում են ավտոխճուղիներին և երկաթգծերին: Հնագույն մեծ փլվածքներ կան նաև Իջևանի տարածաշրջանում՝ Թալա գետակի հովտում

⁸³ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 19-ը հունիսի, 2003 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

(Աղստև գետի ավազանում է, նրա ձախ վտակը, հոսում է Իջևանի շրջանի տարածքով և մայր գետին միանում Իջևան քաղաքի մոտ), ինչպես նաև Հովք գյուղի մոտ (գյուղ Իջևանի տարածաշրջանում, քաղաքից մոտ 12 կմ. հարավ-արևմուտք, Աղստևի հովտի ձախափնյա լանջին)⁸⁴ և Հաղարծին գյուղի մոտ (գտնվում է Տավուշի մարզում, Իջևանից 23 կմ. հարավ-արևմուտք, Աղստևի ափին, Իջևան-Հրազդան երկաթուղու վրա, մինչև 1992թ. այս բնակավայրը կոչվել է Կույբիշև): Փլվածքներն, ընդհանուր առմամբ, փոքր հզորության են, քանի որ նրանց անկման աստիճաններն հիմնականում ունեն շեշտակի վերելք և ուղղաձիգ են, ուստի և քարերը միանգամից հայտնվում են հովիտներում:

Սանահինի և Ալավերդիի երկաթգծերի կայարանների տարածքում՝ Դեբեդ գետի ձախափնյա լանջին, մեծ տարածում ունեն մեծակտոր քարակույտերը, որոնք կարծես թե «ենթարկվում» են այդ լանջերի ռելիեֆին, երբեմն սեղմվում են, երբեմն ընդլայնվում: Այս ամենի պատճառով էլ նրանք ակտիվորեն իջնում են ներքև՝ առաջացնելով քարի հոսքեր: Այս ամենից խուսափելու համար ճանապարհների ամենավտանգավոր հատվածներում կառուցվում են քարե

արգելապատեր, պաշտպանիչ թունելներ և բետոնե խորաչափեր:

Ահա, այսպիսին էր հիմնականում, Հայաստանի երկրաբանական նկարագիրը, որը մենք տեսնում ենք Պերճ Սերգեյի Բոշնալյանի կողմից թողնված գիտական ժառանգությունում:

⁸⁴ 2003 թ. մայիսի 13-ին ՀՀ կառավարության ընդունած որոշմամբ, պետք է վերականգնվեին Հայաստանում գտնված ջրամբարներից 7-ը, այդ թվում նաև Հովքի: Այդ ցուցակում էին նաև Ախուրյանի, Կապսի, Մեծավանի, Գետիկի, Ջաջուռի և Մարալիկի ջրամբարները: Որպես երկրաբան-փորձագետ Պ.Ս. Բոշնալյանը տվել է եզրակացություններ այլ ջրամբարների վերաբերյալ ևս: Դրանց թվում են Ագարակի, Ագատի, Արթիկի և Մարմարիկի ջրամբարները: Նա գնահատել է տեղի ունեցող ֆիլտրացման կորուստների պատճառները, ինչպես նաև Սևանա լճից ստորերկրյա արտահոսքերը, նրա էկոլոգիական վիճակը:

ԳԼՈՒԽ III

Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1999-2003 ԹԹ.

Ա. Պ.Ս. Բոշնաղյանը որպես պատգամավոր

1999թ. մեր 8-ամյա պետականության պատմության մեջ տեղի ունեցան ԱԺ-ի Երկրորդ գումարման համար նախատեսված պատգամավորական ընտրությունները: Ըստ ցուցակի ընտրողների ընդհանուր թիվը կազմում էր 2.198.544 հոգի, սակայն ընտրություններին մասնակցեցին ընտրողներից՝ 1.113.660-ը: Չայների ամենամեծ քանակն ստացավ Միասնություն դաշինքը՝ 448.133 (սա կազմում է 41,69%-ը և ունենալու էին 29 պատգամավոր), երկրորդ տեղում էր ձայների 130.161 քանակով՝ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցությունը (12.09%-ը, ունենալու էին 8 պատգամավոր), իսկ երրորդ եզրափակում էր Իրավունք և միաբանություն դաշինքը՝ 85.736 ձայնով (7.96%-ը, ունենալու էին 6 պատգամավոր)⁸⁵: ՀԿԿ-ից ընտրված պատգամավորների թվում էր նաև Պերճ Մերգեյի Բոշնաղյանը: Ընդհանուր առմամբ այս ընտրություններին մասնակցեցին 21 կուսակցություններ և դաշինքներ:

Պատգամավոր (լատ.՝ deputatus — ուղարկված, անգլ.՝ deputy, delegate, backbencher, ռուս.՝ депутат, делегат, делегированный և այլն) բառն ունի առանձնահատուկ

⁸⁵ Մանրամասն տես՝ <https://www.elections.am/PageFor/Election:>

նշանակություն: Երևի իզուր չէ, որ արևմտահայերն այս դեպքում օգտագործում են երեսփոխան արտահայտությունը (նշանակում է՝ ժողովրդի կողմից ընտրված անձ)⁸⁶, այն կապելով փաստորեն նաև մարդու դեմքի հետ:

1999թ. հունիսի 10-ին տեղի ունեցավ ԱԺ-ի Երկրորդ գումարման անդրանիկ նիստի բացումը, որը և կատարվեց Պ.Ս. Բոշնաղյանի կողմից, քանզի ժողովրդի ընտրյալներից նա այս գումարման ամենաավագ պատգամավորն էր: Իր բացման խոսքում նա կոչ արեց համախմբվել և աշխատել ներդաշնակորեն՝ հանուն մեր պետության ամրապնդման և պայծառ ապագայի, չինայել ջանքերը՝ ավելի կատարյալ օրենսդրության ստեղծման համար: Այսպես, նա կոչ էր անում Հայաստանը վերածել երանության երկրի, որպեսզի շատերը նախանձով դիտեն, թե ինչ ձեռքբերումներով է առաջ ընթանում Հայաստանը, որը ընդամենը 5 տարի առաջ էր դուրս եկել Արցախյան սոսկալի երկարատև պատերազմից (տեսել է 1988-1994 թթ., մինչև մայիսի 12-ը)⁸⁷:

⁸⁶ Տես՝ Աճառյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան. Հ. Բ. Երևան, 1973. էջ 46-47:

⁸⁷ Այս պատերազմի վերաբերյալ արդեն գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Տես Բալայան Ջ. Դժոխք և Դրախտ, Երևան, 1995; Բունիաթյան Ա. Արյունոտ Օրեր. Մարտակերտ, 1992, Գ. 1-3, Երևան, 2000-2003; Սրբահամյան Հ. Արցախյան գոյամարտ. Երևան, 1999; Նանագույան Ս. Արժիվները բարձունքներ են տենչում. Գ. 1-3. Երևան, 1992-1993; Բաղդյան Վ. Ավո. Երևան, 1993; Նադեալյան Թ. Յոթը քսան հազարից. Երևան, 2002; Խեչոյան Լ. Չայներ և տեսիլքներ. Երևան, 2006; Երանյան Հ. Զինադադար. Երևան, 2005; Հարությունյան Ս. Քարտեզ առանց ցամաքի և ջրերի. Երևան, 2010; Ավագյան Ն. Մառյան հաղթանակության. Երևան, 1997; Бабанов И., Воеводский К. Карабахский кризис. СПб., 1992; Баранец В.Н. Генштаб без тайн. В 2-х тт. М., 1999; Богданович В.Ю., Маначинский О.Я., Бутенко С.Г. Конфликты и войны после распада СССР. Житомир, 2006; Гусейнова И. Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском

Պ.Ս. Բոշնալյանն ընդգրկվեց ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովում: Չնայած անվանն այս հանձնաժողովը ուներ գործունեության ավելի լայն ոլորտներ՝ սոցիալական ապահովություն, առողջապահություն, բնության պահպանություն, աշխատանք, զբաղվածություն, ընտանիք, բնակարանային շինարարություն և այլն: Եթե միայն անդադառնանք վերջինիս՝ բնակարանային շինարարության խնդիրներին, ապա պարզ է, թե որքան մեծ ծանրություն էր ընկած նրանց ուսերին: 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժից անցել էր համարյա 11 տարի⁸⁸, բայց

обществе. // Азербайджан и Россия: Общества и государства. / Отв. ред. и сост. Фурман Д.Е. М., 2001; Жирохов М.А. Меч и огонь Карабаха. Хроника независимой войны. 1988-1994. М., 2012; Он же: Семени распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб., 2012; Кривоусков В.В. Мятёжный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. М., 2007; Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. М., 2003; Шиرونин В. КГБ—ЦРУ. Секретные пружины перестройки. М., 1997; Ваал де Т. Чёрный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. М., 2005; Cox C., Eibner J. Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno-Karabakh. London: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993; Raptis K. Hellenic Foundation for European and Foreign Policy. Nagorno-Karabakh and the Eurasian Transport Corridor. Brussels, 2013.

⁸⁸ Спитакское землетрясение (1988 г.). // Катастрофы конца XX века. / Под общ. ред. д-ра техн. наук Владимирова В.А. М., 1998; Кейлис-Борок В.И., Кособоков В.Г. Спитакское землетрясение в Армении 7 декабря 1988 года: история прогноза. // Комплексное исследование по физике Земли. М., 1989. С. 112—115; Allan R. The Armenian Earthquake. The UK Response. Disaster Management T. 1989. 1 (4). 10—17; Abrams J.I. Detection and Extrication in the Armenian Earthquake. Baltimore, MD, 1989. P. 435—449; Տես նաև՝ Айроян С.Г. Хошраван А., Баримани А.А. Оценка влияния землетрясений на устойчивость южного берега Каспийского моря. ԵՊՀ գիտական

Արցախյան պատերազմի և Հայաստանի Հանրապետության սահմանափակ հնարավորությունների պատճառով, պետության բնակչության մեծ մասը դեռ չունեի բնակարան՝ ապրում էին ժամանակավոր կացարաններում, որը ժողովուրդը անվանում էր դոմիկ (домик): Ամեն ինչի մասին խոսում են հետևյալ թվերը - վնասի գոտու մակերեսը կազմում էր՝ 10.000 կմ./քառ., ուր ապրում էր 1 մլն. բնակիչ, ուժեղ ավերված գոտու մակերեսը՝ 3.000 կմ./քառ., ավերված քաղաքների թիվը՝ 11, նույն վիճակում հայտնված գյուղերինը՝ 58: Ընդհանուր առմամբ տուժել էին 21 քաղաքներ և 342 գյուղեր: Այս ամենի արդյունքում անօթևան էին մնացել 514.000 մարդ: Փաստորեն Հայաստանի տարածքի 1/3-ը գտնվում էր ավերված կամ էլ լավագույն դեպքում՝ կիսավեր վիճակում:

Այս պատճառով էր նաև, որ վերոհիշյալ մշտական հանձնաժողովում ընդգրկել էին 131 պատգամավորներից՝ 17-ը: Սա այն դեպքում, որ ԱԺ-ն ուներ ընդհանուր թվով 12 հանձնաժողովներ, այսինքն՝ մյուս 11-ում աշխատելու էին մնացյալ 114 պատգամավորները: Ստացվում էր, որ յուրաքանչյուրում կարող էր լինել առավելագույնը՝ 10-ական ներկայացուցիչներ: Սա մեկ անգամ ևս վկայում է, և հաստատում մեր այն միտքը, որ երկրի գլխավոր օրենսդիր մարմինը՝ գոյություն ունեցող աշխատանքի և սոցիալական հարցերի լարվածության մեղմացումը համարում էր իր ամենակարևոր գործը: Պատգամավոր բառի հոմանիշներից է նաև ՀՐԵՇՏԱԿԸ (լինում է նաև առաքյալ, մարգարե,

տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2010. № 3. Շ. 25-29; Հայրոյան Ս.Հ., Հայրոյան Հ.Ս. Լանջերի սեյսմիկ կայունության գնահատման խնդիրները. ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2015. № 1. Էջ 11-16:

պատգամաբեր և այլն, ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.), այսինքն՝ նրանց վիճակված էր հանդես գալ հենց այս դերում:

Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեմիրճյանը, իսկ տեղակալներ ընտրվեցին՝ Ալբերտ Բազեյանը և Ռուբեն Միրոյանը: Ա. Բազեյանի Երևանի քաղաքապետ նշանակվելուց հետո, 1999 թ. սեպտեմբերի 13-ին, Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ ընտրվեց՝ Յուրի Բախշյանը:

Մի առիթով Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության հիմնադիր-նախագահ գեներալ Շառլ դը Գոլը (Charles de Gaulle, 1959-1969 թթ., ապրել է 1890-1970 թթ.) ասել է. «En politique, il faut trahir son pays ou ses électeurs. Je préfère la seconde («Քաղաքականության մեջ լիսում է, որ պետք է դավաճանես կամ քեզ ընտրողներին, կամ պետությանը: Ես նախընտրում եմ առաջինը»): Դժբախտաբար դրա հակառակը տեղի ունեցավ նաև ՀՀ Երկրորդ գումարման ԱԺ-ի հետ: Խոսքը վերաբերում է 1999թ. հոկտեմբերի 27-ի դեպքերին, որն ավելի ստույգ ողբերգություն-աղետ էր: Կատարված ահաբեկչության հետևանքով զոհվեցին ՀՀ ԱԺ-ի նախագահ Կ.Ս. Դեմիրճյանը, ՀՀ վարչապետ՝ Վ.Զ. Սարգսյանը, ԱԺ-ի փոխխոսնակներ՝ Յու. Բախշյանը և Ռ. Միրոյանը, օպերատիվ հարցերի նախարար՝ Լ. Պետրոսյանը, պատգամավորներ՝ ազատամարտիկ-հրամանատար, հասարակական գործիչ Ա. Արմենակյանը, պետական և հասարակական գործիչ, լրագրող, բանասեր, պ.գ.թ. Հ. Արքահամյանը և ակադ.-տնտեսագետ Մ. Քոթանյանը: Վիրավորվեցին ևս 8 պատգամավորներ, իսկ 91-ը 12 ժամից ավելի մնացին գերեվարության մեջ կամ պատանդի կարգավիճակում: Նրանց թվում էր նաև Պ.Ս. Բոշնաղյանը: Փաստորեն ԱԺ-ը նոր-նոր սկսել էր «արագություն հավաքել», երբ տեղի ունեցավ այս ողբերգությունը: Ի պատիվ փրկվածների, պետք է արձանագրել, որ նրանք կարողացան սպասվածից ավելի արագ ուշքի գալ և հետագա համարյա 3 և կես տարիների ընթացքում՝ կատարեցին ահռելի օրինաստեղծ

աշխատանք⁸⁹: Այս աղետից հետո ԱԺ-ի նախագահ ընտրվեց Ա.Ա. Խաչատրյանը, իսկ տեղակալներ՝ Տ. Թորոսյանը և Գ. Ասլանյանը (1999 թ. նոյեմբերի 2-ից):

ՀՀ Երկրորդ գումարման Ազգային ժողովը իր աշխատանքն սկսեց, ինչպես նշվեց վերևում, 1999թ. հունիսի 10-ին և ավարտեց 2003 թ. մայիսի 14-ին: Գումարվել են 9 հերթական, 22 արտահերթ նստաշրջան, 61 հերթական, 11 արտահերթ և 1 հատուկ նիստ: Ազգային ժողովն ընդունել է 543 օրենք, որոնցից 170-ը՝ «մայր», իսկ 373-ը՝ փոփոխություններ ու լրացումներ գործող օրենքներում: Վավերացվել է 243 միջազգային պայմանագրեր: Ընդունվել է 1.290 որոշում, որոնցից 342-ը՝ նորմատիվային, իսկ 948-ը՝ արձանագրային:

Քանի որ ՀՀ ԱԺ-ի նիստերի սղագրված ամբողջական տեքստերը համացանցում առկա են սկսած 2000 թ., ուստի մենք մեր հետագա շարադրանքում կնեկայացնենք բոլոր այն հարցերի լուսաբանումները, որոնք վերաբերում են սկսած այդ պահից: Խոսքը բնականաբար վերաբերում է Պ.Ս. Բոշնաղյանի կողմից կատարված հարցադրումներին և ելույթներին, որոնք, եթե նշենք մեկ բառով, չափազանց ինքնատիպ և առանձնահատուկ էին: Դրանք խմբագրելու դեպքում կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

Պատգամավոր Պ.Ս. Բոշնաղյանի ունեցած ելույթների հիմնական մեխը կազմում են. ա. / Հայաստանի տարածքի երկրաբանա-բնապահպանական խնդիրները, բ. / օրենսդիր խնդիրները Հայաստանի Երրորդ հանրապետությունում և գ. / պետական տոների հաստատման և կազմակերպման խնդիրները մեր պետությունում՝ համաձայն նրա պատգամավորական գործունեության հայեցակարգերի:

⁸⁹ Տես Մինասյան Է.Գ. Հայաստանի Երրորդ հանրապետության պատմություն. Երևան, 2014. էջ 284-290; նույնի Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991-2017). Երևան, 2018. էջ 200-204:

Բ. Երկրաբանա-բնապահպանական խնդիրները Պ.Ս. Բոշնադյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում

Մեր նախորդ շարադրանքից, հատկապես հետազոտության երկրորդ գլխից, միանշանակ հասկանալի եղավ, որ երկրաբանությունը Պ.Ս. Բոշնադյանի համար ոչ թե պարզապես գիտություն էր, այլ կենսակերպ, քանզի միայն այս գիտության դրույթների և պահանջների ճիշտ իրականացման դեպքում էր, որ կարելի կլիներ ապահովել մարդկանց անվտանգությունն ու բարեկեցությունը: Նրա ամենակարևոր ելույթներից էր Սևանի հարցի բարձրացումը, որը ներկայումս էլ մնում է չլուծված, հարցերի-հարցը մեր պետության և ժողովրդի համար: Պ.Ս. Բոշնադյանը իր ելույթներից մեկում նշում է. « - Հարգելի նախարար, այն հարցը, որ ձեզ պետք է տամ ես, բխում է իմ բազմամյա փորձից: Ժամանակին և՛ ջրամբարներ եմ հետազոտել, և՛ հետախուզել, փորձաքննության ենթարկել և այլն: Ի՞նչու մեր, արդեն, ավարտվելուն մոտ Եղվարդի ջրամբարը, որը հաշվված է 220 մլն. խոր. մ. համար, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, ինչքան պետք է տա մեր Արփա-Սևանը՝ Սևանին: Ինչո՞ւ ենք մենք դա հիմա նորից վերանախագծում 90 մլն. խ.մ. համար: Սա 1-ին հարցը:

2-րդը՝ մի քանի օր առաջ մեր շատ հարգելի Նախագահը պրն. Խաչատրյանը իր հեռուստատեսության մեջ մի հետաքրքիր միտք ասեց՝ որ, կարծում եմ, ամփոփեց այն բոլոր հարցերի պատասխանները, որոնք մեզ տանջում են: Ասեց՝ մոտավորապես 90 %-ը, նորից կրկնեց, թե 90 %-ը այո, ծախսվում է կոնսուլտացիաների վրա: Ինչ որ բերում ենք դրսից, նույնությամբ դուրս ենք տանում: Այդպե՞ս է, թե՞ ոչ, պրն. Խաչատրյան: Մենք ունենք հիանալի նախագծային

կազմակերպություններ, մենք ունենք հիանալի հետազոտողներ, և այն բոլոր օբյեկտները, որոնց անունը դուք տվեցիք, դրանք նախագծված են մեր մասնագետների ուժերով: Ինչո՞ւ մենք արտասահմանի համար ժամանակին նախագծում, կառուցում, շահագործման էինք հանձնում, իսկ հիմա դրսից ենք մարդկանց բերում: Ինչո՞ւ վճարում են նրանք մեզ օգնում:

3-րդ հարցը՝ ինչո՞ւ չեք անդրադառնում Կապսի ջրամբարին: 90 մլն. ջրամբար է: Կեսից ավելին կառուցված է: Ինչո՞ւ չեք անդրադառնում Մարմարիկի ջրամբարին»⁹⁰: Այս հարցին նույն նիստում անդրադառնում է նաև պատգամավոր Հ. Հովհաննիսյանը. «Մի բան էլ ասեմ դրա հետ կապված, որ այն խնդիրները, որ մեր առջև դրել ենք, և որ պրն. Բոշնադյանը բարձրացրեց այդ ջրամբարների մասին, դա, իսկապես, պետք է, իմ կարծիքն է, մենք խոսել ենք պրն. նախարարի հետ, պետք է հուզի մեզ բոլորիս, որովհետև, եթե մենք ուզում ենք Սևանի խնդիրը լուծել և ուզում ենք, հանձնաժողովի նախագահը ասաց, որ Սևանի հարցը պետք է այստեղ քննարկման առարկա լինի մեր պառլամենտական լսումներում, այդ 2 ջրամբարից՝ Եղվարդի և Մարալիկի ջրամբարներից ավելի շատ, Սևանի հարցը ոչ մի խնդրով չենք կարող լուծել: Եթե ուզում ենք Սևանի խնդիրը լուծել, այդ 2 հարցն ամենաառաջինը պետք է լուծենք»⁹¹: Սևանի խնդրի հետ շաղկապված է նաև, ինչպես նրա, այնպես էլ ողջ հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող բնապահպանական խնդիրները: Պ.Ս. Բոշնադյանը նշում է. « - Մեծարգո Նախագահ, հարգելի պատգամավորներ, ես խորը համոզմունք ունեմ, որ եթե մեր Կառավարության կառուցվածքային փոփոխությունները 1-2 ամիս ավելի շուտ կատարվեին, այս հարցերից զգալի մասին,

⁹⁰ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 7-ը փետրվարի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

⁹¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 7-ը փետրվարի, 2000 թ. (հատված Հ.Ս. Հովհաննիսյանի ելույթից):

այստեղ, այսօր խոսակցություն, գուցե և, չէր լինի, որովհետև նորընտիր մարդիկ, նոր նշանակվածները, նոր բնագավառները կիմանային, թե ինչի հետ են գործ ունենալու և ինչպես են աշխատելու:

1-ին հերթին իմ խոսքը վերաբերում է բնապահպանության հարցերին: Մա մի բնագավառ է, որին ես շատ եմ կապված, շուրջ 60 տարի, գուցե, մի քիչ ավելի շատ և տեսնում եմ, որ շատ արհեստական մոտեցումներ կան այդ բնագավառի նկատմամբ: Ի՞նչ կապ ունի երկրաբանությունը բնության պահպանության հետ, չէ՞ որ սրանք անտազոնիստներ են, ինչպե՞ս կարելի է սրանց դնել միևնույն հարկի տակ, միևնույն առաստաղի տակ և ասել՝ գիտե՞ք ինչ, միասին աշխատեք: Ինչպե՞ս կարելի է պետական պաշարների հաշվման հանձնաժողովը և պետական պաշարները հաշվողը լինեն նույն ենթակայության տակ: Կար ժամանակ, երբ ամբողջ ԽՍՀՄ-ում կար մի հատ պետական պաշարների ընդունման հանձնաժողով, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին ենթակա: Իսկ մեզ մոտ ով որ հաշվում է, նա էլ հաստատում է, սա միանգամայն անթույլատրելի բան է: Ես կարծում եմ, որ մեր 1-ին հարցը պետք է լինի՝ արմատապես վերանայել բնապահպանության ամբողջ կառուցվածքը: Մենք այսօր չգիտենք նախարարություն է լինելու, վարչություն է լինելու, թե կոմիտե է լինելու, պետք է լինի մեկ կոմիտե, որը պետք է ենթարկվի միայն ՀՀ Նախարարների խորհրդին: Մա շատ կարևոր հարց է»⁹²:

2000 թ. մայիսի 5-ի նիստում նա կրկին անդրադառնում է երկրաբանական խնդիրներին՝ նշելով. «Ես գտնում եմ, որ մեր Երկրաբանական վարչությունը, որը 70 տարուց ավելի է, որ աշխատում է Հայաստանում, և այն բարիքների զգալի մասը, որոնցով մենք միշտ պարծեցել ենք, որոնք կազմել են մեր

ազգային եկամտի մեկ երրորդը, այսօր գրոյին է մոտենում, միշտ ապահովել է, կատարել է այդ վարչությունը, ինչպե՞ս կարելի է վարչությունը և բնական պահպանությունը միասին պահել, նա պետք է լինի Կառավարության ենթակայությամբ ինքնուրույն վարչություն: Այն պետք է Կառավարությանը ենթարկվի, թե պետական պաշարների կոմիտե կլինի, հանձնաժողով կլինի: Ով ուզում է, թող լինի, և որ ամենակարևորն է՝ այս կոմիտեում պետք է սահմանվեն այն կոնդիցիաները, որոնցով մենք պաշարները պետք է հաշվենք: Սրանք շատ կարևոր բաներ են, սրանք մեր բյուջեին շատ բան կրեքեն, որոնք, դժբախտաբար, միշտ մեզ մոտ անտեսվում են»⁹³:

Նույն տեղում նշում է նաև, թե ինչպիսի օրգանական կապ գոյություն ունի այս ամենի և օդերևութաբանության միջև. «Ի՞նչ կապ ունի օդերևութաբանությունը բնության պահպանության հետ, ի՞նչ կապ ունի նա գյուղատնտեսության հետ: Այո, մենք հասկանում ենք, որ գյուղատնտեսությանն անձրև է պետք, բայց նույն հաջողությամբ, ավիատորները մեզ կասեն. մեզ տվեք օդերևութաբանություն, որովհետև մեր ինքնաթիռներին օդ է պետք, եղանակ է պետք և այլն: Օդերևութաբանությունը, ջրաօդերևութաբանությունը պետք է անջատ լինի, ինքնուրույն լինի, բայց Կառավարությանը կից: Մա անվիճելի բան է, ընկերներ, ինչպես 70 տարի դա եղել է»⁹⁴:

ՀՀ-ի համար երկրաբանական պրոցեսների ուսումնասիրությունը մնում է ամենակարևոր խնդիրներից մեկը: Դա ապացուցվեց ինչպես 1988թ. տեղի ունեցածի արդյունքում, այնպես էլ դրանից հետո կրկնվող երկրաշարժերով և ցնցումներով: Այս մասին Պ.Ս. Բոշնադյանը նշում է. «Հարգելի պատգամավորներ, հարցը, պրոբլեմը շատ

⁹² ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 1-ը ապրիլի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

⁹³ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 5-ը մայիսի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

⁹⁴ Նույն տեղում:

ավելի կարևոր է, շատ ավելի կենսական է մեր հանրապետության և ժողովրդի համար, քան մենք, երբեմն, կարծում ենք: ... Այս տեսակետից՝ այդ տաք ջրի տեսակետից, մեր հանրապետությունը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Երիտասարդ հրաբխային երկիր է, շատ պրոցեսներ ընդերքում դեռ չեն ձևավորված: Այն, ինչ որ կատարվել է Ուրալում, 300-350 մլն. տարի առաջ, ՀՀ-ում այսօր է կատարվում: Բայց, դժբախտաբար, մենք՝ երկրաբաններս, այդ պրոբլեմների կողքով ենք անցնում, միշտ չէ, որ նկատում ենք: Հարգելի նախարար, Սիսիանում մենք ջուր ունենք, որ մինչև 90 աստիճան ջերմություն է տալիս: Ջերմուկի ջրերը ձեզ շատ լավ հայտնի են, մակերևույթ են դուրս գալիս 64 աստիճան ջերմաստիճանով, մենք սառեցնում ենք և հետո ենք օգտագործում: Ուրեմն, պետք է ենթադրել, որ ինչ-որ խորությունների վրա ջերմաստիճանն ավելի բարձր կլինի: Եվ, վերջապես, մի շատ տարրական հասկացություն կա՝ գեոթերմական գրադիենտ: 30 մ. ամբողջ աշխարհի համար, սա միջինը, իջեցնում ենք, իսկ ջերմաստիճանը մեկ աստիճանով բարձրանում է: Մերը, որովհետև հրաբխային երկիր է, ուրեմն, 18-19 մ. իջնում ենք, և աստիճանը մեկ աստիճանով բարձրանում է:

Ասելիքս ի՞նչ է: Դուք այդ հնարավորությունները ունեք՝ այդ աշխատանքը ծավալելու: Արթիկի մոտ, Հոռոմ գյուղի մոտ, մի հորատանցք փորվեց և նա 90 մ. բարձրությամբ շատրվան տվեց՝ զազ և տաք ջուր: Եվ սրա կողքով մենք անցանք, ուշադրություն չդարձրեցինք»⁹⁵:

Նույն խնդիրը արծարծված է նաև սեպտեմբերի 12-ի նրա ելույթում. « - Հարցս վերաբերում է ստորերկրյա ջրերին: Մենք օգտագործում ենք և գրունտային ջրեր, և խորը հորիզոնների բարձրորակ ճնշումային արտեզյան ջրերը, և

բացասական ճնշմամբ արտեզյան ջրերը: Սրանք խիստ տարբեր բաներ են: Գրունտային ջրերը մեծ մասամբ աղակալում են մեր հողերը, վնասակար ազդեցություն են թողնում հողերի վրա: Դրանք մի քանի տասնյակ սմ. խորության վրա գտնվող ջրերն են: Այն դեպքում, երբ մեր ճնշումային ջրերը շատ բարձրորակ են, խմելու ջրեր են և այլն: Այդ վճարումների մեջ ինչպես է հաշվի առնվում այդ ջրերի որակը: Մի դեպքում՝ մենք հողերն ենք վնասում, մի դեպքում՝ հողերի որակն ենք բարձրացնում: Շնորհակալություն»⁹⁶:

Անկախացումից հետո Հայաստանում սկսվեց ծառահատումների աննախադեպ պրոցես, որը ուղղակի աղետ էր: Գազի մատակարարման դադարեցման պատճառով հատվում էին անխտիր բոլոր ծառերը և սա կարող էր հանգեցնել նոր չարիքների: Այս հարցին նա համակողմանի լուսաբանումներով խոսում է ԱԺ-ի նիստում. « - Մեծարգո՝ Նախագահ, հարգելի պատգամավորներ, ԱԺ-ին են դիմել հանրապետության նշանավոր գիտնականների մի սուլիդ խումբ, հետևյալ հարցով: Թույլ տվեք, ներկայացնել ձեր ուշադրությանը: ... Մեր ունեցած տվյալներով, ապօրինի ճանապարհներով մթերված բնափայտն արտահանվում է արտերկիր: Վերը նշված ապօրինի գործընթացը հասնելով վտանգավոր չափերի, մեծ վնաս է հասցնում անտառների կենսաբազմազանությանը, գենետիկական ֆոնդի՝ պահպանությանը և մոտ ապագայում կարող է հանգեցնել՝ հունական ընկուզենի ծառատեսակի անհետացմանը: Հունական ընկուզենին ռելիկտային, 2-3 մլն. տարի առաջ գոյացած ծառատեսակ է, որով Հայաստանը նշանավոր է այդ ծառատեսակի բազմազանությամբ: 632 ծառատեսակի տարբերակներ ունենք Հայաստանում:

⁹⁵ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 5-ը հունիսի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

⁹⁶ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 12-ը սեպտեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

Տեղեկացնեմ նաև, որ հունական ընկուզենին գրանցված է Կարմիր գրքում, այսինքն՝ այս ծառատեսակի հատումներն արգելված են եղել: Բացի այդ, կոսյիտ ձևով խախտվում են ՀՀ մի շարք օրենքներ, ինչպես նաև ՀՀ կոդիֆիկացիայի ստորագրված և վավերացված միջազգային կոնվենցիաները: Մասնավորապես, ՀՀ օրենսգրքի 31, 32 հոդվածները: 31-րդ հոդվածով կոճղերի մթերումն արգելվում է այն անտառամասերում, որտեղ այն կարող է հողատարման, էռոզիայի երևույթներ առաջացնել կամ տնկարկներին վնաս պատճառել: ... Մենք խնդրում ենք, որպեսզի վերանայել Կառավարության կոդիֆիկացիայի տրված հունական ընկուզենի ծառատեսակի մթերման թույլտվությունը և հանձնարարել իրավասու պետական մարմիններին՝ կանխել Հայաստանում հունական ընկուզենու ապօրինի հատումները, արմատախիլը, ինչպես նաև անտառահատումը»⁹⁷:

Հիշարժան է ապրիլի 2-ի ելույթը, որը վերաբերում է մեզանից յուրաքանչյուրին մեծապես հուզող Սևանի խնդրին. «Ափսոս, պրն. Հակոբյանն այստեղ չի, մեր Արփա-Սևանի շինարարության պետը: Հիշեք, թե արտասահմանյան էքսպերտներն ինչպես էին բացատրում, առարկում Ռոտտանի ավազանից Արփա-Սևանի համար ջուր վերցնելը: Ինչո՞ւ, երբ 400 հազ. կվտ., ինչքան հիշում եմ, մենք պետք է կորցնեինք, ինչի՞ համար: Այստեղ շատ հետաքրքիր հարց են տալիս և կապում են հարցը «Հրազդանի» ՋԷԿ-ի հետ, որովհետև ջերմաէլեկտրակայանի վրա արդեն դրվա՞րը դրված է, պետք է սպասել արդյունքին: Այդպե՞ս է, թե՞ ոչ, 5-րդ ազդեցատը մենք չե՞նք ֆինանսավորում: Շատ ոգևորված ասում է, թե, գիտե՞ք, այսքան տվեցին, այնքան տարան և այլն:

Այստեղ խոսում են մուտքերի մասին: Ես ձեզ պետք է խնդրեմ, շատ հարգելի պրն. Գալստյան, ես ամեն օր

⁹⁷ ՀՀ ԱԺ նիստերի տեղագրություն. 12-ը նոյեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

դժբախտություն ունեմ գործ ունենալ, ընկերները գիտեն, մեր ամենակարիքավոր խավի հետ՝ հաշմանդամների, զոհվածների ընտանիքների, այրիների, պատերազմի մասնակիցների և այլն: Եկեք տեսեք, թե այդ մարդիկ ինչ վիճակում են ապրում: Նրանցից շատ քչերն են, որ 5 հազ. դրամից ավելի թոշակ են ստանում, իսկ ծախսում են տասնյակ հազարներ, ինչպե՞ս ապրեն նրանք: Մենք պետք է մտածենք, իսկ դուք արդեն մեզ սպառնում եք, որ եթե չընդունեք սեփականաշնորհումը, կվտ./ժ. համար պետք է վճարեք 35 դրամ: Դա ի՞նչ թվաբանություն է, ինչի՞ համար է սա արվում և, վերջապես, մենք ո՞ւմ ենք սպառնում, մենք մե՞զ: Իմ կարծիքով, պետք է ավելի լուրջ նայել այս հարցերին:

Մի շատ կարևոր հարց կա, ընկերներ՝ կապված նորից կայանների հետ: Մենք 1,5 տարի է աշխատում ենք Սևանի օրենքի նախագծի վրա: Հարյուրավոր կարծիքներ, առաջարկություններ, առարկություններ, ցանկություններ և այլն: Եվ կան շատ հետաքրքիր տվյալներ: Ես ձեզ կխնդրեի վերցնեք կարդաք, նայեք, պաշտոնական տվյալներ: Երկու ջրաչափիչ կետ կա Հրազդան գետի սկզբում դրված: Մեկը Սևան ՀԷԿ-ի վիսադնոյ պորտալի վրա է դրված, թունելի ելքի մոտ, մյուսը՝ Գեղամավան գյուղի մոտ, ջրանցքի վրա: Մի շաբաթվա չափումների տարբերությունը կազմում է 1 մլն. 110 հազ. կուբամետր: Իսկ եթե ծախսեմ այդ սիստեմը, ինչ կստացվի՞: Մոտավորապես, 4,5-5 շաբաթվա տարբերությունները, Սևանից վերցվող ջրի, կազմում է 27 մլն. խմ., իսկ փոխարենը մենք ինչ ենք լցնում: Վերջապես, մեր ամբողջ ոռոգման համակարգը, մեր ամբողջ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, Քաջարանի հանքավայրում մենք ունենք էլեկտրաէքսկավատորներ, որոնք աշխատում են այդ կովո՞ղ, 8-10 կուբամետրանոց է, և միշտ պարծեցել ենք, թե, գիտեք, մենք օրական 30-32 տ. մոլիբդենի հանքաքար ենք տալիս: Այս սեփականաշնորհումից հետո մենք վստա՞հ ենք, որ այդ բոլորը կհաջողվի, որ մենք կատարենք: Ես կասկածում եմ, ընկերներ, սրա մասին պետք է շատ լուրջ

մտածել: Եթե, իսկապես, դուք վտանգ ունեք, որ էլեկտրակայանները սեփականաշնորհման հաջորդ քայլն են լինելու, ես գտնում եմ, որ դա կատեգորիկ կերպով պետք է մերժվի»⁹⁸:

Մայիսի 30-ի նիստում նա բարձրացնում է սողանքների խնդիրը. «խնդիրներին լուծում չի տրված սողանքի հետ

⁹⁸ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 2-ր պարիլի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից): Տես՝ նաև Интегральная оценка экологического состояния озера Севан (GEO – Lake Sevan). Ереван, 2011. // Под ред. Даниелян К., Мовсисян В, Арутюнян Д.В., Мурадян М.А. Озеро Севан как важнейший источник водных ресурсов республики Армения. Региональные проблемы преобразования экономики. 2021. № 6. С. 127-133; Шагинян С.М., Саргсян М.А. Влияние тяжелых металлов на здоровье рыб в озере Севан и отражение результатов на здоровье человека как их потребителя. Международный научно-исследовательский журнал. 2015. № 4 (35). С. 104-106; Александрян А.В. Мониторинг хлорорганических пестицидов в гидрозкосистеме озера Севан и реках республики Армения. Токсикологический вестник. Ноябрь-декабрь 2009. С. 25-30; Бабалян Г.Г., Закруткин В.Е., Решетняк О.С., Саакян Г.А. Гидрохимические особенности рек Армении в зависимости от высотной зональности ландшафтов и типов природопользования в их бассейнах. Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. 2017. № 2. С. 75-83; Barrer R.M. Zeolites and Clay Minerals as Sorbents and Molecular Sieves. / Academic Press, 1980. p. 497; Cairns J. The Effect of Temperature and Hardness of Water upon the Toxicity of Zinc to the Common Bluegill / "Notulal nature". 1957. p. 229; Carr E. Binding of Metall by A.C.T.H. / Science, 1952. Vol. 116, p. 566; Castro M. Effect of Different Levels of Zeolit on the Balance of some Nutrients for Pre Fattening Pig Feeds. / Sci., 1989. Vol. 23, № 1. p. 55-59; Dawkins T., Wallase J. Natural Mineral for the Feed Industry. / Feed Compounder, 1990. Vol. 10. № 1. p. 56-59.

կապված: Կարևորագույն խնդիրն էր, որը բյուջետային համակարգում քննարկելուց մենք խնդրեցինք, առաջարկեցինք Կառավարությանը: Մենք հասկանում ենք, դա 50 մլրդ. դրամ անհրաժեշտ գումարների մասին է խոսքը, բայց մենք առաջարկում էինք, իսկապես, քննարկել, գտնել ընդհանուր լուծումներ ոչ թե գյուղ առ գյուղ, ես դրա համար չեմ կարդում այդ առաջարկները՝ գյուղերի կամ այդ, ասենք, Կապանի, Կապանում, կա այստեղ հասցեն, որտեղ են սողանքները, Զիվայում, Ողջաբերդ գյուղն ամբողջությամբ...

Մենք առաջարկել էինք նաև տրամադրել 230 մլն. կարգի գումարներ գիտա-հետազոտական աշխատանքների համար, գեոդեզիայի, այսինքն՝ գեոլոգիայի ուսումնասիրությունների համար, որը նաև, եթե ամբողջությամբ նայենք սողանքներին, կարող էր նպաստել նաև սողանքների կարգավորման, ուսումնասիրության, հողերի աշխատանքներին: Ցավոք, այս խնդիրները հասկանալի, բացատրելի պատճառներով, տեղ չեն գտել: Հույս ունենք, որ, գոնե, հուսանք, որ հնարավոր է, մյուս ծրագրերում, կամ գոնե, ծրագրերը ներկայացվեն, եթե ոչ իրևանաական ապահովված, գոնե, ԱԺ-ն իմանա, որ իսկապես, Կառավարությունն այդ ուղղություններով խնդիրներ է լուծում...

Սևանի հետ կապված, մենք առաջարկել էինք Ջերմուկի կոլեկտորի հարցը լուծել: Եթե մենք Արփան լցնում ենք Սևան, և խնդիրներ ունենք, իսկ ամբողջ Ջերմուկի աղբը լցնում ենք Արփա, և այնուհետև, տեղափոխում ենք կոյուղին, տեղափոխում ենք Սևան, ապա ինձ թվում է, այսպես մենք խնդիրներ չենք լուծի: Նույնիսկ, նախագծման աշխատանքների համար որևէ դրամ չի նախատեսված: Մեր կարծիքով, դա կարևորագույն խնդիր է: Մինչդեռ, գումարներ են նախատեսված 150 մլն: Քիչ գումար չէ: Ինչպես իմ գործընկերն ասաց, Հ. Նադդայանը, աուդիտի համար, սեփականաշնորհման, այս գումարների ծախսման, աուդիտի համար: Հարց է առաջանում. մեր բյուջեն 266 մլրդ. ծախս ունի:

266 մլրդ. ծախսի հետևանք համար մենք ունենք Վերահսկիչ պալատ, որի բյուջեն ընդամենը 40 մլն. է: Եվ այդպես մյուս վերահսկող մարմինների բյուջեն է՝ 10, 15, 20 մլն: Մինչդեռ, 14 մլրդ. ուսումնասիրելու, հետևելու համար, անհրաժեշտ է տրամադրել 150 մլն. գումար: Ես վատ խոսքեր կամ տրամադրություն չեմ ուզում ստեղծել, բայց, ինքներդ պատկերացրեք այդ համամասնությունները: 10 %-ը տալիս ենք վերահսկման համար, մինչդեռ, 150 մլն. մի քանի ջրատարների ավել կարելի էր կառուցել: Որտե՞ղ է այս տրամաբանությունը: Մենք դեմ ենք այդ կետին և, եթե, Կառավարությունը իր ելույթում չհանի, այսպես կոչված, այդ գումարների, աուդիտային գումարների ... մենք հասկանում ենք աուդիտի կարևորությունը: **Թող ոչ ոք չմտածի, որ այստեղ մարդիկ են, որոնք քարե դարից են եկել և չեն հասկանում, թե ինչ է նշանակում աուդիտ, վերահսկողություն: Բայց, ձեր ոտքը մեկնեք ձեր վերմակի չափով, 266 մլրդ. համար, ընդհանուր, մենք ունենալով գերագույն մարմին, 40 մլն. և բյուջեն հաստատելուց գտնում էինք, որ շատ է, նույնիսկ, այդ ծախսերն, ասենք թե, Վերահսկիչ պալատի, կատարելու համար** (ընդգծումը մերն է - Հ.Հ.): 150 մլն.՝ 14 մլրդ. վերահսկելու համար գտնում ենք անդունդի, և ոչ ռացիոնալ ծախսում՝ պետական միջոցների»⁹⁹:

⁹⁹ ՀՀ ԱԺ նիստերի տպագրություն. 30-ը մայիսի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնալյանի ելույթից): Տես նաև՝ Тадевосян Н.С., Тадевосян А.Э., Мурадян С.А., Хачатрян Б.Г., Погосян С.Б. и др. Состояние некоторых водных объектов в республике Армения. Гигиена и санитария. 2015. № 6. С. 35-39; Зинченко Т. Д., Головатюк Л.В., Арутюнова Л.Д., Качварян Е.А. Состав, структура данных сообществ и оценка качества воды малых рек бассейна оз. Севан (реки Масрик, Аргичи). Известия Самарского научного центра Российской Академии Наук. Биологические науки. 2013. Т. 15. № 3. С. 203-212; Галстян М.А. Проблемы управления водными ресурсами в решении снижения природных и экологических рисков. Вестник Белорусской гос. сельскохозяйственной академии. 2015. № 3. С. 203-205; Маркрян В.Г.

Նույն Սևանի խնդրին Պ.Ս. Բոշնալյանը անդրադառնում է նաև դեկտեմբերի 6-ի նիստում¹⁰⁰:

Դեկտեմբերի 23-ի նիստում նա հանդես եկավ հետևյալ հարցադրմամբ. « - Պրն. Նախարար (խոսքը Վ.Ժ. Խաչատրյանի մասին է - Հ.Հ.), խնդրում եմ պատասխանել այսպիսի հարցի: Բյուջեում երկրաբանական, հետախուզական աշխատանքների համար նախատեսված է զրո: Ո՞վ է նախատեսել, ո՞վ է այս զրոն հիմնավորել: Եվ 2-րդ հարցը: Ինչպե՞ս է գնահատվում հանրապետության ընդերքի հարստությունների դերը...»: Պատասխանն այսպիսին էր. « - Պրն. Բոշնալյան, զիտեք, որ անցյալ տարի մենք ձեզ հետ միասին այդ հարցը շատ մեծ լոբբինգ արեցինք Կառավարությունում, որ ընդգրկեն ծախսերն,

Оценка особенностей экстремальных низких температур приземного слоя воздуха в бассейне озера Севан (Армения). Известия Тульского университета. 2020. № 3. С. 52-64; Водные ресурсы в Европе и Центральной Азии. Т. II. Проблемы и стратегические направления. Международный банк реконструкции и развития. // Всемирный банк, 2003. С. 81; Dollar A.M. Sulthudri Content of Tunc Myoglobin. / FLOlkoiti Biochem Biophys. Kes. Com., 1959, 5. p. 276-279; Elvehjem C.A. The Biological Significance of Copper and it's Relation to Iron Metabolism Physiol. / Rev. 1935, 15. p. 471-507; Reed H.S. The Relation of Copper and Zinc Salts to Leaf Structure. / Americ. J. Bot, 1942, 26, 1. p. 29; Shim, S.B. Effects of Feeding Antibiotic Free Creep Feed Supplemented with Oligofructose, Probiotics or Synbiotics to Suckling Piglets Increases the Prewaning Weight Gain and Composition of Intestinal Microbiota. / Archives of Animal Nutrition. 2005. Vol. 59. P. 419-427; Vallea B. Biochemistry, Physiologi and Pathology of Zink. / "Physiological Reuiews", 1959, 9. p. 3; Vogt H. Einfluf von Klinoptilolith im Legehenneufoffer. / Landbauforsch. Volkeerode, 1991. Vol. 41, № 3. S. 146-150; Vrzgula Z. Natural Zeolite (Clinoptilolite) in the Prevention and Therapy of Calf Diarrhoea of Alimentary Etiology. New Develop. / Zeolite Sci. Technol. Tokyo, 1986. p. 365-366.

¹⁰⁰ Տես՝ ՀՀ ԱԺ նիստերի տպագրություն. 6-ը դեկտեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնալյանի ելույթից):

այդպես էլ չընդգրկվեց, և հիմա էլ չի ընդգրկվել:... Ավելին ասեմ, որ Բնապահպանության նախարարությունը վերանայում է այդ ամեն ինչը, այսինքն՝ ինչպե՞ս տալ լիցենզիաներ, ինչպե՞ս օգտագործումը կազմակերպել: Հույս ունենք, որ, եթե այդ աշխատանքներն ամբողջությամբ ամփոփվեն և լրացուցիչ մեզ հանքերի հայտնագործման խնդիրներ ծագեն, մյուս տարի, անպայման ... դա եմ ասում, եթե այդքան հնարավորություն ունենանք, որ ամբողջը օգտագործենք, անպայման միջոցներ կներդնենք»¹⁰¹:

Փետրվարի 6-ի նիստում կրկին նա խոսեց երկրաբանությանը հուզող հարցերի վերաբերյալ. « - Մեծ քանակությամբ, այսպես կոչված, երկրաբանական ֆոնդի նյութեր կան: Դրանց մի մասը մինչև հիմա, դեռ, բացված չեն, փակ են: Այդ փոփոխությունները, որ առաջարկվում են, դրանք ինչ-որ չափով երկրաբանական ֆոնդի վրա ազդելու են, թե՛ ոչ: Դրանք արխիվային նյութե՞ր են համարվելու, թե՛ մեր ընդերքի ուսումնասիրության 150 տարվա արդյունքների նյութեր են՝ 16.000 անուն»¹⁰²: Իսկ փետրվարի 19-ի նիստում հանդես եկավ ՀՀ կառավարության կողմից ներկայացված՝ «Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի ներկայացմամբ: Այստեղ Պ.Ս. Բոշնադյանի կողմից մասնավորապես նշվում էր. « - ՀՀ կառավարությունն օրենսդրական նախաձեռնությամբ ԱԺ-ին է ներկայացրել մթնոլորտային օդի պահպանության վերաբերյալ գոյություն ունեցող օրենքի մեջ որոշակի փոփոխություններ մտցնելու հարցը: Այս օրենքն ընդունված է 1994 թ. նոյեմբերի 1-ին, բնականաբար, անցած ժամանակահատվածում որոշակի

փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտություն կա: Նախագիծը հնարավորություն է տալիս ավելի հստակեցնել ինչպես Կառավարության, այնպես էլ Կառավարությանը ենթակա մասնագիտական օրգանների, վարչությունների, Բնապահպանության նախարարության պատասխանատվությունը՝ շրջակա մթնոլորտի պահպանության մեջ: Ամենակարևորը, որ չի կարելի չընդգծել, դա՝ Կառավարությունն ինքն է հաստատում ներկայացվող նորմատիվները, պահանջները և այլն: Իսկ գոյություն ունեցող օրենքի մեջ Կառավարությունն ընդունում է այդ ներկայացված նորմաները»¹⁰³:

Հիշարժան է 2001 թ. ապրիլի 4-ի նիստը, որտեղ նա ունեցավ երկու բավականին ծավալուն ելույթներ և բարձրացրեց մի շարք խնդիրներ: Ահա դրանցից առաջինը. « - Հարգելի պատգամավորներ, ներկայացված օրենքի նախագիծը նպատակաուղղված է բարձրացնելու տեղական կազմակերպությունների, այսպես կոչված, ընկերությունների պատասխանատվությունը շրջակա միջավայրի... Օրինագծի նպատակն է, նախ և առաջ, ապահովել, ավելի բարձրացնել պահանջն այն կազմակերպությունների, միությունների, ընկերությունների նկատմամբ, որոնց գործունեությունն ուղեկցվում է բնության որոշակի գործոնների խախտման հետ: Ամբողջությամբ պաշտպանելով առաջարկվող նախագիծը՝ հանձնաժողովն առաջարկում է նախագծի մեջ ավելացնել մի 2-3 խիստ կարևոր օբյեկտներ, որոնց ամբողջ գործունեությունը, տեխնոլոգիան ուղեկցվում է որոշակի վտանգավոր արտանետումների, ոչ հաճելի բաղադրություն ունեցող ջրերի օգտագործման հետ:

1-ին հերթին Արարատի ոսկու կորզիչ ֆաբրիկան, նրա ամբողջ տեխնոլոգիան խիստ վտանգավոր է, արտանետվող

¹⁰¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 23-ը դեկտեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁰² ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 6-ը փետրվարի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁰³ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 19-ը փետրվարի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

ջրերը որոշակի ազդեցություն կարող են ունենալ մեր ստորերկրյա ջրերի վրա:

2-րդը՝ անհասկանալի պատճառով ցանկից դուրս է մնացել Արարատի ցեմենտի կոմբինատը: Ես կարծում եմ, որ միայն օդ բաց թողնված, անթույլատրելի բաղադրությամբ գազերը և այլն, սրանցով չի կարելի բավարարվել: ... Այն հարցադրումը, որ այդ մթնոլորտը, շրջապատը, ջրերը և այլն, աղտոտող, թունավորող կազմակերպությունները պետք է այդ միջոցներից, որ վճարում են, դա պետք է գնա տեղական իշխանություններին, համայնքներին՝ պատճառած վնասները կոմպենսացիայի ենթարկելու համար»¹⁰⁴:

Նույն այդ նիստում նա հարկադրված էր բարձրացնել մի շարք խնդիրներ ևս. « - 1-ինը՝ Բնապահպանական նախարարությունը քննարկվող հարցի վերաբերյալ իր խիստ, որոշակի, սկզբունքային վերաբերմունքը պետք է ունենա:

2-րդը՝ այս հարցերի շուրջ պետք է լինեն կառավարական մակարդակի ծրագրեր:

Եվ ամենակարևորը, որ ժամանակին կար գոսկոնտրոլ, կար լեռնային տեսչություն, որոնք ամեն օր, ամեն րոպե հսկում էին, թե ինչքանով է ճիշտ իրականացվում լեռնահանքային արդյունաբերությունը, ինչքանով է ճիշտ օգտագործվում ստորերկրյա ջրերը և այլն: Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, եթե որևէ տեղ մի որևէ բան փայլում է, ասում ենք, որ այստեղից կարելի է ինչ-որ բան ստանալ, 1-ին հերթին պետք է ուժեղացնել հսկողությունը, այդ բնապահպանության տեսչությունը:

Մենք շատ հաճախ խոսում ենք Ալավերդու գործարանի մասին, բայց եկեք հանգիստ խղձով վերլուծենք, թե Ալավերդի արդյո՞ք մեր լեռնահանքային արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից մեկն է, որը մեր հանրապետությանը ինչ-որ բան տալիս է: Մի ժամանակ Ալավերդուց Հայաստանին

¹⁰⁴ ՀՀ ԱԺ նիստերի աղագրություն. 4-ը ապրիլի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

մնում էր 40-43հազ. տ. պղինձ, որն օգտագործվում էր գործիքաշինության, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և այլնի վրա, 5-6 հազ. տ. արտահանում էինք: Հիմա ես չգիտեմ, իսկապես, 5-6 հազ. տ. այսօր սև պղինձ է արտահանվում:

Երեկ այստեղ հարց բարձրացվեց Ալավերդու մթնոլորտի կեղտոտման, թունավորման մասին, այն ամենակարևոր ֆակտորը, որ այդ հարցում որոշիչ նշանակություն ուներ, դա ծծմբական միացություններն էին: Մենք տարեկան տասնյակ հազարավոր տոննաներ ծծմբական թթու էինք արտադրում, հիմա ոչ մի գրամ չեն արտադրում, այս հումքն ու ը է գնում, գնում է մթնոլորտ»¹⁰⁵:

Հունիսի 28-ի նիստում նա կրկին հանդես եկավ հարցադրումներով, որոնք վերաբերում էին ջրի խնդրին. « - Պրն. Ավագյան, երկար ժամանակ է, որ մենք անընդհատ լսում ենք Գյուղատնտեսության մինիստրության հոգսերից ամենամեծի մասին: Ջրամբարները, նրանց պատվարներն ամրացնելու, կորուստները վերացնելու, կրճատելու և այլնի հետ: Խնդրում եմ ասե՞ք՝ ի՞նչ կապ ունի Գյուղատնտեսության մինիստրությունը մեր հիդրոտեխնիկական, հիդրոմելիորացիայի այդ հսկա օբյեկտները ամրացնելու հետ: Ես մի քիչ ծանոթ եմ այդ օբյեկտներին: Օրինակ, Ապարանի ջրամբարը նախագծված է 90. մլն. խմ. համար: Պահում է, կուտակում է 18-ից, լավագույն դեպքում 20 մլն. խմ: Եթե մենք այդտեղ ստացած վարկերի մի զգալի մասը դնենք այդ ջրամբարը կարգի բերելու վրա, ի՞նչ եք կարծում, դրանից գյուղատնտեսությունը շահելու է, թե տուժելու է: ...

2-րդը՝ գյուղացիները հիացած են վարկ ստանալու զաղափարով, բայց ինչքան մենք հիացած կլինենք, եթե իրենց հողերը աղակալած լինեն, իրենց հողերը ճահճականաց լինեն:

¹⁰⁵ ՀՀ ԱԺ նիստերի աղագրություն. 4-ը ապրիլի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

Գյուղատնտեսության նախարարությունը պարտավոր է այդ հոդերը կարգի բերել, նոր տալ գյուղացուն»¹⁰⁶:

Նույն նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը հարկադրված էր նաև պատասխանել իր կողմից բարձրացված հարցադրումներին. « - Բազմաթիվ փաստեր ունենք, բազմաթիվ հիդրոտեխնիկական, հիդրոմելիորատիվ շինություններ ունենք, որ այն կործանիչ երկրաշարժից հետո ոչ մի միլիմետր դեֆորմացիայի չենթարկվեց, նույնիսկ, մի ճեղք չառաջացավ: ... Նույնիսկ, Արագած լեռան մեծ գագաթային գոտում կառուցված Մանթաշի ջրամբարը 1 խմ. կորուստ չի տալիս: Եվ մոտավորապես 8-10 տարի շահագործելուց հետո, ջրամբարի պատվարը բարձրացվեց, որովհետև ամրության ռեզերվը մեծ էր, և ջրամբարը նորմալ աշխատում է: Ի՞նչ է պատահել, չեմ կարողանում հասկանալ»¹⁰⁷:

Դեկտեմբերի 13-ի նիստում նրա ելույթը վերաբերում էր Սևանի մակարդակի պահպանման հարցին. « - Այդ ջրամբարը մեզ պիտի տար 40 մլն. խմ. դոտացիա Սևանին, այդքան ջուր մենք տարեկան Սևանից չպիտի վերցնենք: Ընկել ենք դեռ ու դեն, ջուր ենք փնտրում, չգիտեմ ինչ ենք անում, այն դեպքում, երբ որ ջուրը մեր աչքի առջև գնում կորչում է»¹⁰⁸:

Ուշագրավ է 2002 թ. փետրվարի 4-ի ելույթը. « - Մեծարգո Նախագահ, հարգելի պատգամավորներ, քննարկվող հարցը մեր կարծիքով ունի երկու սկզբունքային կողմ, և, եթե մենք կարողանանք տարբերել բնապահպանությունը բնօգտագործումից, հեշտությամբ կպատասխանենք այդ հարցերին: Բայց, փաստորեն, այստեղ ոչ թե բնապահպանության մասին է խոսքը, այլ բնօգտագործման

Սուրբ, Մեղրաձոր և այլն: Հարցը երկու կողմ ունի: Քննարկվող հարցի կարևորությունը՝ առարկություն չկա, բայց մոտեցումը, իմ կարծիքով, ճիշտ չէ: Մենք Հայաստանում ունենք 32 տիպի տուֆ, ինչու՞ ենք կանգ առնում միայն Արթիկտուֆի վրա, Արթիկտուֆը մեր տուֆերից ամենապարզ տուֆն է, ուրիշ բան, որ Արթիկտուֆի հանքավայրում բարբառոսաբար են օգտագործել հանքավայրը, ինչպես կարողացել են, այդ արդյունաբեր շերտախումբը փոշիացրել են: Ինչու՞ Արթիկտուֆում քարը կտրելուց առաջ, մեքենայացված է այնտեղ ամեն ինչ, այդ արդյունավետ շերտախումբը չեն ջրում, որպեսզի փոշի չլինի: Սա մեկ:

Արթիկ տուֆի կենտրոնական մասի պաշարները ժամանակին կազմել են 60 մլն. խմ: Անցած 70-80 տարիների ընթացքում օգտագործել են այդ 60 մլն. միայն 10 մլն., մնացածն ի՞նչ անենք: ... Վերցրեք մեր Ծաթերի տուֆերը, մեր աչքի առջև են այդ տուֆերն առաջանում, դրանք մարմարից ավելի գեղեցիկ դեկորատիվ հատկություններ ունեն»¹⁰⁹:

Այս ելույթի կապակցությամբ ԱԺ-ի նախագահ Ա.Ա. Խաչատրյանը նշեց. « - **Ոսկի ելույթ էր, Պրն. Բոշնադյան** (ընդգծումը մերն է - Հ.Հ.): Հարցերով դիմելու համար խնդրում եմ հերթագրվել: Շնորհակալություն»¹¹⁰:

Մարտի 6-ի նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը հանդես եկավ բնապահպանությանը վերաբերող ելույթներով. « - Պրն. Ավագյան, խնդրում եմ պատասխանեք այսպիսի մի հարցի: Այդ օպերացիայի մեջ ի՞նչ չափով է նախատեսված այդ ձեռնարկությունից արտադրվող վնասակար միացությունների, հատկապես ծծմբային միացությունների դերը շրջակա միջավայրի աղտոտման, հատկապես Դեբեդ գետի աղտոտման, Ալավերդի քաղաքի բարձրավանդակային մասի էկոլոգիական

¹⁰⁶ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 28-ը հունիսի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 13-ը դեկտեմբերի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁰⁹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 4-ը փետրվարի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹¹⁰ Նույն տեղում:

հարցերը պահպանելու գործում»¹¹¹: Պատասխան ելույթում լսում ենք. « - Ինչ կվերաբերի տեխնոլոգիական պրոցեսներին, օրենքում այդ պրոցեսները, բնականաբար, չեն նկարագրվում:... Պրն. Բոշնադյան, դուք լինելով մասնագետ հանքային արդյունաբերության հետ կապված խնդիրներում, եթե դուք տեսնում եք, որ այսքան այլ փաստաթղթերում, իրավական ակտերում այդ խնդիրը կանոնակարգումից դուրս անհրաժեշտություն կա նաև այդ հարցին անդրադառնալ այս օրենքի նախագծի մեջ, կառաջարկեի, որ ձևակերպելիք այդ նկատառումը»¹¹²: Սրանից հետո Պ.Ս. Բոշնադյանը հարկադրված էր եզրափակել. « - Ալավերդու և Ախթալայի օբյեկտների վրա մեր Ալավերդու քիմիական կոմբինատը տարեկան մի քանի հազ. տ. ծծմբաթթու էր արտահանում, որը փոխանակ մթնոլորտը աղտոտեր, բուսականությունը ոչնչացներ, եկամուտ էր բերում հանրապետությանը: Ես կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է մնա այս օրենքի մեջ: Եթե ուզում եք որևէ բան գնել, բարի եղեք նաև մտածել հետևանքների մասին: Զի կարելի ընդամենը 5 հազ. տ. պղինձ արտադրել և չմտածել ծծմբային միացություններն ու ը են գնում»¹¹³:

Բավականին թեժ էր ապրիլի 15-ի նիստը, որտեղ նա ունեցավ մի քանի ելույթներ: Նախ նախագահողը նշեց, որ քվեարկության է դրվում Ազգային ժողովի պատգամավորներ Շ. Քոչարյանի, Ֆ. Խառատյանի, Պ. Բոշնադյանի,.... կողմից ներկայացված ՀՀ օրենքի նախագիծը: Ապա հավելեց, որ Գլխադասային հանձնաժողովի տեսակետը ներկայացնելու համար ձայնը տրվում է Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի

¹¹¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 6-ը մարտի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹¹² Նույն տեղում:

¹¹³ Նույն տեղում:

անդամ Պ.Ս. Բոշնադյանին. « - Հարգելի պատգամավորներ, այս հարցի վերաբերյալ մեր հանձնաժողովը իր կարծիքը շատ հստակ արտահայտել է: Մի հարց, որի պատասխանը դժվարությամբ ենք ստանում: Ինչու՞ մեր մի քանի տասնյակ տուֆի հանքավայրերից միայն «Արթիկտուֆին» ենք դնում այս օրենքում: Ես նույնիսկ ընկերներին տվեցի գրականություն յուրաքանչյուր հանքավայրի մասին, նրանց ֆիզիկամեխանիկական հատկությունների, պաշարների մասին և այլն: Ես կարծում եմ, որ չի կարելի մեր տուֆի այդ ամբողջ հսկայական հարստությունից միայն մի հանքավայր մտցնել այս օրենքի մեջ: Տեսեք, Երևանից մինչև Արթիկ ի՞նչ ունենք: Ունենք Երևանի հանքավայր, Աշտարակ ունենք, Եղվարդի հանքավայր ունենք, Հոկտեմբերյանի հանքավայր ունենք, Թալինի հանքավայրեր ունենք և այլն: Միանգամից գնում ենք դեպի Արթիկ: ... Մենք տուֆեր ունենք, որ նայում ենք և չենք հավատում, որ դա տուֆ է: Ինչու՞ նրանց մոռանանք և միայն «Արթիկտուֆին» հիշենք, որովհետև, այո, գիշեր ու ցերեկ «Արթիկտուֆը» հանում է, քաղաքը ծածկված է փոշու մեջ, բեկորների մեջ և այլն»¹¹⁴:

Նույն նիստում նա ելույթ ունեցավ նաև սեյսմիկ անվտանգության խնդիրների կապակցությամբ. « - Շատ հարգելի պրն. Նախագահ, ես պիտի սկսեմ ձեր հարցի պատասխանից: Ուրբաթ օրը առավոտյան շատ վաղ՝ վրաստանից զանգ են տալիս՝ ինչ են գրանցել ձեր սեյսմակայանները: Գրանցել են առավոտյան վաղ Թբիլիսիից 25 կմ. հարավ-արևելք 4,5 բալանոց երկրաշարժ: Այսինքն՝ երկրաշարժ, որը վրացիների մոտ գրանցված չի եղել:

2-րդ օրինակը: Վերջերս Հնդկաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում՝ 5 մլն. բնակչության քաղաքում, 10

¹¹⁴ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 15-ը ապրիլի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

բալանոց ուժգնությամբ երկրաշարժ տեղի ունեցավ և մի քանի տասնյակ երկրների սեյսմոլոգներից միայն ընդունեցին Հայաստանի 28 սեյսմիկ պաշտպանության մասնագետների: Եվ պիտի տեսնեիք, միասին նայեցինք այդ ֆիլմը, այն վերաբերմունքը՝ ջերմ, որ հնդիկ հասարակությունը ցույց էր տալիս մեր սեյսմոլոգներին: Կառավարությունը՝ մեր, 2002 թ. հունվարի 23-ին օրենսդրական նախաձեռնությամբ ԱԺ է ներկայացրել «Սեյսմիկ պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը: Այդ օրենքի նախագծի քննարկման և ընդունման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նրանով, որ 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո, երբ երկրին պատճառված կորուստները անդառնալի են, մինչև օրս հանրապետությունում բացակայում է պետության, տնտեսության և բնակչության սեյսմիկ պաշտպանության օրենքը: Սույն օրենքը սահմանում է ՀՀ սեյսմիկ պաշտպանության ոլորտի կազմակերպման հիմնադրույթները և դրա հետ կապված հարաբերությունները:...

Էլ ավելի ցայտուն է ներկայացված ակադեմիայի բնական գիտությունների գիտական խորհրդի վերաբերմունքը՝ նրա որոշման նախավերջին պարբերությունում: Մեջբերում եմ «Առավել հանգամանորեն՝ կանգ չառնելով «Սեյսմիկ պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի բուն բովանդակության վրա, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի երկրի մասին գիտությունների գիտական խորհուրդը գտնում է, որ այն պետք է հանվի ԱԺ-ի քննարկումից»: Կարծում ենք, ամեն ինչ ասված է, այս ոգով էլ մեր գիտնականներն ադմկեցին աշխատանքային 2 քննարկումների ժամանակ ընդհուպ մինչև նրանից ցուցադրական հեռանալը:...

Դեռևս 1998թ. դեկտեմբերի 23-ին ՀՀ Նախագահի կողմից վավերացված «Արտակարգ իրավիճակներում բնակչության պաշտպանելիության մասին» օրենքում, ըստ էության, սեյսմիկ պաշտպանության հարցերը չեն շոշափվել: Քննարկման

ներկայացված «Սեյսմիկ պաշտպանության մասին» օրենքի գլխավոր նպատակն է ուղիներ մշակել հաջորդ հնարավոր ավերիչ երկրաշարժի պատճառած նյութական և մարդկային մեծ կորուստների, վտանգի կանխարգելումը: Այս նպատակի համար առաջին հերթին, սեյսմիկ նվազեցման միջպետական ծրագրերի իրագործմանը կառավարման մարմինների, հասարակության ներգրավումն է և այդ ծրագրերի միջազգայնացումը: Սեյսմիկ պաշտպանության աշխատանքների ծրագրերը հանդիսանում են սեյսմիկ պաշտպանության աշխատանքների իրագործման հիմքը:...

Անհրաժեշտ ենք գտնում հատկապես կանգ առնել միկրոսեյսմիկ շրջանացման անհրաժեշտության վրա, որի մասին պրն. Միմոն Պապյանը խոսեց:

Ես ուզում եմ բերել Երևան քաղաքի օրինակը: Երևան քաղաքի համար Սպիտակի երկրաշարժից հետո սահմանվեց 9 բալանոց սեյսմիկության ռեգիոն և փորձ արվեց որոշել Երևան քաղաքի սեյսմիկ կայունության վիճակը: ... Իջնենք քաղաք՝ Արովյանի արձանից մինչև, ասենք, օրինակ, Հանրապետության հրապարակը, մեր Գետառի հին սելավային նստվածքներ են, բոլորովին այլ հատկություններ ունեն: Այդտեղից ներքև՝ դեպի կայարան, այդտեղ ունենք կավային ապարներ, ես ինչ գիտեմ, թույլ ապարներ և այլն: ... 4-րդ գլխում բերված են մի շարք հիմնահարցեր, որոնք վերաբերում են նաև այլ հիմնարկների, ոչ միայն սեյսմիկ ծառայությանը՝ գերատեսչությունների, և այս պատճառով էլ սեյսմիկ ծառայությունը պետք է ոչ թե մեկից վերցնել մյուսին տալ, այլ պետք է պրակտիկորեն միշտ կազմակերպել նրանց սերտ համագործակցությունը: ... Ես պետք է անկեղծորեն ասեմ, որ մենք պիտի նշենք հատկապես մեր սեյսմիկ ծառայության միջազգային ճանաչումը: Արևելյան, Եվրոպայի և ասիական երկրների համար կա մի խորհուրդ՝ սեյսմիկ պաշտպանության, 24 պետություններ են մասնակցում

այդ խորհրդում, և խորհրդի նախագահը մեր սեյսմիկ ծառայության պետն է»¹¹⁵:

Մայիսի 14-ի նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը հանդես եկավ գեկուցմամբ կապված բնապահպանական խնդիրների հետ. « - Հարգելի պատգամավորներ, պետական կոմիտեի նախագահ պրն. Մարտիրոսյանը շատ հանգամանորեն ներկայացրեց, թե ինչպիսի քննարկման լայն շրջան է անցել այս նախագիծը, բազմաթիվ կոլեկտիվներ, մասնագետների խորհուրդներ և այլն, մասնակցել են քննարկմանը: Եվ վերջապես մենք հասել ենք մի բանի, երբ լայնածավալ աշխատանքի շնորհիվ մենք ստեղծել ենք մի օրենքի նախագիծ, որի վրա մեր ճանաչված մասնագետների բարեխիղճ աշխատանքի շնորհիվ, հնարավորություն է ստացվել արմատապես գնահատելու մեր հանրապետության ստորերկրյա և մակերևութային ջրերի ձևավորման, պաշարների նպատակային գնահատման և ժողովրդական տնտեսության մեջ օգտագործելու համար: Սրա հետ միասին, դժբախտաբար, կան մի քանի թերություններ, որոնց կողքով չի կարելի անտարբեր անցնել: Այս փաստաթուղթը հիմնականում կիրառական նշանակություն ունի, բովանդակությունը, նույնպես, կիրառական է: ... Ես կարծում եմ, մի քանի տերմիններ կան, որոնց հետ դժվար է համաձայնել, օրինակ՝ ի՞նչ կնշանակի «անդրսահմանային ջրային ռեսուրսներ», գուցե, ճիշտ կլինի գրել՝ «մերձսահմանային ջրային ռեսուրսներ»: Անդրսահմանից հետո ջրերն արդեն ձերը չեն, գետի այս ափը մերն է, մյուս ափը նրանցն է, ստորերկրյա ջրերի ջրատար հորիզոնների մի մասը մեզ մոտ է, մի մասը նրանց մոտ է: Մենք պետք է աշխատենք մեր սահմաններում, մեր տարածքների սահմաններում եղած հնարավորություններն օգտագործել: ... Մի շարք հոդվածներ, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 հոդվածները նվիրված են

ջրօգտագործման պրոբլեմներին: Սրանք աչքի են ընկնում չափից ավելի ընդարձակ իրենց ծավալով, կրկնություններով և այլն: Իմ կարծիքով, օրենքը կշահի, եթե մենք այս մասը խմբագրենք, կրճատենք և ավելի հստակ դարձնենք»¹¹⁶: Այնուհետև նա հանդես եկավ եզրափակիչ խոսքով. « - Ուղղակի, ես երկու ցանկություն ունեմ, որ արտահայտված, արտացոլված լինեն այդ օրենքի մեջ:

1-ինը՝ ջրերի քանակի, որակի պիտանելիության վրա հսկողությունն է, սա պիտի լինի իսկապես խիստ ընդգծված պետական մակարդակի վրա: ... 2-րդը, որ շատ կարևոր է և դժբախտաբար մենք շատ հաճախ աչքաթող ենք անում, այն մեր հանրապետության մակերևութին թափվող տեղումների ճիշտ օգտագործման հարցն է: Գաղտնիք չի, որ թափվող տեղումների, լավագույն դեպքում, 30%-ը՝ 2 մլրդ. կուբամետր մենք այդ մակերևութային հոսք ենք ստանում: Մնացածը՝ կամ գոլորշիանում է, կամ՝ հեռանում է, կամ՝ ներծծվում է և այլն: Մենք պիտի լուրջ կերպով օրենքի ուժ տանք այդ մակերևութային հոսքը կազմող ջրերի օգտագործմանը:

Այստեղ խոսք եղավ անդրսահմանային, մենք չպիտի թողնենք, որ մեր տերիտորիայի վրա թափվող ջուրն անդրսահմանային լինի ...»¹¹⁷:

Մայիսի 27-ի նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը կրկին հանդես եկավ սեյսմիկ պաշտպանության օրենքի նախագծի մասին ելույթով. «Ես պետք է գեկուցեմ ձեզ, որ այդ նախագիծը մեր հանձնաժողովում քննարկվել է 7 աշխատանքային քննարկումների ժամանակ, և վերջին քննարկումից հետո ներկայացվեց ԱԺ ընդունելու համար:

Ես 2 հարցում միայն պետք է դիտողություն անեմ: Առաջարկում եմ նախագծի 1-ին հոդվածում «սեյսմիկ

¹¹⁶ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 14-ը մայիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁵ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 15-ը ապրիլի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

պաշտպանություն» արտահայտությունը փոխարինել «Երկրաշարժից պաշտպանություն» արտահայտությամբ: Որպեսզի մենք ճիշտ ուղղության վրա լինենք, ես պետք է ձեզ ներկայացնեմ ԳԱԱ-ի «Երկրի մասին» գիտությունների խորհրդի որոշումից մի փոքր հատված, խնդրում եմ ուշադրությամբ լսեք: «Սեյսմիկ պաշտպանությունը շատ լայն հասկացություն է ...»¹¹⁸:

Հունիսի 19-ի նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը կրկին հանդես եկավ ելույթով՝ պատասխանելով տրված հարցին. « - Հարգարժան պրն. Բոշնադյանին ես մի հարց ունեի ընդամենը, ասենք, կարո՞ղ է այն հանգամանքը, որ հանքեր հայտնաբերողներին խրախուսելու կարգը, մեխանիզմը չկա, դա որոշ հանքավայրեր, ասենք, գաղտնի են պահում մեզ, պետությանը, հասարակայնությանը»¹¹⁹:

Նա տվեց հետևյալ պատասխանը. « - Պատասխանեմ, ո՛չ, պրն. Արշակյան, այդպիսի բան, համենայն դեպս, հայտնի չէ: Մենք ժամանակին ունեինք ծառայություն, որն ամբողջությամբ երեք 0-ի տակ էր, ոչ ոք իրավունք չուներ ոչ մտներ, ոչ դուրս գար, և նրանք պրոդուկտիվ կերպով աշխատում էին, այնպիսի նշանավոր հանքավայրեր հայտնաբերեցին, գնահատեցին, պաշարները հաշվեցին և այլն, որ մենք նույնիսկ չէինք խառնվում դրանց»¹²⁰:

Ահա այսպիսի բովանդակության էին Պ.Ս. Բոշնադյանի պատգամավորական ելույթները երկրաբանա-բնապահպանական խնդիրների շուրջ, որոնք ունեցան կարևոր դեր և նշանակության ՀՀ-ի հետագա զարգացումների ասպարեզում: Ինչ խոսք դրանք ավելի ծավալուն էին, սակայն

¹¹⁸ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 27-ը մայիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹¹⁹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 19-ը հունիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹²⁰ Նույն տեղում:

մենք ներկայացրինք դրանցից միայն ամենակարևորներն ու արդիականները: Այս հարցերը կարևոր են նաև այսօր, այսինքն՝ այս ելույթները պետք է համարել ուղենիշ հետագա գումարումների պատգամավորների համար նույնպես: Այսօր ևս Սևանի հարցը, ինչպես նաև բնապահպանական բազմաթիվ խնդիրներ մնում են չլուծված: Կարելի է եզրակացնել, որ օրակարգը որոշ տեղերում այժմ ևս մնում է անփոփոխ:

Ահա, հենց այսպիսի դեպքերում է, որ մարդուն անվանում են շրջահայաց:

Գ. Օրենսդիր խնդիրները Պ.Ս. Բոշնադյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում

Վերևում մենք նշեցինք, թե ինչ հանգամանքներով էր պայմանավորված Պ.Ս. Բոշնադյանին ՀՀ Երկրորդ գումարման ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովում ընդգրկելու հանգամանքը: Բացի այն, որ մեր հանրապետության բնակչության նշանակալի մասը մնացել էր առանց բնակարանի, այստեղ, ինչպես արդեն հուշում է հենց հանձնաժողովի անվանումը, պետք է քննարկվեին բազմաբնույթ այլ հարցեր: Անհրաժեշտ էր կյանքի մեծ փորձ ունեցող անհատների ներկայությունը: Այդպիսի մի պետական այր էր նաև կյանքի մեծ **դպրոցներ** (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.) անցած Պ.Ս. Բոշնադյանը: Այս պատճառով էլ, երբ բացում ենք Երկրորդ գումարման ԱԺ-ի տեքստերի սղագրությունները, ապա բազմիցս գտնում ենք նրա անունը: Ընդ որում, նա եղել է, ինչպես գեկուցող, – այնպես էլ հանդես է եկել հարցադրումներով, ելույթներով՝ տալով նաև շատ օգտակար խորհուրդներ:

Այսպես, իր 2000 թ. մարտի 22-ի ելույթում նա հանդես եկավ Էլեկտրակայանների սեփականաշնորհման դեմ, նշելով. «

- Հարգելի պատգամավորներ, իմ կարծիքով, վտանգն այսքան մեծ չէր լինի, եթե մեր շատ հարգելի փոխնախարարը երկու անգամ, ի միջի այլոց, չօգտագործեր հարցերից մեկի պատասխանին, որ, գիտե՞ք, հետո էլ կայանները պետք է սեփականաշնորհենք: Իմ կարծիքով, սա այնպիսի մոտեցում է, որին ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնվել: Ինչպես կարելի է էլեկտրակայանը, իսկապես, ստրատեգիական օբյեկտը սեփականաշնորհել»¹²¹:

Հաջորդ նիստերից մեկում նա բարձրացնում է նաև ջրի մատակարարման հարցի խնդիրը. « - Պրն. Անդրեասյան, ջրամատակարարման հարցը հիշեցնում է մեր էլեկտրամատակարարման հարցը: Հիշո՞ւմ եք, ժամանակին հանրապետության ժողովրդին գրկեցինք էլեկտրաէներգիայի մատակարարումից և ասացինք, որ չկա այս, այն և այլն: Իմ խոր համոզմամբ, նույն բանը կատարվում է խմելու ջրի հետ: Ասում են, թե Երևան քաղաք է գալիս վայրկյանում 9 խմ. ջուր: Մուտ է Այդ թիվը 2 անգամ կրճատված է: Երևանը ժամանակին եղել է ԽՍ Խմելու ջրով ամենաապահովված քաղաքներից մեկը: Յուրաքանչյուր բնակչին հասել է օրական 600 լ. ջուր...

Մենք խոսեցինք Վանաձորի մասին: Վանաձորը Նովոսելցովի աղբյուրներից ստանում էր վայրկյանում 400 լ. ջուր, ի՞նչ պատահեց այդ ջրի հետ, որովհետև ճանապարհին այդ ջրով բոստաններ են ջրում»¹²²:

Բնական է, որ շարքային քաղաքացիներից շատերը տեղյակ չէին և չգիտեին, թե ուր է գնում մատակարարվող ջուրը: ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի տեղակալ Ֆ. Բերիկյանը խոստովանեց. «...Պրն. Բոշնաղյանը շատ ճիշտ նկատեց, որ դա շատ նման է էլեկտրաէներգիայի

արտադրությանը, երբ որ հիմա մենք գիտենք, որ այդքան արտադրվում էր էլեկտրաէներգիա, բայց մենք ստանում էինք 2 ժամ հոսանք»¹²³:

Առավել հանգամանալից է երկու ամիս անց նրա ունեցած ելույթը: Սկսելով սոցիալական ասպարեզում բացթողումները մատնանշելուց, նա անդրադառնում է նույնիսկ պետական անվտանգության հարցերին. «Այո, երեկ մեր հարգելի նախարարն էլ շատ ճիշտ նշեց, այսօր էլ, Ա. Խաչատրյանը, որ պարտքերը շատ են: Պարտքերի զգալի մասը, ընկերներ, բաժին է ընկնում մեր վետերան կոչվածներին: Մարդիկ չեն կարողանում վճարել: 5.000, 6.000 դրամ թոշակ են ստանում, և ահագին էլեկտրավարձ պետք է մուծեն: ... Մենք հատուկ դիմեցինք Կառավարությանը, ընկերներ, որ ընդունեն օրենք պատերազմի այն մասնակիցների վերաբերյալ, որոնք հաշմանդամ չեն, որովհետև, ըստ էության, նրանք ոչ մի իրավունք չունեն բացի անվճար բուժումից, դուք շատ լավ գիտեք, թե դա ինչ բուժում է: Ինչպես պետք է մարդիկ վճարեն, ընկերներ: Այս հարցի վրա ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում: ... Օրենքի նախագծում կա 14-րդ հոդվածը, ընկերներ: Այնտեղ գրված է, որ արտակարգ իրադրությունների դեպքում Կառավարությունը յուրաքանչյուր տարվա հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ սահմանում է հաջորդ տարվա համար այդ դրությունները լուծելու հարցը, վիճակը և այլն: Ծառայությունը պետական սահմանի հետ միասին, արտակարգ իրադրության մեջ չէ: Ինչի՞ց է կազմված սա, ընկերներ. վարած գոտին է մի բանի մ. հաստությամբ, փշալարից մետաղական ցանցն է դրված, լուսարձակներ են, գրանցողներ են և այլն: Եվ հանկարծ, էլեկտրաէներգիան մենք անջատում ենք... Ի՞նչ է ստացվում: Սահմանը բացենք, ասենք համեցեք: 466 կմ. սահման ունենք

¹²¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի աղագրություն. 22-ը մարտի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

¹²² ՀՀ ԱԺ նիստերի աղագրություն. 20-ը մայիսի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

Թուրքիայի և Իրանի հետ: Միթե՞ կարելի է այսպիսի անպատասխանատու մոտեցում ունենալ այդ հարցին ...»¹²⁴:

2000 թ. սեպտեմբերի սկզբին տեղի ունեցած նիստում ԱԺ-ի նախագահ Ա. Խաչատրյանը նշեց. «...ուզում եմ բոլորի անունից ջերմորեն շնորհավորել մեր ամենաավագ պատգամավորին՝ պարոն Բոշնաղյանին: Օրերս լրացել է նրա 80 տարին, ուզում եմ բոլորիս անունից կամենալ առողջություն, հաջողություն, մեծագույն երջանկություն (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.)»:

Չափազանց ուշագրավ էր Պ.Ս. Բոշնաղյանի սեպտեմբերի 26-ի ելույթը. « - Մեծարգո Նախագահ, ես միշտ հարգալից եմ վերաբերվել բոլոր քաղաքական խմբակցությունների և բոլոր քաղաքական ուղղվածության պատգամավորների հետ, կարծում եմ, որ ընկերները կհաստատեն դա: Բայց ինձ միշտ զգուշացրել է մի դժբախտ միտք, որ մեր քաղաքական մեծամասնությունը ղեկավարվում է թվաբանական մեծամասնության գաղափարով, որը մեզ բերել, հասցրել է այս օրը: Ես կարծում եմ, մենք պիտի բոլորս հաշվի առնենք բոլոր ընկերների ելույթները, առաջարկությունները, ցանկությունները և առայժմ ձեռնպահ մնալ ձեր ցանկությունից, ձեր առաջարկությունից»¹²⁵:

Միանգամայն ճիշտ է կատարված դիտողությունը: Լինում են դեպքեր, որ խմբակցության անդամ պատգամավորը ստիպված քվեարկում է այնպես, ինչպես ցանկացել են իր կուսակիցները, բայց հոգու խորքում ունեցել է այլ մտադրություն: Սա երևի պառլամենտարիզմի ամենավատ և

¹²⁴ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 25-ը հուլիսի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

¹²⁵ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 26-ը սեպտեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

թերի կողմերից մեկն է, որ կա նաև ներկայումս և դա ամենուր է

¹²⁶:

ԱԺ-ի 2000 թ. եզրափակիչ նիստերից մեկում Պ.Ս. Բոշնաղյանը կրկին հանդես է գալիս հարցադրմամբ, որ մեր համար այսօր ևս մնում է հարցերի հարցը. « - Պրն. Մովսեսյան, կարո՞ղ եք 2 հարցի պատասխանել, ընդ որում 1-ին հարցին խնդրում եմ պատասխանեք ոչ թե, իբրև հանձնաժողովի նախագահ, այլ՝ իբրև մասնագետ:

Մենք մի տարուց ավել է ԱԺ-ում զբաղվում ենք «Սևանա լճի մասին» օրենքի նախագծի մշակմամբ, անցյալ տարվա օգոստոսի 19-ից մինչև օրս: Եվ 1 հարցում չենք կարող գալ ընդհանուր հայտարարի՝ Սևանի լճի բալանսի հարցում: Ոչ մի հավաստի տվյալ չկա»¹²⁷:

Նա նույն տեղում կրկին անդրադառնում է նաև վետերանների խնդրին, որոնց խնդիրները, կարծես թե, և ոչ մեկին չէր հուզում, բացի իրենից: «2-րդ հարցը՝ Հայաստանն ԱՊՀ երկրների շարքում միակ պետությունն է, որը միջպետական, միջկառավարական համաձայնագրեր է

¹²⁶ Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения: В 3-х т. Т. 3. М., Мысль, 1988. С. 137–405; Монтескье Ш. Избранные произведения. М., Политиздат, 1955; Вербицкая Т.В. Парламентаризм как политическое явление, внутреннее строение. Вестник развития науки и образования, 2018. № 12. С. 6-14; Анкерсмит Ф.Р. Политическая репрезентация. М., Изд. дом Высшей школы экономики, 2012; Волков В.А. В поисках свободы: очерки истории политической философии. СПб. Изд. СЗАГС, 2011; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М., 1995; Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. // Социологическое обозрение. 2009. № 2. Т. 8. С. 6–16; Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. М., 1995; A Short History of Parliament: Great Britain, the United Kingdom, Ireland and Scotland, London, 2009.

¹²⁷ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 24-ը հոկտեմբերի, 2000 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

ստորագրում, վերադառնում է տուն՝ Հայաստան և չի կատարում դրանք, կոնկրետ էլեկտրաէներգիայի վճարների մասին: Այդ համաձայնագրերը վավերացված են Հանրապետության Նախագահի կողմից...

Ինչպե՞ս է, որ մեզ մոտ էլեկտրաէներգիայի համար ոչ մի կոպեկի զեղչ չկա, Վրաստանում պատերազմի մասնակիցների համար անվճար են տալիս էլեկտրաէներգիան, ես խնդրում եմ այդ հարցին պատասխանեք»¹²⁸: Ելույթով այստեղ հանդես է եկել նաև Հ.Հ. Հակոբյանը, մասնավորապես ասելով. «Ես հիանում եմ **պրն. Ոսկանյանի** (խոսքը Հ.Մ. Ոսկանյանի – Հ.Հ.) **և պրն. Պերճ Բոշնադյանի խելքով ու տաղանդով** (ընգծումները մերն են – Հ.Հ.), Այդ տարիքում, ի՞նչ է պատահել: Ուրեմն, տարիքը չի այստեղ սկզբունքը, սկզբունքը՝ մարդը գիտելիք ունի, թե՛ չունի»¹²⁹:

2001 թ. ապրիլի 2-ին նիստում պատգամավոր Յու. Մանուկյան նշեց. «Մի խնդրի մասին ես: Շատ լավ նշեց իմ գործընկեր Պ.Ս. Բոշնադյանը, որ բաշխիչ ցանցերը կառուցվել են ամբողջ հանրության հաշվին: Դուք հիշում եք, այն ժամանակ մեզ տալիս էին աշխատավարձի 30%-ը: 70%-ը տրվում էր հանրային կառույցների, մեծ կառույցներին, այդ թվում՝ նաև բաշխիչ ցանցերին: Նշանակում է, այդ 70%-ի մեջ մտնող բաշխիչ ցանցերը, հիմնականում, ժողովրդի հարստությունն է, իսկ ո՞վ է գալիս դրան տեր դառնալու. այն մարդիկ, ովքեր, արդեն, Վրաստանում, Ղազախստանում իրենց վարկաբեկել են»¹³⁰:

Վետերանների հարցի կապակցությամբ սուր վեճեր տեղի ունեցան ԱԺ-ի 2001 թ. ապրիլի 4-ի նիստում, որտեղ հիմնական զեկուցող էր Պ.Ս. Բոշնադյանը. « - Մեծարգո

¹²⁸ Նույն տեղում:

¹²⁹ Նույն տեղում:

¹³⁰ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 2-ը ապրիլի, 20001 թ. (հատված Յու. Մանուկյանի ելույթից):

Նախագահ, հարգելի պատգամավորներ: «ՀՀ պատերազմի վետերանների մասին» օրենքը մեր ԱԺ-ն ընդունել է 1998 թ. դեկտեմբերի 2-ին, վավերացվել է Հանրապետության Նախագահի կողմից՝ նույն տարվա դեկտեմբերի 30-ին: Գործող մեր օրենքը հիմնականում նախատեսել է, սահմանել է որոշակի արտոնություններ պատերազմի հաշմանդամների վերաբերյալ:

Ինչ վերաբերում է պատերազմի մասնակից ոչ հաշմանդամներին, ըստ էության, գործող օրենքում շատ քիչ բան է նախատեսված: Այս պատճառով էլ մեր ԱԺ-ի Կոմկուսի պատգամավորների խմբակցությունը, օրենսդրական նախաձեռնության ձևով ԱԺ ներկայացրեց գործող օրենքում որոշ փոփոխություններ, լրացումներ մտցնելու հարցը: Ես պետք է անկեղծորեն զեկուցեմ ԱԺ-ին, որ այս նախագծի քննարկումը, նախապատրաստումը շատ աշխույժ մթնոլորտում անցավ: ...

Ամենակարևորն այն է, որ այն, ինչ որ մենք ուզում ենք, Կառավարությունը հնարավորություն ունի բավարարելու հետևյալ ձևով: Պատերազմի հաշմանդամները կստանան տրանսպորտային երթևեկության և էլեկտրաէներգիայի ծախսի համար մասնակի հատուցում 2.500 դրամով, ամսական, իսկ ոչ հաշմանդամները կստանան 2.000 դրամ: Այս առաջարկության իմաստն ինչու մն է կայանում, որովհետև մեծ քանակությամբ մենք վետերաններ ունենք, որոնք օգտվում են քաղաքային, հատկապես էլեկտրական տրանսպորտով անվճար երթևեկելու իրավունքից, բայց, դժբախտաբար, նրանց զգալի մասը հնարավորություն չունի այդ արտոնությունից օգտվելու ֆիզիկական, առողջական վիճակով և այլն»¹³¹:

Այս զեկուցման հանգամանքները պարզաբանելու համար հարցով հանդես եկավ Կ. Բալայանը. « - Պրն.

¹³¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 4-ը ապրիլի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

Բոշնադյան, արդյոք չէ՞ք կարծում, որ պատերազմի վետերանների նկատմամբ հոգածությունն իջեցնելը, այդ նույնը նաև արցախյան պատերազմի մասնակիցներին, դրանով նաև մենք գաղափարախոսական աշխատանքը մեծ թերացման ենք հասցնում, այսինքն՝ մեզ գրկում ենք, մատաղ սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելուց...»¹³²: Պ.Ս. Բոշնադյանի պատասխանը լիովին հիմնավորված էր, թե ինչ նշանակություն ունի թոշակների վճարման ճիշտ կազմակերպումը, ինչպիսի կապ կա Հայրենական և Արցախյան պատերազմների թոշակատուների միջև. « - Նախ՝ ձեր հարցն ինձ համար, այսպես, շատ դժվար ընկալելի է, որտեղի՞ց ենք վերցրել, որ պատերազմի հաշմանդամների արտոնությունները, իրավունքները և այլն, ինչ-որ չափով նսեմացվում են, այդ պատճառով ռազմահայրենասիրական, մատաղ սերնդին դաստիարակելու հարցը և այլն, իր նպատակին չի ծառայում: Ես ձեզ պետք է զեկուցեմ, որ անցյալ տարվա նոյեմբերից սկսած, պատերազմի մասնակիցների, մոտավորապես, 75%-ը թոշակավորվում է այն օրենքի հիման վրա...»¹³³:

Ի վերջո երկարատև քննարկումներից հետո, շնորհիվ Պ.Ս. Բոշնադյանի ապացույցների, օրենքի նախագիծն անցնում է միաձայն, որի մասին իմանում ենք ԱԺ-ի նիստի արձանագրությունից. «Եվ վերջապես՝ քիչ առաջ քննարկված նախագիծը: Քվեարկության է դրվում ԱԺ պատգամավորներ Հ. Ոսկանյանի, Ֆ. Խառատյանի, Պ. Բոշնադյանի, Գ. Թադևոսյանի, Յ. Մանուկյանի, Գ. Մանուկյանի, Ն. Պետրոսյանի, Խ. Սարգսյանի կողմից ներկայացված «Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանների մասին» ՀՀ օրենքում

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ Նույն տեղում:

փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագիծն 1-ին ընթերցմամբ ընդունելու մասին հարցը»¹³⁴:

Հաջորդ նիստերում Պ.Ս. Բոշնադյանը անդրադառնում է տեղական իշխանությունների պատասխանատվությանը՝ իրենց տարածքների բնապահպանության նորմերի պահպանությանն առնչվող հարցին (14-ը հունիսի 2001 թ.), պետական գույքի սեփականաշնորհումներին, հատկապես խոշոր ձեռնարկությունների, խոշոր օբյեկտների և ստացած միջոցները պետական բյուջեի լրացուցիչ եկամուտներ ընդունելուն, Կուրորտոլոգիայի ինստիտուտին (28-ը հունիսի 2001 թ.) և այլն¹³⁵: Խիստ կարևոր պետք է համարել նաև հոկտեմբերի 10-ի ելույթը՝ կապված սահմանապահ գորքերի հետ. «Լինելով սահմանապահ ստորաբաժանումներում, սահմանապահ գորքերի ղեկավարության հետ, ես գոհունակությամբ պետք է նշեմ, որ, իսկապես, լուրջ վստահելի մենք ծառայություն ունենք, և այդ ծառայությունն այն ծառայությունն է, որին մենք շատ քիչ բան պետք է խնայենք: Ամեն ինչ պետք է անենք, որպեսզի այդ ծառայությունը միշտ լինի հազած, կապած, զինված, կուշտ, և տեխնիկապես, մասնագիտական ցուցանիշներով լավ նախապատրաստված»¹³⁶:

2002 թ. փետրվարի 4-ին նա հանդես եկավ օրենսդրական մի նոր նախաձեռնությամբ՝ որը վերաբերում էր օղաչուններին. « - Օրենսդրական նախաձեռնության ձևով ներկայացված է Կոմկուսի խմբակցության 5 պատգամավորների ներկայացրած «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության

¹³⁴ Նույն տեղում:

¹³⁵ Տես՝ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 14-ը և 24-ը հունիսի, 2001 թ. (հատվածներ Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթներից):

¹³⁶ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 4-ը դեկտեմբերի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

մասին» օրենքում լրացումներ կատարելու մասին: Սկզբից ասեմ, որ խոսքը վերաբերում է միայն ՀՀ քաղաքացիական ավիացիայի օդաչուական անձնակազմին: Բարձր գնահատելով ՀՀ ավիացիայի վարչության թոփքային անձնակազմի ծառայությունները երկրի տնտեսության սպասարկման, Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման մարտերին ակտիվ մասնակցությունը և Հայրենական պատերազմի տարիներին թշնամու խորը թիկունքում պարտիզանական պատերազմին սպասարկումը՝ պետք է նշել, որ նրանց սոցիալական ապահովումն այսօրվա չափանիշներով անբավարար է, ոչ մի չափով չի համապատասխանում նրանց ծառայության վտանգավորությանը և վաստակին: ... Հոդված 2-րդ: «Մինչև սույն օրենքի ուժի մեջ մտնելը նախկին օրենսդրությամբ նշանակված կենսաթոշակները վերահաշվարկվում են սույն օրենքին համապատասխան: Եթե վերահաշվարկման կենսաթոշակը ցածր է նախկին օրենսդրությամբ նշանակված կենսաթոշակից, ապա կենսաթոշակը վճարում են նախկին չափով»¹³⁷:

Փետրվարի 6-ին ԱԺ-ում տեղի ունեցավ Պ.Ս. Բոշնաղյանի կողմից առաջադրված մեկ այլ նախագծի քննարկումը՝ վետերանների տրանսպորտային միջոցներից օգտվելու հարցի կապակցությամբ: Ելույթ ունեցողների թվում էր նաև Գ.Ե. Մինասյանը, նշելով. «Ես ուզում եմ 1-ին հերթին շնորհավորել մեր բոլոր վետերաններին, որոնք, իսկապես, ունեն համապատասխան վերաբերմունքի անհրաժեշտություն և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր կողմից, և, հատկապես, ուզում եմ շնորհավորել մեր ավագ գործընկերոջը՝ պրն. Պ. Բոշնաղյանին, որ կարողացավ երկարատև, ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ հասնել այս լուծմանը: Որովհետև, այն տարբերակը, որ ներկայացված էր 1-ին ընթերցման ժամանակ, իսկապես, իր

¹³⁷ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 4-ը փետրվարի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

մեջ ուներ բավականին բարի և արժանապատիվ մոտեցում, սակայն ճշգրտումը, որը ձեռք էր ներկայացվեց 2-րդ ընթերցման ժամանակ հիմնական գեկուցողի կողմից, տարբերակված մոտեցում է առաջարկում»¹³⁸:

Ապրիլի 29-ի նիստում նա բարձրացրեց օդային հարկի գանձման հարցը, որը Հայաստանի բնակչության կողմից իրավացիորեն համարվում էր թալան. « - Խնդրում եմ պատասխանեք այսպիսի մի հարցի՝ ի՞նչ չափանշներով են սահմանվում մեզ մոտ՝ Հայաստանում, օդային հարկի չափը: Ինչու՞ է սահմանված 10 հազ. դրամ և ոչ թե՛ 15 կամ 5 հազ., վերջապես ինչու՞ այդ հարկը չի հանվում: Զե՞ որ մեր քաղաքացիների համար դա այնքան էլ դյուրին բան չէ...»¹³⁹:

Շատ կարևոր է նաև Պ.Ս. Բոշնաղյանի հունիսի 19-ի ելույթը, որ վերաբերում էր ՆԳՆ-ի համակարգի կատարելագործմանը: Թե ինչպիսի կարևոր դերակատարություն ունեցավ ոստիկանությունը Արցախյան Առաջին պատերազմի ընթացքում, քաջ հայտնի է բոլորին: Նրանցից շատերը կովեցին ինչպես հերոսներ. « - Հարգելի պատգամավորներ, քննարկվող հարցում ես մասնագետ չեմ, բայց, բնականաբար, մի հարց միշտ իմ առջև կանգնած է՝ ի՞նչ է տալու մեզ այս օրենքը, որպես շարքային քաղաքացու: Եթե մենք այս հարցին կարողանանք հստակ պատասխան տալ, երկու ձեռքով կքվեարկենք այդ օրենքի օգտին, բայց լսում ես, տեսնում ես ի՞նչ, պաշտոններ շնորհել, անվանակոչումներ, կոչումներ: Մի կողմից ասում ենք՝ ոստիկանություն, մյուս կողմից ասում ենք՝ զինված ուժերի կոչումներ և այլն»¹⁴⁰:

¹³⁸ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 6-ը փետրվարի, 2002 թ. (հատված պատգամավոր Գ.Ե. Մինասյանի ելույթից):

¹³⁹ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 29-ը ապրիլի, 2002 թ. (հատված Ս. Հակոբյանի ելույթից):

¹⁴⁰ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 19-ը հունիսի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնաղյանի ելույթից):

Հոկտեմբերի 7-ի նիստում Վ. Այվազյանի, Հ. Նադդալյանի հետ նա հանդես եկավ զեկուցմամբ, որտեղ խոսում էր ոչ միայն ընդերքի շահագործման սկզբունքների, այլ նախարարությունների միջև գործունեության իրավասությունները հստակ սահմանազատելու մասին. «Հարգելի պատգամավորներ, ինչպես ներկայացրեց հարգելի փոխնախարարը, ներկայացված են 28 առաջարկություններ. ներկայացրել են Կառավարությունը, ֆինանսավարկային հանձնաժողովը, սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի հանձնաժողովը և պետաիրավական հարցերի հանձնաժողովը: Բոլոր առաջարկությունները քննարկված են, հաշվի են առնված: ... Մի խումբ պատգամավորներով եղանք երկրաբանական վարչության ֆոնդում, որտեղ, բարեբախտաբար, պահպանվում են 16 հազ. անուն ձեռագրեր և մեքենագիր աշխատություններ, եզրակացություններ և այլն: Ո՞ր հանքավայրի մասին ի՞նչ տեղեկություն ուզում եք, անմիջապես կարող եք ստանալ: Ի՞նչ կարիք կա նորից խորհրդատվական հանձնաժողով կազմել: Դե, իմ կարծիքով, կնպաստի բյուրոկրատիային, մեր կողմնորոշումները կորցնելուն և այլն: Դրա կարիքը չկա:

Վերջապես, 3-րդ առաջարկությունը վերաբերում է այն քաղաքացիներին, ովքեր մասնավոր հիմունքներով մեր հանքավայրերի որոշ մասերը պետք է օգտագործեն»¹⁴¹:

Հոկտեմբերի 22-ի նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանն անդրադարձավ, այսպես կոչված, պետական պատվերով բուժման հարցին, որը իսկական աղետ էր: Այսպիսի դեպքերում է, որ ժողովուրդն ասում է. «*Անունը կա, ամանում չկա*», քանզի այդ անվճարն, երևի ավելի թանկ էր նստում, քան կլիներ վճարովիի դեպքում. «- Մեզ մոտ լայն տարածում է գտնում տարածվում, զարգանում է, այսպես կոչված, պետական

պատվերով բուժման գաղափարը: Բայց, դժբախտաբար, կյանքը ցույց է տալիս, որ պետական պատվերով բուժումն ավելի թանկ է նստում, քան մասնավոր բուժումը»¹⁴²:

Մի կողմից հիացմունք, մյուս կողմից ծիծաղ է առաջացնում Պ.Ս. Բոշնադյանի նոյեմբերի 4-ի ելույթը. «- Կառավարության ներկայացրած նախագծի 1-ին հոդվածում գրված է, որ սեփականաշնորհման կամ մասնավորեցման ենթակա չեն հիմնարար գիտահետազոտական աշխատանքներով զբաղվող ինստիտուտները և հիմնարկները: Պրն. Վարդանյանը երկու անգամ ակնարկեց, որ Կուրորտոլոգիայի և ֆիզիկական մեթոդներով բուժման ինստիտուտի կոլեկտիվը պահանջում է, որպեսզի սեփականաշնորհեն այդ ինստիտուտը: Ես խնդրում եմ բացատրեք ի՞նչը պիտի սեփականաշնորհեն: Հետազոտությունների մեթոդները, թե փորձնական ուսումնասիրությունների ենթակա մի քանի հիվանդներ: Այդ ինստիտուտը ոչ հիվանդանոց է, ոչ առ ու ծախի օբյեկտ է: Մեկին մի մեթոդ են առաջարկում բուժման, մյուսին՝ մեկ այլ: Ի՞նչը պիտի սեփականաշնորհեն»¹⁴³:

Նոյեմբերի 5-ի նիստում նա բարձրացնում է ուսումնառության և դրա հետ անքակտելիորեն կապված, ռազմա-հայրենասիրական դաստիարակության խնդիրները. «- Պրն. Դավաթյան, շատ դժվար է ձեր բերած նյութին առարկել, բայց մի հարց ինձ հետաքրքրում է: Ի՞նչ չափով է պաշտպանության նախարարությունը մասնակցել այդ նախագծի մշակմանը, խմբագրմանը, կատարելագործմանը և այլն: Եվ այս կապակցությամբ իմ հարցը վերաբերվում է հետևյալին: Դուք մի քանի անգամ նշեցիք ստացիոնար,

¹⁴² ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 22-ը հոկտեմբերի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁴³ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 4-ը նոյեմբերի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁴¹ ՀՀ ԱԺ նիստերի տղագրություն. 7-ը հոկտեմբերի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

պետական պատվերով բուհերում և մասնագիտական միջնակարգ... սովորողների մասին: Սրանց մեծ մասը ավարտում են բուհերը և տեխնիկումները, այդպես ասենք, որ հեշտ լինի 22-23 տարեկան հասակում: Ինչպե՞ս է այդ նախագիծը նպաստում այդ երիտասարդներին նախապատրաստելու ազգային բանակում ծառայելու համար»¹⁴⁴:

Բազմաթիվ քննարկումներից և Վ. Դավաթյանի հետ առարկումներից հետո, վերջինս նշում է. « - Պրն. Բոշնադյան, քանի որ դուք գնդապետ եք, և զինվորական կոչումների սանդղակին շատ ավելի լավ եք տիրապետում և գործնականում եք տիրապետում, քան թե ես, ուրեմն, ուղղակի, ես կառաջարկեի, որ 1-ից 2-րդ ընթերցման ընթացքում դուք կոնկրետ առաջարկություններ ներկայացնեք: Ես մասնագետ չեմ, բայց հասկանում եմ հարցադրման ենթատեքստը, նաև այն հարցադրումը, որ ըստ էության, կոչումը դա համակարգի նկատմամբ նաև գնահատական է: Ուրեմն, սկզբունքային տեսանկյունից այդ հարցադրումն ինձ համար ընդունելի է»¹⁴⁵:

Ինչպես երկրաբանա-բնապահպանական, այնպես էլ օրենսդրության բնագավառում Պ.Ս. Բոշնադյանի պատգամավորական ելույթները մեծ նշանակություն ունեցան: Այստեղ կարևոր էր ոչ միայն միայն օրենքներին լավ տիրապետելու խնդիրը, այլև առավել մեծ նշանակություն ունեք կենսափորձը: Իսկ այս առումով առաջինը հենց նա էր, որ պետք է սովորեցնեք մյուսներին, որը և եղավ:

Դ. Պետական տոների խնդիրները Պ.Ս. Բոշնադյանի պատգամավորական գործունեության հայեցակարգում

¹⁴⁴ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 5-ը նոյեմբերի, 2002 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁴⁵ Նույն տեղում:

Իր պատգամավորական գործունեության ընթացքում Պ.Ս. Բոշնադյանը մեծ տեղ էր հատկացնում նաև տոնակատարությունների կազմակերպման և օրենքով դրանց ամրագրման հարցերին: Նա իրավացիորեն գտնում էր, որ միայն հիշելով անցյալը կարելի կլինի ընթանալ դեպի ապագա: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է բանակի հետ կապված տոնակատարություններին: Սա հուշում է այն, որ ռազմա-հայրենասիրական թեման նրա մտքում, ինչպես և վաղ երիտասարդության տարիներին, չէր կորցրել իր արդիականությունը: Դա կարելի է որակել, որպես նախնիների կանչ: Ներկայիս սերունդը, ինչպես Արցախյան պատերազմի, այնպես էլ Քառօրյա (2016 թ. ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը - 5-ը ապրիլի) և, ապա 2020 թ. 44-օրյա պատերազմների ընթացքում (27-ը սեպտեմբերի - 9-ը նոյեմբերի)՝ դա ապացուցեց գործով՝ իր կատարած սխրանքներով և քաջագործությամբ:

Քառօրյա պատերազմը, դա լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ էին Արցախի Հանրապետության և Ադրբեջանի զինված ուժերի միջև արցախա-ադրբեջանական շփման գծի ողջ երկայնքով: Ճիշտ է հայկական կողմը կորցրեց 800 հա. տարածք, ներառյալ 2 բարձունք, սակայն անհամեմատելի էին ուժերի այն փոխհարաբերությունները, որ կար կռվող կողմերի միջև:

Թե ինչպիսի ահռելի ուժերի դեմ էր կռվում արցախյան բանակը 44-օրյա պատերազմի ընթացքում, հայտնի է բոլորին: Իզուր չէ, որ իր ելույթներում Պ.Ս. Բոշնադյանը կոչ էր անում ապագային նայել՝ չմոռանալով անցյալը: Այդպիսի մի ելույթ ՀՀ ԱԺ-ում նա ունեցավ 2001 թ. փետրվարին. « - Հարգելի պատգամավորներ, մեր ժողովուրդն օրինական հպարտությամբ պարծենում է իր ազգային բանակով՝ ունենալով ամենալուրջ հիմքերը: Սակայն մեր առջև մի լուրջ պրոբլեմ է կանգնած՝ ում և որ օրինակով ենք ուզում մեր հայ պատանուն նախապատրաստել, դաստիարակել՝ մեր ազգային բանակում ծառայելու համար: Ես կարծում եմ, որ այս

տեսակետից մեր ժողովուրդը ոչ մի դեֆիցիտ չի կարող ունենալ: Բավական է միայն մի օրինակ: 80 ազգային դիվիզիաներից, որոնք պատերազմի տարիներին կռվում էին Կարմիր բանակի շարքերում, միայն մեկը՝ մեր հայկական 89-րդ դիվիզիան, մասնակցեց Բեռլինի գրավմանը և պարգևատրվեց 3-րդ շքանշանով:

2001 թ. լրանում է մեր ազգային զորամիավորումների կազմավորման 60 տարին: Դրանք են՝ 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, 408-րդ հրաձգային դիվիզիան, 409-րդ Բ. Խմելնիցկու շքանշանակիր կիրովոգրադյան, բրատիսլավյան հրաձգային դիվիզիան, ռազմաճակատ է մեկնել Լենինականից, 89-րդ հայկական կարմրադրոշ Թամանյան, Կարմիր աստղի, Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի և Կարմիր դրոշի շքանշանակիր դիվիզիան, 261-րդ հրաձգային դիվիզիան: Լրանում է նաև Վորոշիլովի անվան 76-րդ լեռնահրաձգային, հետագայում 51-րդ կարմրադրոշ, Լենինի շքանշանակիր գվարդիական դիվիզիայի 80-ամյակը, դիվիզիա, որի դպրոցներով անցել են մեր ազգի խոշոր զորավարները, զորապետները: Բավական է ասել, որ այդ դիվիզիայում ծառայած զինվորներից, լեյտենանտներից 17 գեներալներ են աճել: ...

2-րդ խնդրանքս: Մեր խնդրանքով Պաշտպանության նախարարության հետ մշակվում է մի ծրագիր, որով հայկական բանակի առաջավոր զորամասին շնորհվելու է 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի պատվավոր անվանակոչումը: Մենք խնդրում ենք, որ այս միջոցառումը, նույնպես, պետական մակարդակով նշվի»¹⁴⁶:

Նույն նիստում Պ.Ս. Բոշնադյանը հանդես եկավ նաև հայտարարությամբ. « - Պրն. Դավաթյան, դուք երեկ օրենքի նախագիծը ներկայացնելիս մի քանի անգամ կրկնեցիք, առանց որևէ տառի տարբերության, որ ընդունենք 1-ին ընթերցմամբ,

մինչև 2-րդ ընթերցում, եթե առաջարկություններ կլինեն, մենք կքննարկենք:

Ինչ առաջարկություններ կարող են լինել «Պետական տոների մասին» օրենքը հաստատելիս:

Եվ թույլ տվեք շարունակել, նաև մի ժամանակ մեզ ասում էին՝ ում համար, որ կռվել են, թող նրանք էլ մտածեն մեր հայ վետերանների մասին: Արդյոք 10 տարի տևած այս փողոցային խուսակցությունը նորից կենդանություն չի ստանում:

Ինչ կնշանակի մայիսի 9-ից հանել եք հաղթանակի պետական տոնը և, իհարկե, իրավացի կերպով՝ Շուշիի ազատագրում, ազատամարտիկներ, ես ի՞նչ գիտեմ ...

Եվ 2-րդ հարցը՝ Հայրենական պատերազմին մասնակցել է 5 հազ. հայ կին: Դրանցից այսօր, բարեբախտաբար, դեռևս կենդանի են 600-ը: Նրանք ո՞ր տոնը պիտի համարեն իրենց տոնը, մայիսի ու թը, ապրիլի յո թը, թե՛ մայիսի ինը»¹⁴⁷:

Կատարված հարցադրում-հայտարարությունից հետո Պ.Ս. Բոշնադյանը նշում է. « - Ինչ առաջարկություններ կարող են լինել, այստեղ ես բերել եմ պաշտոնական փաստաթղթեր, նույնիսկ 1945 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հայերը կազմել են խորհրդային բանակի անձնակազմի 1,4%-ը, դա քանի մարդ կլինի»: Անվիճելի է, որ լինելով այս հարցերի ոչ միայն լավագույն գիտակը, այլև ականատեսն ու անմիջական մասնակիցը, Պ.Ս. Բոշնադյանն ամեն հարցադրումը ապացուցում էր նաև շատերին անհայտ թվերով և փաստերով: Որպես պատասխան Վ. Դավաթյանը նշում է. « - Շատ լավ, շնորհակալություն, պրն. Բոշնադյան: Ինչ վերաբերում է պատերազմի մասնակից կանայք ո՞ր տոների հետ պետք է մասնակցեն այդ տոներին, ես կարծում եմ, բոլորին կարող են մասնակցել:

¹⁴⁶ ՀՀ ԱԺ նիստերի տպագրություն. 21-ը փետրվարի, 2001 թ. (հատված Պ.Ս. Բոշնադյանի ելույթից):

¹⁴⁷ Նույն տեղում:

Ես կարդում եմ 1996 թ. մարտի 16-ին ՀՀ Նախագահի կողմից ստորագրված «ՀՀ տոների և հիշատակի օրերի մասին» օրենքի 4-րդ հոդվածը:

«Հաղթանակի և խաղաղության տոները նշվում է մայիսի 9-ին, ոչ աշխատանքային օր», այսինքն, սա 1996 թ. մինչև այս պահը գործող ՀՀ օրենքն է: ... Հոդված 3. «Հաղթանակի և խաղաղության տոն, նշվում է մայիսի 9-ին, ոչ աշխատանքային օր», այսինքն, ՀՀ «Տոների և հիշատակի օրերի մասին» 1996 թ. ընդունված և մինչև այս պահը գործող օրենքի 4-րդ հոդվածը մենք բառացիորեն ամրագրել ենք մեր ներկայացված նախագծի 3-րդ հոդվածում:

Ինչ վերաբերում է պատերազմի հետ կապված խնդիրներին, ուրեմն, ես ԳԱ-ում աշխատելու տարիներին զբաղվել եմ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1920-1980-ականներին» թեմայով և այն գնահատականները, որոնք ես տվեցի երեկ, Հայրենական մեծ պատերազմի վերաբերյալ, այդ գնահատականներն ամրագրված են և այն մենագրության մեջ, որի հեղինակը ես եմ, և՛ բազմաթիվ հոդվածներում: ...

Եվ 3-րդը, թե ի՞նչ առաջարկություններ կարող են լինել, բազմաթիվ առաջարկություններ կարող են լինել: ...

Երեկ հարց ու պատասխանի ընթացքում իմ գործընկերները բազմաթիվ առաջարկություններ ներկայացրեցին, հանձնաժողովի նիստի քննարկման ընթացքում, պատգամավոր Ա. Վարդանյանը կոնկրետ առաջարկություններ է ներկայացրել: Այսինքն, դա արդեն կախված է պատգամավորի առաջարկություն ներկայացնելու բարյացակամությունից և ցանկությունից»¹⁴⁸:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ այս ամենի արդյունքն հանդիսացավ ներկայիս սերնդին ռազմա-հայրենասիրական ոգով դաստիարակելը, որը և ապացուցվեց 2016 և 2020 թթ. համառ պատերազմների օրերին: 2000 թ. ապրիլի 2-ի և 5-ի

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

կույթներում նա անդրադառնում է նաև Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի 55-րդ տարեդարձին նվիրված տոնակատարությունների՝ մեր հանրապետության, Մոսկվայում ներկայացուցչության հարցին: Սա շատ կարևոր էր, երբ տեսնում ենք, թե ինչպիսի մեծագույն մասնակցություն ունեցավ փոքրիկ Հայաստանը՝ այս պատերազմին¹⁴⁹:

Ի՞նչ է անհրաժեշտ եզրակացնել ելնելով այս գլխի համառոտ շարադրանքից: Նա, ըստ էության, փայլուն տիրապետում էր մեր Քաղաքացիական, Վարչական իրավախախտումների, Մաքսային, Հողային, Ջրային, Ընդերքի, Անտառային, Ընտանեկան, Աշխատանքային օրենսդրություններին: Դա այն պարագայում, որ նա չունեւ իրավաբանի բազային կրթություն: Քանի որ պատմությունը սիրում է համեմատություններ, ապա բերենք մեկ դասական օրինակ: Մենք շատ անգամ ենք զարմացել, թե ինչպես 70-ամյա Ա.Վ. Սուվորովը (1730 – 1800 թթ.) 1799 թ. իրականացրեց իր նշանավոր անցումն Ալպյան լեռներով: Ոչինչ չկա զարմանալու, երբ համեմատում ենք 80-ամյա Պ.Ս. Բոշնալյանի կատարածի հետ: Վերջինս այս տարիքում փաստորեն գերազանց տիրապետում էր ՀՀ օրենսդրությանը, որը նա ուսումնասիրում էր հենց իր պատգամավորական գործունեության շրջանին զուգահեռ: Փաստորեն, նա ոչ միայն անցավ Ալպերով, այլև հասավ իրավագիտության Մոնբլանին (Mont Blanc, Monte Bianco, թարգմանաբար «սպիտակ լեռ», բարձրությունը՝ 4.810 մ.), որը Եվրոպայի ամենաբարձր կետն է: Սա մի դասական օրինակ է, որ կարելի է սովորել նաև 80 տարեկան հասակում:

¹⁴⁹ Տես՝ ՀՀ ԱԺ նիստերի սղագրություն. 2-ը և 5-ը ապրիլի, 2000 թ. (հատվածներ Պ.Ս. Բոշնալյանի ելույթներից):

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Անգնահատելի է Պերճ Սերգեյի Բոշնաղյանի դերակատարությունը առնվազն մեր երկրի ներքին զարգացումների մի քանի բնագավառներում: Իր կեցվածքով և առաջադրված նպատակների իրականացմանն հասնելու կամքով, նա վստահություն էր առաջացնում բոլորի մոտ: Երևի այս հանգամանքներով էլ պայմանավորված էր այն երևույթը, որ ոչ թե ինքն էր գնում պաշտոնների հետևից, այլ ընդհակառակը: Կյանքի այս տոկոսությունն ու վստահությունը նա, առավել հավանական է, որ կռել և կոփել էր Հայրենական Մեծ պատերազմի ռազմաճակատների թատերաբեմերում: Իսկ պատերազմի ժամանակ նա եղել էր հայկական Թամանյան 89-րդ հանրահայտ դիվիզիայի երկու գնդերի (390-րդ և 526-րդ) շտաբների պետը: Սա արդեն հուշում է այն մասին, թե ինչպիսի մեծ պատասխանատվություն էր դրված 22-23-ամյա պատանեկությունից նոր-նոր երիտասարդությանն անցած անձնավորության ուսերին: Նա պատասխանատու էր բոլորի կյանքերի համար, քանզի նա էր կազմում հարձակումների կամ էլ նահանջների պլանները: Նրա վարքի ամենակարևոր կողմերից էր այն, որ առաջին հերթին պահանջկոտ էր իր իսկ հանդեպ, իսկ այսպիսի տոկոսության տեր մարդուն անհնարին էր վերափոխել: Հենց սա էլ, ակնհայտորեն երևում է նաև, մեր ողջ շարադրանքում:

Հայրենական Մեծ պատերազմից հետո նա իր մեջ ուժ գտավ ոչ միայն ավարտելու կիսատ թողնված ուսումը, այլև զբաղվեց աշխատանքային ամենաշնորհակալ գործունեությամբ: Այսուհետև նրա գործունեության անկյունաքարերը դարձան. Ա) երիտասարդ սերդին կրթելը և դաստիարակելը, այսինքն՝ հետևելով իր հոր օրինակին, նա

գնաց նույն արահետով՝ դառնալով մանկավարժ: Բ) շարունակեց խորամուղ լինել երկրաբանության գաղտնիքների մեջ: Այս երկու հարցադրումներում էլ նրա մոտ նժարները հավասարազոր էին: Ինչ խոսք նրա գիտական ժառանգությունը կլինե՞ր առավել ծավալուն, եթե չխանգարեին վստահված վարչական աշխատանքները՝ ԵՊՀ-ի պրոռեկտորից մինչև Երկրաբանության ֆակուլտետի դեկան և, ապա նույն ֆակուլտետի ամբիոններից մեկի վարիչ:

Պ.Ս. Բոշնաղյանի գիտական ժառանգության հետազոտման առավել նպատակահարմար տարբերակներից է հանդիսանում հետևյալ բաժանումը. 1) - Հայաստանյան գետահովիտների ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունները, 2) - Սելավային երևույթները և դրանց երկրաբանությունը, 3) - Սուֆֆոզիան և նստվածքային երևույթները Հայաստանի տարածքում: Հեղինակը համակողմանի քննարկման է ենթարկել այս ամենի ազդեցությունները և հետևանքները մեր լանդշաֆտի վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ Պ.Ս. Բոշնաղյանի թեկնածուականատենախոսությունը վերաբերում էր Արարատյան տարածաշրջանին՝ վերնագրված լինելով «Արարատյան գոգավորությունում տարածված սպիտակահողերի ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունը», բայց նրա ուսումնասիրությունների հիմնական օբյեկտ հանդիսացավ Սյունիքը: Այս տարածաշրջանի վերաբերյալ նրա հաշվետվությունները կազմում են մի քանի հազար էջ: Առաջին անգամ նրա կողմից էր, որ հայաստանյան տարածքը գիտական գրականության մեջ ստացավ Փոքր Ուրալ փոխաբերական անվանումը:

Եթե մինչև Պ.Ս. Բոշնաղյանը երկրաբանությունը Հայաստանում գտնվում էր սաղմնային վիճակում, ապա նա և իր սերնդակիցները մեծ դերակատարություն ունեցան երկրաբանության, որպես գիտության՝ Հայաստանում տարածման և զարգացման գործում: Փաստորեն, նրանք էին որ

երկրաբանությանը դրեցին «ոտքերի վրա», դարձան նրա հայաստանյան «պիոներները»: Բնչպես նշվեց, միայն 1934 թ. սեպտեմբերին էր, որ Հայաստանի Լուսավորության ժողկոմատի որոշմամբ հիմնվեց ԵՊՀ-ի «Երկրաբանական» ֆակուլտետը: Պ.Ս. Բոշնադյանը և նրա սերնդակիցները մեզ բերեցին այն համոզմանը, որ երկրաբանությունը մի գիտություն է, որից մենք անբաժան ենք, բայց չիմանալով, չենք զգում նրա անհրաժեշտությունը: Երկրաբանությունը դա ապրելակերպի դրսևորման տարատեսակներից էր:

Այս ամենի վերաբերյալ առավել հանգամանալից մտապատկեր շատերը կարողացան ձեռք բերել, երբ Պ.Ս. Բոշնադյանը 1999 թ. մայիսի 30-ին ընտրվեց ՀՀ ԱԺ-ի Երկրորդ գումարման պատգամավոր՝ ՀԿԿ-ի համամասնական ընտրացուցակով: Նրան ընդգրկեցին ՀՀ ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ: Նա ներկայացրեց մի շարք օրենքների նախագծեր, որոնք համարյա առանց փոփոխության ընդունվեցին ԱԺ-ի կողմից: Բայց սրանք այսօր միայն վերնամասերն էին: Նա իր կենսափորձով օգնում էր նաև մյուսներին: Նա հանդես էր գալիս նաև մյուս հանձնաժողովների կողմից կազմած օրինագծերի քննարկումներին՝ կատարում դիպուկ նկատողություններ, որպեսզի ընդունվեն, որքան ներում են հնարավորություններ, առավել կատարյալ օրենքներ: Հենց սա է այն հիմնական պատճառը, որ նրա անունը բազմիցս հիշատակվել է ԱԺ-ի հետագա գումարումների պատգամավորների կողմից ևս: Փաստորեն նա գտնվում էր պետականության կազմակերպման օրենսդրական հիմնադիրների կոհորտայում և առաջնորդվում էր՝ ամեն ինչ հանուն բոլորի բարեկեցության, ավելի լավ ապրելակերպի համար սկզբունքներով: Բնչպես քաղաքացին իր աշխատանքով բարձրացնում է երկրի բարեկեցությունը, այնպես էլ պետությունը իր հոգատարությամբ պետք է մտածի հակառակ կողմի մասին: Նրա համար ամենամեծ

դժբախտություններից էր 1999թ. հոկտեմբերի 27-ի իրադարձությունները: Սակայն նույնիսկ դրանից հետո ևս (չմոռանանք, որ այդ ժամանակ Պ.Ս. Բոշնադյանը արդեն բոլորել էր իր կյանքի ութերորդ տասնամյակը) մյուս պատգամավորների նման իր մեջ ուժ գտավ՝ շարունակելու օրինաստեղծ գործունեությունը:

Նա մեծ դեր ունեցավ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության բազմաթիվ օրենքների նախագծերի և ապա վերջիններիս ընդունման խնդրում: Պ.Ս. Բոշնադյանը՝ պատգամավոր եղավ ընդամենը մեկ գումարման ժամանակ՝ 1999-2003 թթ., սակայն առավել քան նշանակալից էին այդ տարիները: Օրինակ՝ այսօր ևս, նրա հետ կապված, մեր վետերանները, պարտավոր են հիշել, թե ինչպիսի կարևոր դեր ունեցան նրա ներկայացրած նախագծերը: Մենք արդեն չենք խոսում այն նախագծերի և ընդունված օրենքների մասին, որոնք վերաբերում էին ընդերքի շահագործմանը և հարստություններին: Այստեղ խիստ կարևոր էին նրա դիտարկումները կապված նաև դրանց մեթոդների հետ, քանզի, երբեմն դրանք կրում էին բարբարոսական բնույթ: Նա գտնում էր, որ շահույթի հետևից ընկնելը կարող է հասցնել նոր աղետների, ավելի սոսկալի, քան 1988թ. էր, քանզի մեր տարածքը հանդիսանում է ողջ աշխարհի ամենաակտիվ սեյսմիկ շրջաններից մեկը:

Այսպիսով, վստահորեն պետք է նշել, որ նա ապրեց հին հռոմեական «charta non erubescit (երբեմն նշվում է՝ «epistula non erubescit – թուղթը չի կարմրում (թղթի վրա կարելի է գրել ամեն ինչ, որից նրա գույնը երբեք չի փոխվում – Հ.Հ.)» և սա վերագրում են մ.թ.ա. 106-43 թթ. ապրած հռոմեացի հանրահայտ գիտնական Մարկոս Տուլլիոս Ցիցերոնին (Marcus Tullius Cicero)» սկզբունքով: Սա Պ.Ս. Բոշնադյանի համար նշանակում էր, որ պետք է խոստանալ այն, ինչը հնարավոր է, որ թղթի վրա գրվածի և կատարվածի միջև չպետք է լինեն տարբերություններ:

Պ.Ս. Բոշնաղյանի հուշատախտակը Երևանի Չարենցի
փող., շ. 4 հասցեում

ЭПИЛОГ

Неоценима роль Перча Сергеевича Бошнагяна во многих сферах внутреннего развития нашей страны. Четкой линией поведения и проявлением огромной силы воли в процессе достижения поставленных целей он во всех вселял уверенность. Вероятно, именно этим обстоятельством был обусловлен тот факт, что Бошнагян никогда не стремился к должностям. Наоборот, должности сами «находили» его.

Стойкость и уверенность в жизненных силах П.С. Бошнагян, скорее всего, приобрел и закалил на фронтах Великой Отечественной войны. В этот период он был начальником штабов двух полков (390-ого и 526-ого) в знаменитой 89-й армянской Таманской дивизии. Все это говорит о том, какая большая ответственность была возложена на 22-23-летнего молодого человека, совсем недавно распрощавшегося с юными годами. П.С. Бошнагян осознавал, что отвечает за жизнь людей, поскольку лично составлял планы атак или отходов. Одной из важнейших черт его характера была огромная требовательность к себе. А такого человека невозможно переделать. Именно это красной нитью проходит через все наше повествование.

После Великой Отечественной войны П.С. Бошнагян нашел в себе силы не только завершить незаконченное обучение, но и занялся самой благодарной деятельностью, ибо отныне краеугольными камнями его работы стали: а) обучение и воспитание молодого поколения (следуя примеру отца, он пошел по его же пути, став педагогом); б) исследование тайн геологии. И обе эти работы были одинаково важны для него. Оба рода деятельности были равнозначны на чаше весов. Заметим, что научное наследие ученого П.С. Бошнагяна было бы более масштабным, если бы ему не мешали порученные ответственные административные работы - от проректора Ереванского

государственного университета до декана геологического факультета, а затем заведующего кафедрой того же факультета.

Один из наиболее целесообразных вариантов представления научного наследия П.С. Бошнагяна следующий: 1) инженерно-геологические исследования речных долин Армении; 2) селевые явления и их геология; 3) суффозия и осадочные явления на территории Армении. Ученый всесторонне изучил влияние и последствия всего вышеперечисленного на армянский ландшафт. Несмотря на то, что кандидатская диссертация П.С. Бошнагяна под названием «Инженерно-геологическое исследование белоземов, распространенных в Араратской впадине» касалась вопросов Араратского региона, основным объектом его исследований стал Сюник. Отчеты Перча Сергеевича по данному региону составляют несколько тысяч страниц. Впервые территория Армении получила в научной литературе метафорическое название Малый Урал.

Если до П.С. Бошнагяна геология в нашей республике находилась в зачаточном состоянии, то он и его последователи сыграли большую роль в распространении и развитии в Армении геологии как науки. Фактически, именно они «поставили геологию на ноги», став армянскими «пионерами» в этом деле. В сентябре 1934 года решением Наркомата просвещения Армении был основан факультет геологии ЕГУ. П.С. Бошнагян и его ученики доказали, что геология - это наука, с которой мы тесно связаны. Не осознавая этого, люди не понимают ее важности и необходимости. А ведь геология – это одна из разновидностей проявления жизни.

30 мая 1999 г. П.С. Бошнагян был избран депутатом Национального Собрания РА второго созыва. Его сразу же включили в состав Постоянной комиссии НС по социальным вопросам, здравоохранению и охране природы. Своим опытом Перч Сергеевич помогал многим. Он активно выступал при обсуждении законопроектов, составленных другими комиссиями, делал меткие замечания и всегда ратовал за то, чтобы были приняты (насколько позволяли возможности) более совершенные законы. Именно это является основной причиной того, что имя

П.С. Бошнагяна неоднократно позитивно упоминалось депутатами НС последующих созывов. Можно смело утверждать, что он находится в когорте основателей законодательных документов государственности Республики Армения. Основной принцип, которым руководствовался П.С. Бошнагян - все ради благополучия народа, для улучшения образа жизни населения Армении. Он справедливо считал, что если достойные граждане Отечества своей работой способствуют улучшению благосостояния страны, то государство непременно должно заботиться о них. Одним из самых больших несчастий для П.С. Бошнагяна стали события 27 октября 1999 года. Но даже после этого (не будем забывать, что в это время П.С. Бошнагян разменял свой восьмой десяток лет) он, как и многие другие депутаты, нашел в себе силы продолжить законотворческую деятельность.

П.С. Бошнагян сыграл большую роль в разработке многих законов Третьей Республики Армения, а затем активно способствовал их принятию. Он был депутатом всего одного созыва (с 1999 по 2003 гг.). Эти годы были весьма сложными для нашей страны. И сегодня мы непременно должны помнить, какую важную роль сыграли представленные им проекты законов, не говоря уже о тех грандиозных проектах и уже принятых законах, которые касались эксплуатации богатств недр нашей страны. Здесь крайне важны наблюдения П.С. Бошнагяна, связанные с методами использования природных богатств, ибо нередко они носили варварский характер. Ученый считал, что погоня за прибылью может привести к новым стихийным бедствиям, более ужасным, чем бедствия, имевшие место в 1988 году, поскольку наша территория является одним из самых активных сейсмических регионов во всем мире.

Таким образом, можно с уверенностью констатировать, что П.С. Бошнагян жил по древнеримскому принципу «*charta non erubescit*» («бумага не краснеет» (на бумаге можно написать все, при этом цвет ее не меняется – А.А.) иногда упоминается в варианте «*epistula non erubescit*»; выражение приписывается известному римскому ученому Марку Туллию Цицерону (106-43

гг., Marcus Tullius Cicero). Для Перча Сергеевича Бошнагяна это означало, что нужно обещать только то, что возможно претворить в жизнь, и между написанным на бумаге и реализованным не должно быть разницы.

EPILOGUE

The role of Pertsh Boshnaghyan is invaluable in many areas of the internal development of our country. With a clear line of conduct and the manifestation of great willpower in the process of achieving his goals, he instilled confidence in everyone. Probably, it was precisely this circumstance that caused the fact that Boshnaghyan never aspired to positions. On the contrary, the positions "found" him.

Fortitude and confidence in P.S. Boshnaghyan's character, most likely, acquired and tempered at the fronts of the Great Patriotic War. During this period, he was the chief of staff of two regiments (390th and 526th) in the famous 89th Armenian Taman division. All this indicates what a great responsibility was entrusted to a 22-23-year-old young man, who recently said goodbye to his young years. P.S. Boshnaghyan realized that he was responsible for the lives of people, since he personally made plans for attacks or retreats. One of the most important traits of his character was a huge demands on himself, and such a person is impossible to be changed. It is this that runs like a red thread through our entire story.

After the Great Patriotic War, P.S. Boshnaghyan, found in himself the strength not only to complete his unfinished studies, but also engaged in the most rewarding activity. For that time cornerstones of his work were: a) training and education of the younger generation (following the example of his father, he followed his path, becoming a teacher); b) exploration of the mysteries of geology. And both of these works were equally important to him. Both jobs were equally significant on the scales. Note that the scientific heritage of the scientist P.S. Boshnaghyan would have been larger if it had not been hampered

by the responsible administrative work entrusted to him – from vice-rector of Yerevan State University to the dean of the Faculty of Geology, and then the head of the department of the same faculty.

One of the most expedient options for presenting the scientific heritage of P.S. Boshnaghyan is the following: 1) engineering-geological studies of the river valleys of Armenia; 2) mudflows and their geology; 3) suffosion and sedimentation phenomena on the territory of Armenia. The scientist comprehensively studied the influence and consequences of all of the above on the Armenian landscape. Despite the fact that P.S. Boshnaghyan's PhD thesis "Engineering and geological study of belozems common in Ararat valley" dealt with the issues of the Ararat region, Syunik became the main object of his research. Pertsh Boshnaghyan's reports on this region compile of several thousand pages. For the first time the territory of Armenia received the metaphorical name Small Ural in the scientific literature.

If until P.S. Boshnaghyan's geology in our republic was in its infancy, he and his followers played a big role in the dissemination and development of geology as a science in Armenia. In fact, they became pioneers in this field and "put geology on its feet". In September 1934, by the decision of the People's Commissariat of Education of Armenia, the Faculty of Geology of YSU was founded. P.S. Boshnaghyan and his students proved that geology - is a science with which we are closely connected. Without realizing it, people do not understand its importance and necessity. But geology is one of the varieties of the manifestation of life.

May 30, 1999 P.S. Boshnaghyan was elected as a deputy of the RA National Assembly of the second convocation. He was immediately included in the NA Standing Committee on Social Affairs, Health and Nature Protection. Pertsh Boshnaghyan

helped many people with his experience. He actively spoke in the discussion of bills drawn up by other commissions, made well-aimed remarks and always advocated that (as far as possible) better laws were adopted. This is the main reason why the name P.S. Boshnaghyan was repeatedly positively mentioned by deputies of the National Assembly of subsequent convocations. We can safely say that he is in the cohort of the founders of the legislative documents of the statehood of the Republic of Armenia. The basic principle that guided P.S. Boshnaghyan - everything for the well-being of the people, to improve the lifestyle of the population of Armenia. He rightly believed that if decent citizens of Homeland contribute to the improvement of the welfare of the country with their work, then the state must certainly take care of them. One of the greatest misfortunes for P.S. Boshnaghyan were the events of October 27, 1999. But even after that (let's not forget that at that time P.S. Boshnaghyan was over 80) he, like many other deputies, found the strength to continue legislative activity.

P.S. Boshnaghyan played a big role in the development of many laws of the Third Republic of Armenia, and then actively contributed to their adoption. He was a deputy of only one convocation (from 1999 to 2003). These years were very difficult for our country. And today we must certainly remember what an important role the laws presented by him played, not to mention those great projects and laws already adopted that concerned the exploitation of the wealth of the subsoil of our country. Boshnaghyan's observations related to the methods of using natural resources are extremely important, because they were often of a barbaric nature. The scientist believed that the pursuit of profit could lead to new natural disasters, more terrible than the disasters that took place in 1988, since our territory is one of the most active seismic regions in the world.

Thus, it can be stated with certainty that P.S. Boshnaghyan lived according to the ancient Roman principle "charta non erubescit" ("paper does not blush" (everything can be written on paper, while its color does not change - H.H.) sometimes mentioned in the variant "epistula non erubescit"; the expression is attributed to the famous Roman scholar Marcus Tullius Cicero (106-43 B.C.). For Pertsh Boshnaghyan, this meant that one should only promise what is possible to put into practice, and there should be no difference between what is written on paper and what is realized.

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հավելված I – Պ.Ս. Բոշնաղյանի կյանքի և գործունեության հիշարժան տարեթվերը

1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին – Ս.Ա. Բոշնաղյանի և Ա.Ս.Աֆրիկյանի ընտանիքում ծնվեց Պերճ Սերգեյի (Սերգոյի) Բոշնաղյանը

1938 թ. - Ավարտելով միջնակարգ դպրոցը, ընդունվել է ԵՊՀ-ի Երկրաբանության ֆակուլտետ

1941-1947 թթ. – Ծառայությունը ԽՍ ԶՈՒ-ում

1941-1945 թթ. – Մասնակցել է Հայրենական Մեծ պատերազմին հայկական Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի 390-րդ և 526-րդ գնդերի կազմում: Այդ ընթացքում պարգևատրվել է Կարմիր աստղի երկու (1943 թ., 1944 թ.), Մարտական կարմիր դրոշի (1944 թ.), Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի երեք (1944 թ., 1945 թ., 1985 թ.) շքանշաններով, 15 այլ մեդալներով

1942 թ. հոկտեմբեր – Դարձել է ԽՍԿԿ անդամ

1947-1948 թթ. – Շարունակել է անավարտ թողած ուսումնառությունը ԵՊՀ-ի Երկրաբանության ֆակուլտետում

1948 թ. – Ընդունվել է աշխատանքի ԵՊՀ Երկրաբանության ֆակուլտետում:

1952 սեպտեմբեր - 1955 նոյեմբեր և 1961 հոկտեմբեր - 1962 թթ. հոկտեմբեր – Եղել է ԵՊՀ-ի տնտեսական աշխատանքների գծով պրոռեկտորը

1955 թ. – Պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Արարատյան գոգավորությունում տարածված սպիտակահոդերի ինժեներա-երկրաբանական հետազոտությունը» թեմայով և ստացել է երկրաբանա-հանքաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան

1956 թ. – Շնորհվել է դոցենտի կոչում

1959-1961 թթ. – Զբաղեցրել է Երկրաբանության ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնը

1965-1968 թթ. – Զբաղեցրել է Երկրաբանության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալի պաշտոնը

1966-1968 և 1992-1997 թթ. – Հանդիսացել է ԵՊՀ-ի Ընդհանուր և կիրառական երկրաբանության ամբիոնի վարիչը

1968 թ. – Շատերի, այդ թվում և Պ.Ս. Բոշնադյանի ջանքերի շնորհիվ հիմնվեց Հայկական երկրաբանական ընկերությունը

1970 թ., 22 դեկտեմբերի - Արժանացել է ՀՍՍՀ վաստակավոր երկրաբանի կոչմանը

1976-1981 թթ. – Դարձել է ԽՍՀՄ պատերազմի վետերանների կոմիտեի անդամ

1980 թ. Ֆրանսիայի իշխանությունների կողմից նրան շնորհվել է «Փարիզ քաղաք» անվանական մեդալը

1996 թ. մինչև կյանքի ավարտը – ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի, ԶՈՒ և իրավապահ մարմինների վետերանների միության խորհրդի նախագահ, ԱՊՀ անդամ երկրների վետերանների հասարակական կազմակերպությունների միջազգային միությունը համադասող խորհրդի նախագահության անդամ

1997 թ. – Շնորհվել է ամբիոնի պրոֆեսորի կոչում

1999 թ. մայիսի 30-ին – Ընտրվել է ՀՀ ԱԺ-ի Երկրորդ գումարման պատգամավոր, ՀԿԿ համամասնական ընտրացուցակով: ՀՀ ԱԺ-ի Սոցիալական, առողջապահության և բնության պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ: ՀԿԿ խմբակցության անդամ, ՀԿԿ անդամ

2004 թ. 5- ը հունվարի – Երևանում վախճանվեց Պ.Ս. Բոշնադյանը: Հուղարկավորված է Երևանի կենտրոնական գերզմանատանը:

**Հավելված II – Պ.Ս. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿԸ**

1. Инженерно-геологические условия оползня Ереванской ГЭС, МГН Арм. ССР, 1948, 42 էջ (համահեղ. Է. Տեր-Գաբրիելյան):
2. Инженерно-геологические условия Манташского водохранилища, ЕГУ, 1955, 100 էջ (համահեղ. Ս.Պ. Բալյան և ուրիշ):
3. Исследование «белоземов» Арагатской котловины, ЕГУ, 1956, 270 էջ:
4. Бурение на воду курорта Арзни, ЕГУ, 1956, 68 էջ:
5. О просадочности селоземов Армении, ИГН АН Арм. ССР, 1958, 12 էջ:
6. К палеогеографии и гидрогеологии бассейна озера Севан, ЕГУ, 1959, 18 էջ:
7. Инженерно-геологические и гидрогеологические условия Кафанского рудного поля, ЕГУ, 1963, 819 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան):
8. Палеогеография и некоторые вопросы гидрогеологии бассейна озера Севан, Проблемы геологии Кавказа, 1963, 18 էջ (համահեղ. Ս.Պ. Բալյան):
9. Оползни Кафанского рудного поля, ВСЕГИНГЕО, 1964, 32 էջ:
10. Инженерно-геологические условия строительства фабрики им. Ленина, ЕГУ, 1964, 15 էջ:

11. Суффиозонная устойчивость белоземов Армении, Известия ТТУ, 1964, 8 էջ:

12. Инженерно-геологические и гидрогеологические условия Дастакертского медно-молибденового месторождения, ЕГУ, 1965, 650 էջ (համահեղ. Ռ. Գալստյան):

13. Гидрогеологические и инженерно-геологические условия в связи с разработкой глубоких горизонтов местностей южной Армении, Недра, 1966, № 7, 16 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան):

14. Инженерно-геологические условия Армянской ССР, Геология СССР, Т. 42, М., 1966, 24 էջ:

15. Инженерно-геологическое заключение по оползневому участку на западной окраине рабочего поселка Арфик г. Кафан, ЕГУ, 1966, 4 էջ:

16. Искусственное закрепление белоземов, Вестник ЕГУ, 1967, № 2, 8 էջ:

17. О работе сектора геомеханики ИГН АН Арм. ССР на оползневом участке г. Дилижан за 1964, 1965, 1966, 1967 гг. ЕГУ, 1968, 7 էջ:

18. Заключение по гидрогеологической характеристике Анкаванского молибденового месторождения, ЕГУ, 1969, 3 էջ:

19. О возможных изменениях физико-механических свойств грунтов участка г. Масис после понижения уровня грунтовых вод, ЕГУ, 1970, 8 էջ:

20. Геология СССР, Армянская ССР. Инженерно-геологическая характеристика, Ч. II. Полезные ископаемые. Авторы - П.С. Бошнагян, В.А. Аветисян, Г.Д. Саакян, Л.С. Аракелян. // Под. ред. А.Т. Асланяна, Г.М. Арсеняна, Э.Х. Гуляна, И.Г. Магакьяна, К.А. Мкртчяна, Н.С. Хачатряна. Т. XLIII, М., 1974, էջ 167-186.

21. О деятельности отдела геологии государственного проектного института землеустройства «Армгипрозем» Министерства Сельского хозяйства Арм. ССР, ЕГУ, 1975, 11 էջ:

22. Инженерно-геологические условия катастрофы плотины на реке Мармарик, Госстрой Арм. ССР, 1975, 12 էջ:

23. Экспертное заключение катастрофы на водохранилище у г. Агарак, Госстрой Арм. ССР, 1975, 14 էջ:

24. О загрязнении подземных вод Араратской котловины отходами Зодской золотоизвлекательной фабрики, ЕГУ, 1975, 8 էջ:

25. Противоселевые мероприятия защиты г. Кафан (схема), ЕГУ, 1976, 319 (համահեղ. Փ. Գաբրիելյան):

26. Противоселевые мероприятия защиты г. Ереван (схема), ЕГУ, 1978, 350 (համահեղ. Փ. Գաբրիելյան):

27. Об инженерно-геологических условиях опытно-производственного здания отраслевой лаборатории ЕГУ «Аван»-3, ЕГУ, 1979, 4 էջ:

28. О состоянии инженерно-геологических исследований для строительства курортного комплекса на 3.200 коек в долине р. Мармарик, Армгоспроект, 1979, 12 էջ:

29. А.П. Демехин основоположник научной инженерной геологии, ЕГУ, 1980, 10 էջ:

30. Оценка устойчивости оползневого участка дома отдыха «Лори», Армгипрозем, 1982, 6 էջ:

31. Инженерно-геологические условия территории Большого Арзни / к схеме микрорайонирования, Армгипрозем, 1982, 147 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

32. Рациональная программа курса «Инженерной-геологии» геологического факультета, НМС Мин. ВУЗ, 1983, 4 էջ:

33. Инженерно-геологические условия Большого Арзни (к схеме сейсмического микрорайонирования), ЕГУ, 1984, 10 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

34. Некоторые вопросы искусственного закрепления белоземов, Сборник статей, 1984, 5 էջ (համահեղ. Ս. Մնացականյան, Ս. Ալեքսանյան):

35. Суффозионная устойчивость белоземов, Сборник статей, 1984, 5 էջ:

36. Гидрогеология и инженерная геология Армянской ССР, 1984, 24 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

37. Об инженерно-геологических условиях застройки объекта ИТК-2 УИТУ п/я 15 следственного изолятора лечебного курорта профилактики МВД Арм. ССР в/ч МВД СССР, ЕГУ, 1984, 14 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

38. Теплофизические и гидрохимические исследования фильтрационных потерь Азатского водохранилища, тезисы докл. УШ, НТС, 1985, 4 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

39. Гидрохимическое состояние вод тоннеля Арпа-Севан, Գիտություն և տեխնիկա, № 8, 1985, 4 էջ:

40. Инженерно-геологические условия территории г. Арарат (к схеме сейсмического микрорайонирования), ЕГУ, 1985, 16 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան):

41. Инженерно-геологические условия с. Воскеат (к схеме сейсмического микрорайонирования), ЕГУ, 1986, 6 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան):

42. Инженерно-геологические условия бассейна среднего течения реки Раздан, ЕГУ, 1986, 100 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ.):

43. Заключение об инженерно-геологических условиях промучастка в Советашенском районе, Госстрой Арм. ССР, 1987, 4 էջ:

44. Инженерно-геологические условия территории Большого Кировакана, Армгипрозем, 1988, 64 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան և ուրիշ):

45. Русско-армянский толковый словарь по гидрологии и инженерной геологии, (Ջրաերկրաբանական և ինժեներաերկրաբանական ուսու-հայերեն բացատրական բառարան), Երևան, Գիտություն, 1995, 351 էջ (համահեղ. Վ.Ա. Ավետիսյան, Պ.Ս. Բոշնաղյան, Պ.Ե. Դավթյան, իմր. Հ.Հ. Սարգսյանի):

Հավելված III - ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Պ.Ս ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԾԱՎԱԼԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. Վ. Անանյան, Մարտի դաշտերում (ռազմաճակատային ակնարկներ և պատմվածքներ), Երևան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 126-127.
2. Հ. Առաքելյան, Երդմանը հավատարիմ, Երեկոյան Երևան, 1970, 12 մայիսի, № 109 (3804), էջ 4.
3. Վ. Մաղալյան, Երկրաբան վետերանը, Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն, 1975, № 2, էջ 20-21.
4. Փ.Ի. Ենգոյան, Երևանի համալսարանը Մեծ Հայրենականի տարիներին, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1975, էջ 114-116.
5. Ս. Պետրոսյան, Մարտական ու աշխատանքային փառքով պսակված (դոց. Պ.Ս. Բոշնաղյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ), Երևանի համալսարան, 1980, 29 սեպտեմբերի, № 28 (1260), էջ 4.
6. Ս. Նալբանդյան, Ինչպես անմոռաց այն օրերին, Երեկոյան Երևան, 1984, 29 մարտի, № 75 (8040), էջ 3.
7. Ս. Ստեփանյան, Երբ մարդ նայում է առաջ, Գարուն, 1984, № 2, էջ 11-14.
8. Լ. Ստեփանյան, Կենսագրությունը շարունակվում է, Հայ զինվոր, 1995, 19-26 օգոստոսի, թիվ 32 (83), էջ 12.
9. Տղա, հոսպիտալ չգնաս... Հողվածը հրատ. է Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի կողմից, Հայաստանի կոմունիստ, 2000, № 34 (340), էջ 1.

10. Հ. Թադևոսյան, Ձգվում են կապույտ երակները, Երևան, Արարատ, 2000, էջ 568-569.

11. Քյավառ: [Քյավառ քաղաքի պատմությունը], խմբ. Գ. Մանուկյան, Երևան, 2001, Զանգակ-97, էջ 277.

12. Նշանավոր դեմքեր. Նորբայազետցիներ, խմբ. Ա. Միմոնյանի, Երևան, 2000, Ասողիկ հրատ., էջ 181-182.

13. Боевая слава не меркнет. Визитная корточка, Правда Армении, 2001, № 34 (139), 16 октября, էջ 1.

14. Поздравляем с юбилеем, От ред. Правды Армении, Правда Армении, 2001, № 34 (139), էջ 8.

15. С. Малхасян, Офицер генштаба, Республика Армения, 2001, № 16, 22-29 июня, էջ 12.

16. Бошнагян Перч Сергеевич, Президиум координационного совета ветеранов Армении, Ветеран 2004, № 2 (763), էջ 13 (մահախոսական).

17. Պերճ Սերգեյի Բոշնադյան, ՀՀ ՊՆ, ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի, զինված ուժերի և իրավապահ մարմինների վետերանների միության խորհուրդ, Մարշալ Բադրալյան հայրենասիրական հասարակական կազմակերպություն, Զինվոր, 2004, № 1 (511), 17-24 հունվարի, էջ 15 (մահախոսական).

18. Պերճ Բոշնադյան, ՀՀ ՊՆ, ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի, զինված ուժերի և իրավապահ մարմինների վետերանների միության խորհուրդ, 89-րդ հայկական, եռակի շքանշանակիր Թամանյան դիվիզիայի վետերանների խորհուրդ, Հայաստանի հանրապետություն, 2004, № 2 (3381), 14 հունվարի, էջ 3 (մահախոսական).

19. Պերճ Բոշնադյան, ՀԿԿ ԿԿ, Հայաստանի կոմունիստ, 2004, № 1 (482), 20 հունվարի, էջ 2 (մահախոսական).

20. Պերճ Բոշնադյան, Երևանի համալսարան, ԵՊՀ ռեկտորատ, Երկրաբանական ֆակուլտետ, Ընդհանուր և կիրառական երկրաբանության ամբիոն, 2004, № 7 (2003), 29 փետրվարի, էջ 4 (մահախոսական).

21. Бошнагян Перч Сергеевич, МО РА, Совет союза ветеранов войны, труда, ВС и правоохранительных органов РА, Совет ветеранов 89-й армянской трижды орденоносной мотострелковой дивизии, Республика Армения, 2004, № 1 (219), 14 января, էջ 8 (մահախոսական).

22. Ա. Փարսադանյան, Հայր: Կենագրություն մեկ տողով, Երևան, 2004, ՎՄՎ-Պրինտ, հրատ., էջ 94.

23. Bir Asırlık Komünist Çınarı Kaybettik (Paris'ten bir işçi köylü okuru) İşçi-köylü, Sayı: 2004-3(27), 31 Ocak-13 Şubat 2004, s. 2 – Դարավոր մի սուսի էլ կորցրինք (Փարիզից մի աշխատավոր գյուղացի կկարդար), Բանվոր, գյուղացի, 2004, 3 (27), հունվար-փետրվար, էջ 2. (թուրքերեն).

24. Երևանի պետական համալսարան, Կենսագրական հանրագիտարան, խմբ. Ա.Հ. Միմոնյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 162-164.

25. Պերճ Սերգեյի Բոշնադյան, Երևանի համալսարան, 2012, № 6-7 (2142), հունիս-հուլիս, էջ 16.

26. Փ.Ի. Ենգոյան, Է.Գ. Մինասյան, Երևանի Պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, էջ 248-250.

**Հավելված IV – ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ 1941-1945 ԹԹ.
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ, ՈՒՐ ՆՇՎԱԾ Է Պ.Ս.
ԲՈՇՆԱՂՅԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ**

**89-ՐԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՄԱՆՅԱՆ ՀՐԱԶԳԱՅԻՆ
ՂԻՎԻԶԻԱՅԻ 526-ՐԴ ՀՐԱԶԳԱՅԻՆ ԳՆԴԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ (1943-1945ԹԹ.)**

Начальники штаба 526-го СП:

Федин Василий Иванович, майор (13 июля 1943 – 27 марта 1944 г.), призван Керченским ГВК г. Керчь (в одном из документов – Симферопольским РВК Крымской АССР). В боях за Тамань – начальник штаба, а в боях за Керчь – заместитель командира 400-го стрелкового полка. Награжден орденами Красного Знамени, Отечественной войны 2-й степени, Красной Звезды, медалью «За боевые заслуги» и др. наградами. 10 мая 1944 года в боях за Севастополь ранен в левую ногу. В 1945 году временно исполнял обязанности командира 1137-го Ростовского стрелкового полка 339-й Таманской стрелковой дивизии.

Акинжили Гавриил Яковлевич, 1913 г.р., гвардии майор (27 марта 1944 – 15 апреля 1945 г.), призван Гениченским РВК Запорожской области. Награжден орденами: Красного Знамени, Отечественной войны 1-й и 2-й степеней, двумя Красной звезды, медалями «За отвагу», «За боевые заслуги» и др. наградами.

Бошнагян Перч Сергеевич, 1920 г.р., уроженец *г. Нор Баязет*, призван Кировским РВК г. Еревана, майор. Награжден орденами: Красного Знамени, двумя Отечественной войны 1-й степеней, двумя

Красной звезды и др. наградами. (ընդգծումները մերն են – Հ.Հ.):

Заместитель командира 526-го СП по политчасти:

Авалян Папик Навасардович, 1914 г.р., майор (5 марта 1943 – 16 апреля 1945 г.), призван Молотовским РВК г. Еревана. Награжден орденами: Отечественной войны 1-й (двумя) и 2-й степеней, Красной звезды (16.04.1944г.) и др. наградами. Дважды ранен в боях за г. Керчь в январе и марте 1942 года. Погиб 14 апреля 1945 года. Посмертно, представлялся к званию Герой Советского Союза.

Заместитель командира 526-го СП по строевой части:

Бабаян Джаангир Джумшудович, майор (15 июля 1943 – 30 января 1944 г.).

Геворкян Арутик Галустович, 1911 г.р., призван Артикским РВК, майор (30 января 1944 – 31 марта 1944 г.). Награжден орденами Красного Знамени (15.08.1944г.), Красной Звезды и др. наградами.

Казарян Сергей Петрович, уроженец г. Карс, 1914 г.р., майор (31 марта 1944 – май 1944 г.). Награжден орденами: Красного Знамени (3), Отечественной войны 1-й и 2-й (23.05.1944г.) степеней, Красной Звезды и др. наградами. В боях за Германию представлялся к званию Герой Советского Союза.

Начальник артиллерии 526-го СП:

Харатян Баграт Саркисович, 1921 г.р., призван Ереванским ГВК г. Еревана. Награжден орденами: Красного Знамени, Отечественной войны 1-й и 2-й (25.06.1944г.) степеней, Красной Звезды и др. наградами.

Парторг 526-го СП:

Бадалов Сурен Погосович, 1911 г.р., призван Кировабадским ГВК Аз. ССР, капитан. Награжден орденами: Красного Знамени, Отечественной войны 1-й и 2-й

степеней(17.04.1944г.), двумя — Красной Звезды (25.12.1943г.), медалью «За боевые заслуги» и др. наградами.

Боевой путь 89-й Армянской Таманской орденов Красного знамени, Кутузова 2-ой степени, Красной звезды дивизии, 1942-1945г.г. Сборник документов и материалов, Ереван, 1985г., Вестник архивов Армении («Банбер Айастани архивнери»), Главное архивное управление при совете министров Армянской ССР, Составители: Арутюнян А.О. (руководитель авторского коллектива), Арутюнян К.А., Баликян О.С., Саркисян Э.Г., Редакторы: Арутюнян А.О., Акопян А.М.

Порядковый номер документа в Сборнике 250, с.474-475

Из наградного листа Бошнагяна Перча Сергеевича, капитана, первого помощника начальника штаба 390-го сп, 1920 г. рождения, члена ВКП(б), в РККА с 1941г., из г. Еревана
8 февраля 1945г.

«Капитан Бошнагян в боях при ликвидации окружённой группировки немцев с 18-20.01.45 в районе с. Русски Бруд с опасностью для жизни при весьма сложной боевой обстановке вынес с поля боя раненного командира полка Карапетяна, тем самым спас его жизнь, и когда численно превосходящий противник бросился с отчаянием в контратаку, пытаюсь прорваться в район обороны 3-го стрелкового батальона, тов. Бошнагян организовал упорное сопротивление противнику, поведя лично в атаку бойцов батальона.

7. 02. 45 на западном берегу реки Одер, когда противник перешёл в контратаку, капитан Бошнагян в тяжёлой обстановке организовал устойчивую оборону и обеспечил отражение контратаки, нанеся противнику большие потери. В этом бою капитан Бошнагян был ранен и остался в строю, выполняя в дальнейшем свои обязанности.

Капитан Бошнагян достоин правительственной награды — ордена Красного Знамени.

Командир 390-го сп майор Оганов

Приказом командующего войсками 33-й армии от 21. 02. 1945 Бошнагян П.С. награждён орденом Красного Знамени. ЦАМО СССР, ф. 33, оп. 687572, д. 2609, л. 29. Подлинник. Машинопись».

89-րդ Թամանյան Կարմրադրոշ, Կուստուգովի 2-րդ աստիճանի, Կարմիր Աստղի շքանշանակիր Հայկական հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին, 1942-1945 թթ., Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1985, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր գլխավոր արխիվային վարչություն.

Կազմողներ՝

Ա.Հ. Հարությունյան (հեղինակային կոլեկտիվի ղեկավար)

Կ.Ս. Հարությունյան, Օ.Ս. Բալիկյան, Է.Գ. Սարգսյան
Խմբագիրներ՝ Ա.Հ. Հարությունյան, Ա.Ս. Հակոբյան

Պերճ Մերգելի Բոշնադյանի պարգևատրման թերթիկից, փաստաթղթի հերթական թիվը ժողովածույում՝ 250, էջ 474-475: Բնօրինակը տես՝ ռուսերեն լեզվով վերևում:

Անվանումը՝ ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ

Երևան, Հայաստան հրատ., 1969. **Հեղինակ՝** ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԵՐՎԱՆԻ ԱՂԱՋԱՆԻ, 89-րդ Թամանյան, Հայկական, Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի, Կուստուգովի 2-րդ աստիճանի շքանշանակիր դիվիզիայի հրամանատարի շարային գծով տեղակալ:

Գլուխը՝ «Դոկայա լեռան մոտ»

Էջ 31 «1943թ. օգոստոսին դեռ շարունակվում էին սովետական զորքերի կողմից Թաման թերակղզու համար մղվող մարտերը: Նովոռոսիյսկի մոտ, Դոկայա լեռան

լանջերին ու ստորոտներում ֆաշիստական զորքերը կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս: ...»

Էջ 39 «... Դիվիզիայի առաջավոր գնդերը հետապնդում էին թշնամուն, միաժամանակ հետախույզները՝ Պերճ Բոշնադյանի ղեկավարությամբ, ակտիվ հետախույզություն էին կատարում. նրանք կարողացան ժամանակին պարզել, որ Նատուխասկ բնակավայրը թշնամին վերածել է ուժեղ ամրացված շրջանի, իր ցամաքային ու օդային բոլոր ուժերը գործադրում է, որպեսզի չտա այդ ավանը, չնայած դրան, դիվիզիայի առաջավոր գնդերը ճզմեցին գերմանաֆաշիստական պաշտպանությունը և ազատագրեցին Նատուխասկը»:

Գլուխը՝ «Գերմանաֆաշիստական զորքերի ջախջախումը Դրիմում»

Էջ 80 «... 89-րդ դիվիզիայի հետևակայիններն արդեն հասել էին այն բարձունքին, ուր քիչ առաջ թշնամու բանակի հրամանատարներն իրենց դիտակետն ունեին: Ես, Մուրադյանը, Բոշնադյանը, Ֆրոլովը, Ասովսկին և Թանգյանը ներս մտանք, ինչպես ասում են, գազանի բույնը: Թշնամու այդ դիրքերում և պաշտպանվում էինք, և շարունակում հարձակումը՝ հաջորդ խրամատների վրա: Թշնամին չտեսնված կրակ էր բացել զենքի բոլոր տեսակներից: ... Մեր հրետանու երկարատև նախապատրաստությունից հետո հետևակը բարձրացավ և սլացավ առաջ: Դիվիզիայի 390-րդ և 400-րդ գնդերը հարևան զորքերի հետ ճեղքեցին թշնամու պաշտպանության գիծը և հարավից մտան Սևաստոպոլ: Թշնամին, չկարողանալով այլևս դիմադրել, 1944թ. մայիսի 9-ին հանձնվեց»:

Գլուխը՝ «Հարձակում Ֆրանկֆուրտի վրա»

Էջ 104 «... 526-րդ գնդի շտաբի պետ էր նշանակված Պերճ Բոշնադյանը, որը թեև նոր էր անցել այդ պատասխանատու աշխատանքին, բայց այնպես լավ էր կազմակերպում հարձակման ամբողջ պլանը և դա այնպես էր հասցնում ստորաբաժանումների հրամանատարներին, որ հիացնում էր մեր գեներալին: «Ահա իսկական զինվորական, իր գործի լավ գիտակ», - այդ օրերին ասել էր Նվեր Սաֆարյանը դիվիզիայի շտաբային աշխատողների մի խորհրդակցությունում»:

**Հավելված V – Հատվածներ Պ.Ս. Բոշնադյանի
Հայաստանի Հանրապետության Երկրորդ գումարման
Ազգային ժողովում ունեցած ելույթների
սղագրություններից**

Պ. ԲՈՇՆԱԴՅԱՆ

2000 թ. 5-ը ապրիլի

« - 1 ամիս հետո, ավելի ճիշտ՝ մայիսի 9-ին աշխարհով մեկ նշվելու է գերմանական ֆաշիզմի դեմ տարած մեծագույն հաղթանակի 55-րդ տարեդարձը: Այդ ամենը պիտի կատարվի մեր հանրապետությունում միջպետական, միջկառավարական համաձայնագրերով, որոնցում 2-րդ ստորագրությունը Հայաստանին է: Բայց, դժբախտաբար, քար լռությունից բացի, ուրիշ ոչնչի մենք չենք հանդիպում: Բացի այն պատգամավորական կազմը, որը մասնակցելու է զորահանդեսին, այսօրվա դրությամբ ոչինչ չի արված, նույնիսկ չգիտենք՝ մենք Հայաստանում այդ տոնը նշելու ենք, թե՛ ոչ: ... Ես խնդրում եմ Կառավարությունը պատասխանի՝ ի՞նչ է մտադիր անելու հաղթանակի 55-ամյակի առթիվ»:

Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

- Բարև ձեզ: Խնդրին, իսկապես, առաջին անգամ է, որ ծանոթանում եմ, չեմ ուզում ստել: Բայց վետերաններին տրամադրված եմ բավականին լավ և խոստանում եմ, որ կգրադվեմ դրանով:

Պ. ԲՈՇՆԱԴՅԱՆ

« - Բայց պիտի ասեմ, որ վաղն ինձ հրավիրել են Կառավարություն, ըստ երևույթին, վերջնականապես լուծելու մեր պատգամավորության ֆինանսավորման և մյուս հարցերը:

Դրա համար ես շատ շնորհակալ եմ: Բայց տեսե՛ք՝ ես անձամբ, պատերազմի հաշմանդամ, 5-րդ ամիսն է պատվովճար չեմ ստանում, ինչու՞: Հանրապետության կեսից ավելին 3-4 ամսով թոշակ չի ստանում: Գնում եմ 55-ամյակի, գոնե, ձևականորեն թոշակները վճարենք այդ մարդկանց, ի՞նչ է պատահել»:

2000 թ. 10-ը հոկտեմբերի

« - Հարգելի պատգամավորներ, Ազգային ժողովի սոցիալական, առողջապահության և բնապահպանության մշտական հանձնաժողովին են դիմել Գավառ քաղաքից մեծ քանակությամբ նշանավոր գիտնականներ, գիտության և տեխնիկայի նշանավոր ներկայացուցիչներ՝ մի խնդրանքով: Մենք այդ նյութերը մանրակրկիտ ուսումնասիրեցինք և որոշեցինք դիմել Ազգային ժողովի պետաիրավական հանձնաժողովին՝ այդ հարցը լուծելու համար օգնելու ինչպես մեզ, այնպես էլ խնդրատուներին:

Թույլ տվեք, ուղղակի, ես ընթերցեմ այս նամակը.

«ՀՀ Ազգային ժողովի պետական-իրավական հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ պրն. Վ. Դավաթյանին:

1829-1830թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Բայազետի փաշայությունից 4.215 ընտանիք գաղթեց Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատեց Սևանա լճի արևմտյան ափին, Գավառագետի մոտ հիմնելով Նոր Բայազետ քաղաքը: Նոր Բայազետ քաղաքը, 130 տարի կրելով այդ անունը, ընդարձակվեց, զարգացավ և վերածվեց Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաք-բնակավայրի: Այդ մասին մանրամասն գրվել է վերջերս լույս տեսած «Նոր Բայազետցիներ» պատմականաագրական գրքում:

Վերջերս Նոր Բայազետ, այնուհետև փակագծում (Կամո) քաղաքին փորձում են տալ «Գավառ» կամ «Քյավառ»

անունը, որը ոչ մի պատմական առնչություն չունի Նոր Բայազետի հետ: Մի՞թե տրամաբանական է «գավառ» կամ «քյավառ» արտահայտությունը, եթե գավառ է, էլ ի՞նչ քաղաք»:

2000 թ. 14-ը դեկտեմբերի

« - Պրն. փոխնախարար, ինձ տանող ինքնաթիռը 1 ժամ հետո պետք է վայրէջք կատարեր Մոսկվայում, բայց, ինչպես տեսնում եք, ես ձեզ հետ նստած եմ այստեղ: Մի կամայականություն է փաթաթված պատերազմի մեր հաշմանդամների, պատերազմի մասնակիցների նկատմամբ: Դժբախտաբար, դա արմատանում է մեր կենցաղի, մեր բնավորության մեջ:

Ժամանակին սահմանվեց օդային հարկ՝ 10 հազ. դրամ: Տեղն ու տեղն ասեմ, որ այդ օդային հարկը պատերազմի մասնակիցներին վերաբերում է, այստեղ ամբողջ մի, եթե կարիք կա, ես կարող եմ ընթերցել: Ինչո՞ւ են ինձանից այսօր օդային հարկ պահանջում, թե դուք իրավունք ունեք տարեկան միայն մեկ անգամ արտոնությամբ թռչել: Ո՞վ է սահմանել այդ կարգը, դա ի՞նչ կամայականություն է: Այս տարի ես 3-րդ անգամ եմ թռչում: Մի անգամ թռել եմ Մոսկվա՝ Հաղթանակի 55-ամյակի հոբելյանական գորահանդեսի հայկական դելեգացիայի կազմում, մի անգամ՝ պատիվ ունեմ լինելու ԱՊՀ երկրների կոորդինացիոն խորհրդի նախագահության անդամ, այսօր գնում եմ պլենումում ներկայացնելու մեր հանրապետությունը: Ինչո՞ւ համար են ինձանից 10 հազ. ուզում»:

2000թ. 14-ը դեկտեմբերի

« - Հարգելի պատգամավորներ, սոցիալական հարցերի բնագավառից, ես մեկի շուրջ եմ ուզում խնդրել ձեր ուշադրությունը և բարյացակամությունը: Եթե ուշադրություն

դարձնեք, մեր մայրաքաղաքի էլեկտրատրանսպորտը աշխատում է դատարկ՝ տրոլեյբուսներ, տրամվայներ, ավտոբուսների մասին չեմ ասում: Ինչ կլինի, եթե մենք մեր թոշակի անցած վաստակաշատ թոշակառուներին հնարավորություն տանք՝ անվճար քաղաքային դատարկ տրանսպորտից օգտվելու: Այդ հարցը վաղուց լուծված կլիներ, բայց չգիտեմ ինչու, տրանսպորտի նախարարն այստեղ իր համաձայնությունը տվեց՝ նախորդ նախարարը և ասաց, որ գիտեք, որ դժվարությունն այն է, որ կես մլրդ. փողի հետ է կապված: Երբ արդեն պետք է ընթացքի մեջ մտնեք այդ օրենքի ձևավորումը, մենք 4 մլրդ. դեմ արեցինք: Ես խնդրում եմ այս հարցը, որը մեր հանձնաժողովը նորից կներկայացնի, և կխնդրեմ ուշադրություն դարձնել:

Ես հարց տվեցի, թե ինչպես է, ես խնդրում եմ ուշադիր լինել, ընկերներ, ինչպես է, որ երկրաբանական հետախուզական աշխատանքները գնահատվել են 0 դրամով: Ամբողջ հարցը նրանում է, ամբողջ վիրավորանքը նրանում է, որ ոչ ոք չի առարկում, որ այդ բնագավառը մեզ պետք չի, որ այդ բնագավառը մեր տնտեսության համար նշանակություն չունի և հետաքրքիրն այն է, որ բերում են, 0 են ներկայացնում: Մեր աշխատանքների առանձնահատկությունը նաև այն է, որ միլիոններ ծախսելուց հետո, երբ մենք 0 արդյունք ենք ստանում, մենք պարտավոր ենք հիմնավորելու, թե ինչու 0 ստացանք մենք: Դժբախտաբար, 0-ն մեր ուշադրությունից դուրս է մնում: Ես շատ եմ ափսոսում, որ երեկ մի քանի դեպուտատներ մեր էքսկուրսիային չմասնակցեցին՝ Երկրաբանական վարչություն: Դա մի աշխարհ է, որ մենք չենք տեսել և չենք էլ փորձում գնահատել, այն դեպքում, երբ աշխարհի բոլոր երկրաբանները **Հայաստանը անվանում են փոքր Ուրալ** (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.): Այն, ինչ որ կա

Մենդելենի աղյուսակում, մի բան էլ ավել, մեզ մոտ կա, բայց մենք այդ բաները չենք տեսնում, ընկերներ: Մենք ամբողջ օրը խոսում ենք, որ աշխատատեղեր կստեղծվեն, այս ինչ գործարանը կաշխատի, այնինչ գործարանը կաշխատի, բայց չէ որ մենք այսօր ունենք աշխատող, պրոդուկցիա տվող բնագավառ, որի վրա ուշադրություն չենք դարձնում: Ոչ միայն չեն դարձնում, այլ նաև 0 ենք գնահատում: Ես չեմ ուզում խոսել այն ստրուկտուրային առանձնահատկությունների մասին, որ փաթաթված են մեր բնապահպանության շլինքին, ինչպես կարելի է պայթեցնողին և նրա դեմ պայքարողին դնել նույն հարկի տակ: Դրանք անթույլատրելի բաներ են:

Ես պետք է խնդրեմ, որ այս բնագավառին մեր ղեկավարությունը հատուկ ուշադրություն դարձնի: Անցած տարի այս օրերին նորից 0 էր տրված, խնդրեցինք այս կողմ, այն կողմ, վերջը 250 մլն. նախատեսվեց սեփականաշնորհման միջոցներից, երկրաբանության համար: 230 անգամ էլ շնորհակալություն հայտնեցինք, չանցավ մի ամիս, 230 մլն. դարձավ 50 մլն., և ինչ պարզվեց, որ 50 մլն. 5 մլն. է տրված: 10 տոկոսը, գիտեք, դա թույլատրելի բան է մեր երկրի նման ռեգիոններին»:

2000 թ. 30-ը ղեկտեմբերի

« - Պրն. նախարար, բյուջեի նախագիծը քննարկելիս շատ սկզբունքային դիրքերից քննադատվեց բյուջեի այն մասը, նախագծային մասը, որը վերաբերում է երկրաբանական, հետախուզական աշխատանքներին: Բայց, դժբախտաբար, այդ աշխատանքներին, նրանց իմաստը, տեղը միացվել է բնապահպանության հետ: Այստեղ, նույնպես, գրված է՝ բնապահպանության և երկրաբանահետախուզական աշխատանքներ: Ի՞նչ կապ ունեն երկրաբանական,

հետախուզական աշխատանքները բնապահպանության հետ: Մեկը՝ բնապահպանություն է, մեկը՝ բնօգտագործում է:

Ամենատարօրինակը, գիտե՞ք ինչն է, երբ առաջարկներ են լինում, մարդիկ առաջարկություններ են անում, ուշադրությամբ նշում են՝ չեն առարկում, հակառակ ոչինչ չեն առաջարկում, և թվում է, թե գիտեք ինչ, լուրջ տեմպերով այդ հարցերին, այդ առաջարկություններին կմոտենան, բայց, դժբախտաբար, նույն սխալը մենք անընդհատ կրկնում ենք: Եթե մենք այսօր ահագին ժամանակամիջոցներ ենք ծախսել, երկրաբանական, հետախուզական աշխատանքների համար բյուջեում զրո նախատեսել, այդ զրոն հիմնավորում է՝ ինչքա՞ն է նստել մեզ վրա: Եթե մենք դենք երկրաբանական, հետախուզական աշխատանքների վրա, երևի, մի քանի տարուց հետո նոր պաշարներ կունենայինք, նոր արժեքներ կունենայինք»:

2001 թ. 21-ը փետրվարի

« - Մի քանի օր առաջ, ավելի ճիշտ՝ փետրվարի 7-ին, ՌԴ Պետական դուման որոշում է կայացրել «Ստալինգրադի ճակատամարտում գերմանական զորքերի ջախջախման 60 - ամյակը պետական տոն նշելու մասին», ստորագրել է, այնտեղ, ինձ մոտ է, ստորագրել է Մելեգնյովը, և դիմել են Ազգային ժողով, բոլոր երկրներին՝ այդ տոնի վերաբերյալ իրենց վերաբերմունքը ցույց տալ: Ի՞նչ կարծիքի եք դուք»:

2001 թ. 21-ը փետրվարի

« - Մեծարգո Նախագահ, հարգելի պատգամավորներ, ես հասարակական աշխատանքի բնույթով ամեն օր կապված եմ մեր բանակի հետ, հրամանատարության հետ, նախարարության հետ, և եթե ուզում եք, որ արդարությունը ձեզ

զեկուցեմ ես, մենք Պաշտպանության նախարարության հետ ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գծով ունենք համատեղ ծրագրեր, օրացուցային պլան, մարդիկ, որոնք որոշակի գորամասերի հետ կապված են, աշխատում են և այլն:

Ես անկեղծությամբ պետք է ասեմ, որ ես օրինական հպարտությամբ պարծենում եմ այսօրվա մեր կայացած բանակով: Մարդը, որը բանակում չի եղել, անցյալ օրը իմ նախկին ուսանողներից մեկն էր, այնպիսի բաներ էր պատմում բանակի մասին, որ ապշում ես: Չի կարող բանակը առանց թերությունների լինել, ընկերներ, չի կարող: Պաշտպանության նախարարությունը նախատեսել է մարտի կեսերին անցկացնել մի գիտագործնական կոնֆերանս, որի թեման է, խնդրում եմ ուշադրությամբ լսեք. «Բանակ-հասարակություն կապի լավագույն փորձը և դրա նշանակությունը բանակի կառուցման գործում»: Այստեղից հասկանալի է, որ բանակը հույսը միայն մեզ վրա չի դրել, մեր հին նորմաներով օրենքներով բանակ դաստիարակել: Չե, ընկերներ, մենք բոլորս այս հարցում պետք է միասնական լինենք, ամեն մեկը իր ներդրումը պետք է ունենա այսօրվա մեր բանակի կայացման մեջ:

Մենք շատ ենք խոսում եկեղեցի-բանակ և այլն կապի մասին: Ես ակամայից հիշում եմ մի դեպք, որ 56-րդ տարին է, որ գամվել է իմ ուղեղում: Ինձ բախտ վիճակվեց 1945 թ., պատերազմից անմիջապես հետո, նոյեմբերի 29-ին մերձբալթյան զինվորական օկրուգի պատգամավորության հետ ներկա լինել, մասնակցել Գևորգ Բ կաթողիկոսի մոտ ընդունելության: Նա շատ հետաքրքիր հարցեր շոշափեց, իսկ երբ հրաժեշտ էինք տալիս, ուշադրությամբ լսեք ընկերներ. «Հաղորդեք զորավարին, որ հայ եկեղեցին աղոթում է նրա դաշույնի սրության համար»: Սրա մեջ այնքան հասկանալի, այնքան մեր ժողովրդի այսօրվա, վաղվա, չգիտեմ հետագա

հեռանկարների համար հիմք ծառայի, ինչ է նշանակում եկեղեցական տոն, եկեղեցի, մեր հարաբերությունները եկեղեցու հետ: Մենք պետք է միասնական լինենք բոլոր հարցերում:

Ոչ մի ժողովուրդ այնքան փաստացի նյութ չունի զինվորին, պատանուն դաստիարակելու, բանակում ծառայելու համար, ինչքան մեր ժողովուրդը: Բավական է ասել, որ 3.600 հետմահու ԽՍ հերոսի կոչման արժանացածներից, ցուցակը կա, 37-ը հայ են, որ 416 նախկին ԽՍ բանակում ծառայած հերոսների անունները նախարարի հրամանով հավերժ գրանցված են այն գորամասերի ցուցակում, որտեղ նրանք ծառայել են, բայց դաստիարակության ստիմուլները, փաստերը, ձևերը, որը պետք է լինի: Ճառ ասելով մենք զինվոր չենք դաստիարակի, ընկերներ: Երբ մեզ մոտ այսօր բանակում ծառայում են 300, ներողություն, մեր դպրոցներում ռազմագիտության դասատուները 300 հոգի, նույնիսկ լեյտենանտի կոչում չունեցող, բանակից զորացրված զինվորականներ են: Ուզում եմ ասել, որ մենք եկեք մեզ ոչ մեկի հետ չհամեմատենք, մենք ինքնուրույն ենք, բայց պետք է միշտ ուշադիր լինենք, որ մեր վիճակը, մեր հիվանդությունները չարանենգ նպատակներով չպետք է օգտագործենք»: ...

2001 թ. 21-ը փետրվարի

« - Մեծարգո Նախագահ, մեծարգո Վարչապետ, հարգելի Կառավարություն, հարգելի դեպուտատներ, պետք է շատ լավ հիշեք, որ մի քանի օր առաջ մեր ֆրակցիայի, մեր խմբակցության անունից՝ Կոմունիստական ֆրակցիայի անունից, մենք դիմեցինք հանրապետության ղեկավարությանը՝ խնդրելով, որ այս տարի լրանում է մեր ազգային դիվիզիաների ձևավորման 60-ամյակը, ինչպես նաև

76-րդ լեռնահրաձգային, հետագայում 51-րդ գվարդիական, կարմրադրոշ, Լենինի շքանշաննակիր դիվիզիայի 80-ամյակը: Եվ խնդրել էինք, որպեսզի այդ միջոցառումները նշվեն պետական մակարդակով, ինչպես նաև մեր հայկական բանակի լավագույն զորամասն անվանակոչվի Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի անունով: Շնորհակալությամբ պետք է նշեմ, որ մեր խնդրանքը հարգվել է և հանրապետության պաշտպանության նախարարի տեղակալի ստորագրությամբ ստացել ենք մեր պատասխանը, շատ շնորհակալ ենք»:

2001 թ. 4-ը ապրիլի

«Ես օրինակ բերեմ ձեզ, եթե, ասենք, դասակի հրամանատար է եղել, վիրավորվել է ինչ-որ չափով, նա ստանում է այսօր՝ բանակից զորացրված, համանման պաշտոնից և նույն կոչումով զորացրվող սպայի իրավունքներից: Մենք ունենք գնդի հրամանատարներ՝ նախկին, որոնք 40 հազ. ավելի թոշակ են ստանում, բայց սրա հետ միասին պետք է նկատի ունենալ, որ մեզ մոտ վճարում են պատերազմի բոլոր մասնակիցներին, անկախ կոչումից, պաշտոնից, ծառայության ժամկետից, այսպես կոչված, պատվովճար: Դա նվազագույն, ավելի ճիշտ, բազային թոշակի կրկնակին պետք է լինի, բայց ոչ պակաս, քան 1,5-ը: Այնպես որ, մերոնք, այսպես, ինձ թող ներեն ընկերները, տառապում ենք մենք մի անբավարարությամբ, թե գիտե՞ք, ես Հիտլերի կնոջ գլուխը կտրեցի, բայց ինձ ոչինչ չեն տալիս, այդպես չի, ընկերներ: Մարդիկ իրենց վաստակի չափ, այսօրվա մեր հանրապետության հնարավորությունների սահմաններում և թոշակավորվում են, և՛ օգնություն են ստանում՝ մարդասիրական»:

Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, ես ինֆորմացիայի կարգով ասեմ, որ ինձ մոտ են եղել դատախազության վետերանները, 29 հոգի են, և նրանց պահանջը, ես կարծում եմ, անպայմանորեն պետք է բավարարվի, հիմա հանձնաժողովը զբաղվում է այդ խնդրով, որովհետև, իսկապես, սկզբունքային խնդիր է, որ պետք է բավարարել նրանց պահանջը՝ մնացյալին հավասար, թոշակի պայմաններում»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Ես ուզում եմ ձեր դիտողությանը մի փոքրիկ բան ավելացնել: Մենք ունենք քաղաքացիական ավիացիայի վետերաններ, ես նկատի ունեմ միայն օդաչուական կազմը՝ օդանավի հրամանատար, 2-րդ օդաչու, այսինքն՝ նրանք, ովքեր ապահովում են ինքնաթիռի նորմալ թռիչքը: Սրանց համար աշխատանքային ժամկետ սահմանվում է 20 տարի, 20 տարուց հետո անցնում են թոշակի, մի՞թե կարելի է թույլ տալ, որ օդաչուն, որ 20 տարի, ամեն օր, ամեն ժամ իր կյանքը ենթարկել է փորձանքի և այլն, մենք նրան տալիս ենք ամսական 4.000, 4.500, 5.000 դրամ թոշակ: Սրանք անարդարացի բաներ են,... Այնտեղ հազարավոր դրամներ էլեկտրաէներգիայի փող ենք մուծում, երբ այդ մարդը 4.000-5.000 դրամ աշխատավարձ է ստանում, ես խնդրում եմ, որ այս հարցի վրա ուշադրություն դարձնեք, մանավանդ, որ այս մարդիկ շատ չեն, ընդամենը, 170 հոգի են, այնտեղ օդաչուներ կան, որ 40 տարի օդում են եղել»:

Գ. ԱՍԼԱՆՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, 2001 թ. հունվարի 1-ից, եթե կիրառվի, ինչքան գումար է նախատեսվում հատկացնել

վետերաններին, և Կառավարության վերաբերմունքը օրենքի նախագծի վերաբերյալ»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Ես պետք է ասեմ, որ գումարը բավականին, այդպես, սովորական է, դա կապված է 15.000 պատերազմի մասնակիցների հետ, գուցե, մի քիչ ավել, 15.300, որոնցից 8.000-ից մի քիչ ավելին հաշմանդամներ են, և տարեկան կկազմի, երևի, մի 500 մլն. չափ: Ես ճիշտ թիվը չեմ կարող ասել, պրն. Սաֆարյանը, երևի, կասի ձեզ:

2-րդը՝ մեր ամբողջ խոսակցությունը հիմնված է երկու փաստաթղթի վրա, մեկը կոչվում է «ԱՊՀ երկրների վետերանական կազմակերպությունների միջկառավարական խորհրդի որոշումն» է, որտեղ հստակ սահմանված են, թե պատերազմի մասնակիցներն ովքեր են, հաշմանդամներն ովքեր են, ինչ արտոնությունից պետք է օգտվեն: Այնտեղ կա նաև պատերազմում զոհվածների այրիների հարցը, որոնք պետք է օգտվեն պատերազմի մասնակիցների իրավունքներից, այնտեղ կան այդ երկրների տերիտորիաներում մարտական գործողություններին մասնակցածներ: ... Մինչև հունվարի 1-ը Կառավարությունը, այսպես, շատ դժվարությամբ կարողացավ որոշ գումար նախատեսել նաև այս տարվա համար, հասկապես ոչ հաշմանդամների համար՝ 131 մլն. դրամ»:

« - Բարեկամներ, շնորհակալություն եմ հայտնում ձեր վերաբերմունքի համար, որ այսօր մենք ականատես եղանք մեր պատգամավորների մոտ, մեր ավագ սերնդի նկատմամբ: Պատերազմի ժամանակ գերի է ընկել 5 մլն. 800 հազ. քաղաքացի, սրանցից 5,5 մլն. արդարացվել է, 300-ի մասին տեղ չկա այստեղ: Այսօր մենք խոսում ենք համակենտրոնացման

ճամբարների անչափահաս բանտարկյալների մասին, սա սովորական ռազմագերիներին չի վերաբերում: Մենք Հայաստանում ունենք բավականին սովորական թվով ռազմագերիներ, որոնց ոչ մեկը ռազմագերի չի անվանում և նրանք ամբողջ իրենց վերաբերմունքը և այլն ցույց են տալիս, իբրև պատերազմի մասնակիցներ և օգտվում են այն բոլոր արտոնություններից, որոնք սահմանված են պատերազմի մասնակիցների համար: Լենինգրադի բլոկադայի մասնակիցները՝ ընդամենը 18 հոգի, նրանք ունեն իրենց վկայականները, իրենց իրավունքները:

Եվ վերջապես մի բան կա, որ մերոնք շփոթում են: Գերմանիայի կառավարությունը և օգնության ֆոնդեր կան, որոնք նախկին ռազմագերիների մի մասին կոմպենսացիա են վճարում: Ու՛մ են վճարում, ընկերներ, ովքեր կալանավոր են եղել աշխատանքային ճամբարներում և աշխատել են գերմանական արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տնտեսության մեջ: Նրանց գերմանական Կառավարությունը և այդ կազմակերպությունները խոստացել են տալ 5 հազ. մինչև 15 հազ. մարկ կոմպենսացիա: Նույնիսկ առաջարկեցին դա թոշակի վերածել, մենք հրաժարվեցինք, որովհետև ամենաջահել մարդը, արդեն, 80-ն անց է:

Ես նորից եմ շնորհակալություն հայտնում այն բոլոր ընկերներին, ովքեր իրենց ջերմ վերաբերմունքը ցույց տվեցին մեր սերնդի նկատմամբ: Շնորհակալություն»:

Որոշումն ընդունված է:

2001 թ. 25 հունիսի

Այժմ անցնենք Կառավարության կողմից ներկայացված «Ընդերքի մասին» հարցի քննարկմանը: Այս հարցը քննարկելիս հիմնական զեկուցողներ են բնապահպանության նախարար Վ. Այվազյանը, սոցիալական առողջապահության և բնության

պահպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ Պ. Բոշնադյանը և ֆինանսավարկային, բյուջետային և տնտեսական հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ Հ. Նադդայանը: Ձայնը տրվում է պրն. Այվազյանին՝ օրենքի նախագիծը ներկայացնելու համար»:

2001 թ. 22-ը հոկտեմբերի

« - Պրն. Աբովյան, ի՞նչ չափով է նախատեսված քննարկվող նախագծում հանրապետական հասարակական կազմակերպությունների փոխհարաբերությունները ԱՊՀ երկրների կազմակերպությունների հետ: ...

2. Որքանով է նպատակահարմար միատեսակ անվանում, միատեսակ նպատակներ, մոտավորապես, միատեսակ կանոնադրություն ունեցող հասարակական կազմակերպությունների գոյությունը:

3. Այստեղ խոսք եղավ ԶՈւ-ի, իրավապահ մարմինների, կազմակերպությունների մասին: Չե՞ք գտնում նպատակահարմար, որ այդ նախագծի մեջ հստակ պետք է լինի ծառայող զինծառայողների մասին, իրավապահ մարմինների ծառայող աշխատող կազմակերպությունների մասին և վետերանների մասին: Մենք ունենք ստրուկտուրային 4-րդ կոմիտեն, որը կոչվում է Իրավապահ մարմինների վետերանների կոմիտե, բաղկացած է 8.300 ՄՎԴ-ի վետերաններից, դրանցից պատերազմի մասնակիցները համեմատաբար քիչ են, ԱԱ կոմիտեի վետերաններ, մոտավորապես, 400 հոգի, դատարան, դատախազություն և ձեր նախարարություն: Արդյո՞ք, այս կազմակերպությունը, այս կոմիտեն մենք պետք է հավասարեցնենք զինված ուժերում ծառայողների կամ իրավապահ մարմիններում ծառայողների կազմակերպությունների հետ»:

2002 թ. 16-ը ապրիլի

Պ. ԲՈՇՆԱԴՅԱՆ

« - Մեկ հարցը մնացել է, կարծեմ, ձեր:

Շատ հարգելի պրն. Բաղդասարյան, ձեր ձեռքերով անցել է մեր հանրապետության խոշորագույն կառույցներից մեկը: Ես մեկի մասին եմ ուզում խոսել, որը ոչ միայն խոշոր կառույց է՝ կամուրջը, Դավթաշեն տանող կամուրջը: Մա կառուցված է խիստ ծանր, բարդ ինժեներակառուցական պայմաններում: Աջ ափը կամ աջ հպումը՝ բաժակներ, անդեղիտաբաժակներ և այլն, ձախ ափը՝ կավեր, ավազաքարեր և այլն: Եվ, հանկարծ, վերցնենք հավասար պայմաններում 2-ը միասին նախագծենք, ի՞նչ կստացվի: Բան չի ստացվի, չէ՞:

Դուք ասում եք, որ մեկ ամսով հետաձգենք քննարկումը: Ես ասում եմ, որ՝ ոչ: Հիմա մեր քաղաքում ընթանում է բուռն կառուցապատում: Հյուսիսային պողոտայի առիթով քաղաքի կենտրոնական մասը կառուցվում է: Մենք չունենք միկրոսեյսմիկ շրջանացման սխեմա՝ որտեղ ինչ ենք կառուցելու, ինչպես պետք է կառուցածը պահպանենք: Եվ, եթե նկատել եք, նույնիսկ, շենքերի միջև այդ զագոռները, բացվածքները չեն մնում: ... Մենք պետք է այս հարցերին շատ ավելի լուրջ նայենք, իմ կարծիքով»:

Ս. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

« - Ես շնորհակալ եմ, իհարկե, պրն. Բոշնադյան, բայց բանը նրանում չէ և ոչ թե ես դրա մասին եմ խոսել, որ մի ամսով հետաձգենք կամ կես տարով, կամ մի օրով, խոսքը գնում է բոլորովին ուրիշ բանի մասին: Երևի արդեն ստիպված լինեմ ելույթ ունենալ և ասել, որ մենք սխալ չանենք, հանկարծակի, իմիտացիոն օրենք չընդունենք, որ բոլորս ուրախ լինենք, որ ընդունեցինք ինչ-որ մի օրենք, բայց պարզվի, որ օրենքը

չաշխատող օրենք է: Դրա մասին է, մտահոգվածությունս դա է, ուրիշ բան չի: Ես շատ լավ գիտեմ մեր բարդ պայմանները, իհարկե, այստեղ մենք բոլորովին դրա մասին չպետք է խոսենք ձեզ հետ»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Մենք մինչև հաջորդ քննարկումը չեմ կասկածում, որ կստանանք առաջարկություններ, դիտողություններ, ուղղումներ և այլն: Ես համոզված եմ, որ շատ բարեխիղճ կերպով, նաև ձեր օգնությամբ մենք այդ ստացված նյութը կմշակենք և ինչ-որ ընդունելու է, կընդունենք»:

« - Սպասվում է, որ մենք 10-11 հարցերի վերաբերյալ մեր առաջարկությունները կներկայացնենք:

2-րդը՝ միջազգային կապերի, միջազգային ճանաչման մասին երեկ ես պատասխանեցի: Նույնիսկ Հնդկաստանի այդ քաղաքն էլ ասեմ՝ Ահմադաբադ քաղաքը, 5 մլն. բնակչությամբ: Մարդիկ գնացել են այնտեղ, 28 հոգի մասնագետներ՝ սեյսմոգրաֆներ, և մի վարժեցրած շուն թաքուն տարել են, որովհետև ինքնաթիռով տանելու հնարավորություն չի եղել, և այնտեղ աշխատել են շատ մեծ, բարձր մակարդակով: Մենք ձեզ հետ միասին տեսանք այդ ֆիլմը, թե ինչպես հնդիկները մերոնց շնորհակալությամբ ուղեկցում, ճանապարհ էին դնում»:

Ս. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

«Բոլորս շատ լավ հիշում ենք այն վիճակը, որում հայտնվեց մեր ամբողջ ժողովուրդը, ես ասում եմ ժողովուրդ, հաշվի առնելով նաև Սփյուռքը, 1988 թ., և շատ շուտ մոռացանք այն հետևանքները, որոնց մասին բավականին լուրջ ասում էր պրն. Բոշնադյանը: Բայց ես շատ կուզենայի, որ այս օրենքի կարևորությունը մեզ չստիպի, որ մենք հապճեպ ինչ-որ մի բան ընդունենք: Ես կուզենայի, որ մենք այս շտապողականությունը

հանկարծակի չօգտագործենք ի վնաս հենց մեր ժողովրդի և մեր երկրի: Շատ լուրջ եմ ընդունում այս օրենքը»:

Գ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

« - Հարգելի նախագահող, հարգելի գործընկերներ, նախ՝ ես շատ շնորհակալ եմ պրն. Բադդասարյանից՝ օրենքի լրջությունը և օրենքի կարևորությունը սրելու համար: Ուրեմն, ակադեմիայի բոյկոտման մասին խոսք լինել չի կարող, երևի Պերճ Մեթգեյիչի ներկայացումը դուք մի քիչ այլ ձևով ընկալեցիք: Հարցը նրանում է, որ 3 ակադեմիկոսներ ունեցել են իրենց ուրույն կարծիքը, բայց նրանց կարծիքը ձեր կարծիքից և մեր բոլորի կարծիքից տրամագծորեն տարբերվում է նրանով, որ նրանք գտնում են, որ, ընդհանրապես, օրենք պետք չի: Փաստորեն, նրանք գտնում են, որ կա «Արտակարգ իրավիճակների մասին» օրենք և, ուրեմն, ընդհանրապես, քննարկումից հանել, ինչի համար է պետք»:

2002 թ. 5-ը նոյեմբերի

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - 2-րդ ընթերցումից հետո ստացվել է մի քանի առաջարկություններ Կառավարությունից, գլխավորապես ԳԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի գիտնականներից՝ 6-7 ստորագրությամբ: Դրանց մեծ մասը կրում են խմբագրական բնույթ:

Մի առաջարկություն կա, որի վրա ուզում եմ մեր ժողովի ուշադրությունը գրավել: Մենք հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել ներկայացված նախագծերին՝ հանքավայրեր, օգտակար հանածոներ հայտնաբերողներին պարգևատրման, հոնորարների, դրամական պարգև տալու հարցերին և հիմք ենք ընդունել ամենուրեք ընդունված հայտնաբերողներին պարգևատրելու պրոբլեմին: Այդ հարցերը լուծում են ոչ թե

օրենքով, օրենսդրությամբ, այլ հանձնարարում ենք
Կառավարությանը՝ իրենց հնարավորությունների
սահմաններում հայտնաբերված նյութի
առանձնահատկությունների, քանակության և այլնի հիման
վրա սահմանել պարգևներ, պարգևատրումներ և այլն: Մեր
գիտնականներն առաջարկում են՝ անկախ հանքավայրից,
անկախ հայտնաբերած նյութերից, պարգևատրել: Ես կարծում
եմ, որ օրենքի մեջ մեր ներկայացրած, երևի նախարարությունը
կհամաձայնվի մեզ հետ, որ գրված լինի «Պարգևը սահմանվում
է Կառավարության կողմից սահմանված ձևով և չափերով»:

2002 թ. 5-ը նոյեմբերի

« - Կար ժամանակ, երբ բուհ-երում գործում էին
ռազմագիտության ամբիոններ: Պետք է ասեմ, որ բավականին
ընդունելի չափով ուսանողներն ավարտում էին ռազմական
գիտելիքներով: Աջ դարձ, ձախ դարձ, բանակ գնալիս արդեն
ժամանակ չէին ծախսում: Ես հիմա ուզում եմ գիտենալ, երբ որ
ձեր ուսանողին պատմության քննությունից հարցնում են, թե
Սասունցի Դավիթն ո՞վ է, և նա պատասխանում է, որ
Հայրենական պատերազմի վետերան է, այդ բաները
անընդունելի է: Ովքե՞ր են բուհ-երում անհանգստանում,
մտահոգվում, որպեսզի մեր երիտասարդությունը տարրական,
ռազմական գիտելիքներ ձեռք բերի և գնա ծառայի բանակում:
Մենք ուրիշ բանակ չենք ուղարկում, մեր ազգային բանակն է:
Ընդհամենը 2 տարի է նա ծառայում և 2 տարուց 6 ամիսը նա աջ
ու ձախ է դառնում: Այդ տարրական գիտելիքների մասին է
խոսքը»:

Վ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, ես շատ լավ հասկացա, թե խոսքն
ինչին է վերաբերում, ուղղակի դուք պետք է նկատի ունենաք,
որ հարցերը տալիս եք ոչ թե կրթության նախարարին, այլ՝ ԱԺ

պատգամավորին: Ձեր բարձրացրած հարցերը, խնդրեմ, ՀԿԿ
խմբակցությունը կարող է հանդես գալ օրենսդրական
նախաձեռնությամբ՝ «Կրթության մասին» օրենքում
փոփոխություններ կատարելու»:

2002 թ. 4-ը դեկտեմբերի

Պ. ԲՈՇՆԱԴՅԱՆ

« - Փետրվարի սկզբին, հանրապետության վարչապետի
նախաձեռնությամբ և նրա
ձևակերպմամբ, ԱԺ-ն օրենք ընդունեց Հայրենական
պատերազմի մասնակիցների և հաշմանդամների քաղաքային
տրանսպորտից անվճար երթևեկելու իրավունքները
մասնակիորեն փոխարինել դրամական հատուցումներով: Սա
շատ գոհունակությամբ ընդունվեց հատկապես
բարձրեռնային, աշխարհից կտրված գյուղերի բնակիչները:
Բայց, դժբախտաբար, շուտով կլինի դեկտեմբերի կեսը, այդ
օրենքի շուրջ ոչ ոք ոչ խոսում է, և մարդիկ չգիտեն, վճարելու
են, թե չեն վճարելու:

Ես հասկանում եմ, որ հիմա հարցի պատասխանը
կհանձնարարեն ֆինանսների նախարարությանը, բայց հիմա
մեզ հասած տեղեկություններով, հասկանալի է, որ այդ օրենքն
ընդունելը կիրառել են որոշակի նախարարությունների,
այսպես, շահերի բախման հարց է ծառայում, մասնավորապես,
այն նախարարությունների, որոնց բյուջեում անվճար
երթևեկության համար Կառավարությունը միջոցներ է
նախատեսել: Արդյոք, նպատակահարմար չե՞ք գտնում, զո՞նե,
նոր տարվա նախօրյակին այս հարցը լուծել և մարդիկ
բավարարված լինեն»:

Վ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, այդ գումարները դրված են 2002 թ. բյուջեում, չնայած, գիտեք, օրենքն ուշ ընդունվեց»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Ձեր նախարարությանն օգնելու նպատակով, մեր հանրապետական վետերանների խորհրդի նախագահությունը կազմեց ամբողջ հանրապետության վետերանների ցուցակը, ըստ գյուղերի, նույնիսկ, թե ովքեր են ցանկանում դրամական փոխհատուցում ստանալ, ովքեր չեն ցանկանում: Մայրաքաղաքի վետերանները մեծ մասամբ չեն ուզում, որովհետև օրական 6 անգամ շուկա են գնում: Եթե պետք է նորից, խնդրեմ, մենակ, թե այս մոտակա օրերս այդ հարցը լուծենք, որովհետև մարդիկ միամտաբար կարծում են, թե այդ փողերը հանրապետական վետերանների խորհրդի դարակում դրված է ...»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Պրն. Դավաթյան, ինչո՞վ է հիմնավորված բարձրագույն կոչումը սահմանափակել գեներալ-գնդապետի կոչումով, ինչու՞ ավելի բարձր կոչում չեն նախատեսում»:

Վ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, քանի որ դուք գնդապետ եք, և զինվորական կոչումների սանդղակին շատ ավելի լավ եք տիրապետում և գործնականում եք տիրապետում, քան թե ես, ուրեմն, ուղղակի, ես կառաջարկեի, որ 1-ից 2-րդ ընթերցման ընթացքում դուք կոնկրետ առաջարկություններ ներկայացնեք: Ես մասնագետ չեմ, բայց հասկանում եմ հարցադրման ենթատեքստը, նաև այն հարցադրումը, որ ըստ էության, կոչումը դա համակարգի նկատմամբ նաև գնահատական է: Ուրեմն, սկզբունքային տեսանկյունից այդ հարցադրումն ինձ համար ընդունելի է»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« - Հարգելի պատգամավորներ, ներկայացված օրենքի նախագիծը նպատակաուղղված է բարձրացնելու տեղական կազմակերպությունների, այսպես կոչված, ընկերությունների պատասխանատվությունը շրջակա միջավայրի... Օրինագծի նպատակն է, նախ և առաջ, ապահովել, ավելի բարձրացնել պահանջն այն կազմակերպությունների, միությունների, ընկերությունների նկատմամբ, որոնց գործունեությունն ուղեկցվում է բնության որոշակի գործոնների խախտման հետ: Ամբողջությամբ պաշտպանելով առաջարկվող նախագիծը՝ հանձնաժողովն առաջարկում է նախագծի մեջ ավելացնել մի 2-3 խիստ կարևոր օբյեկտներ, որոնց ամբողջ գործունեությունը, տեխնոլոգիան ուղեկցվում է որոշակի վտանգավոր արտանետումների, ոչ հաճելի բաղադրություն ունեցող ջրերի օգտագործման հետ:

1-ին հերթին Արարատի ոսկու կորզիչ ֆաբրիկան, նրա ամբողջ տեխնոլոգիան խիստ վտանգավոր է, արտանետվող ջրերը որոշակի ազդեցություն կարող են ունենալ մեր ստորերկրյա ջրերի վրա:

2-րդը՝ անհասկանալի պատճառով ցանկից դուրս է մնացել Արարատի ցեմենտի կոմբինատը: Ես կարծում եմ, որ միայն օդ բաց թողնված, անթույլատրելի բաղադրությամբ գազերը և այլն, սրանցով չի կարելի բավարարվել: Ես մի օրինակ եմ ուզում բերել: Մենք երևանամերձ շրջանում ունեինք մի ստորերկրյա պահեստարան, որտեղ մենք պահում էինք Հայաստան ներմուծած բնական գազերի, օգտագործված գազերի ավելցուկները, այն հաշվով, որպեսզի ձմռանը, պիկ օրերին այդ պահեստարաններում պահված գազն օգտագործել: Աղի շերտի մեջ, մի քանի հարյուր մետր խորության վրա ներմղվում է բավականին բարձր ճնշմամբ ջուր, այս ջուրն աղը

լվանում, լուծում և դուրս է բերում որպես աղաջուր, այդտեղ ստացվում է մլն. խորանարդ մետր ծավալով դատարկություններ, որտեղ պահվում է գազը: Բայց ու՞ր ենք բաց թողնում այս ջուրը, սա ջուր չէ արդեն, աղաջուր է, բաց ենք թողնում Հրազդան գետը...

... Տեսեք, Ղափանի շրջանի համար շատ հետաքրքիր աշխատանքներ են կատարված, և հաշվված էր ապահովվածությունը, 1000 տարվա համար մի կատաստրոֆիկ դեպքի համար, ի՞նչ հոսք պետք է լինի, ինչքա՞ն նյութ կգնա՝ սելավային, ինչքա՞ն տուն ու տեղ կքանդվի, ինչքա՞ն մարդ կվնասվի և այլն: Այս բոլորը ծավալած, հիանալի կերպով պահպանվում են դարակների վրա և մենք չենք օգտագործում: Այն հարցադրումը, որ այդ մթնոլորտը, շրջապատը, ջրերը և այլն, աղտոտող, թունավորող կազմակերպությունները պետք է այդ միջոցներից, որ վճարում են, դա պետք է գնա տեղական իշխանություններին, համայնքներին՝ պատճառած վնասները կոմպենսացիայի ենթարկելու համար»:

Ս. ԵՐԻՅՅԱՆ

« - Պրն. Բոշնադյան, այս նախագիծը կարևոր նախագիծ է, անհրաժեշտ նախագիծ է, բայց մենք շատ դեպքերում, ինչպես ասում են, հակառակ կողմից ենք բռնում և փորձում ենք խնդիրները լուծել»:

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ

« -1-ինը՝ Բնապահպանական նախարարությունը քննարկվող հարցի վերաբերյալ իր խիստ, որոշակի, սկզբունքային վերաբերմունքը պետք է ունենա:

2-րդը՝ այս հարցերի շուրջ պետք է լինեն կառավարական մակարդակի ծրագրեր:

Եվ ամենակարևորը, որ ժամանակին կար գոսկրնտրոլ, կար լեռնային տեսչություն, որոնք ամեն օր, ամեն րոպե հսկում

էին, թե ինչքանով է ճիշտ իրականացվում լեռնահանքային արդյունաբերությունը, ինչքանով է ճիշտ օգտագործվում ստորերկրյա ջրերը և այլն: Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, եթե որևէ տեղ մի որևէ բան փայլում է, ասում ենք, որ այստեղից կարելի է ինչ-որ բան ստանալ, 1-ին հերթին պետք է ուժեղացնել հսկողությունը, այդ բնապահպանության տեսչությունը:

Մենք շատ հաճախ խոսում ենք Ալավերդու գործարանի մասին, բայց եկեք հանգիստ խղճով վերլուծենք, թե Ալավերդին արդյո՞ք մեր լեռնահանքային արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից մեկն է, որը մեր հանրապետությանը ինչ-որ բան տալիս է: Մի ժամանակ Ալավերդուց Հայաստանին մնում էր 40-43 հազ. տ. պղինձ, որն օգտագործվում էր գործիքաշինության,

էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և այլնի վրա, 5-6 հազ. տ. արտահանում էինք: Հիմա ես չգիտեմ, իսկապես, 5-6 հազ. տ. այսօր սև պղինձ է արտահանվում:

Երեկ այստեղ հարց բարձրացվեց Ալավերդու մթնոլորտի կեղտոտման, թունավորման մասին, այն ամենակարևոր ֆակտորը, որ այդ հարցում որոշիչ նշանակություն ունեք, դա ծծմբական միացություններն էին: Մենք տարեկան տասնյակ հազարավոր տոննաներ ծծմբական թթու էինք արտադրում, հիմա ոչ մի գրամ չեք արտադրում, այս հումքն ու՞ր է գնում, գնում է մթնոլորտ: Ուզում եմ ասել, որ հարցին պետք է խիստ նեղ մասնագիտական մոտեցում ունենալ: Չի կարելի, գիտեք, այդպես, ասել, որ 5.000 տ. պղինձ ենք արդյունահանում, այսքան հազար մարդ աշխատանքով ապահովված է, ամեն ինչ կարգին է, այդպես չի, պետք է շատ խիստ լինի այս հսկողությունը»:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԱ – Ազգային անվտանգություն	
ԱԺ – Ազգային ժողով	
ԱԱԾ – Ազգային անվտանգության ծառայություն	
ԱՊՀ – Անկախ պետությունների համագործակցություն	
ԳԱ – Գիտությունների ակադեմիա	
ԳԱԱ – Գիտությունների ազգային ակադեմիա	
ԳԷՍ – ռուս. ГЭС Гидроэлектростанция	
Ե/Գ – երկաթուղային գիծ (համառոտ՝ երկաթգիծ)	
ԶՈւ – զինված ուժեր	
ԺողԿոմխորհուրդ – Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ	
ԽՍ – Խորհրդային միություն	
ԿԿ ԿԿ – Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտե	
ԿոմԿուս – Կոմունիստական կուսակցություն	
ՀԷԿ – Հիդրոէլեկտրակայան	
ՀԽՍՀ – Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական հանրապետություն	
ՄՎԴ – ռուս. Министерство внутренних дел	
ՆԳՆ – Ներքին գործերի նախարարություն	
ՊՆ – Պաշտպանության նախարարություն	
ԶԷԿ – ջերմաէլեկտրակայան	
ՌԴ – Ռուսաստանի Դաշնություն	
ВС – Вооружённые силы	
РА – Республика Армения	

СОДЕРЖАНИЕ

Содержание	5
Вместо введения или от автора	7
М.Г. Григорян – Известный военный, ученый и депутат.....	11
М.А. Григорян – Знаменитый армянин и гражданин	14
А.В. Сафарян – Талантливый депутат и высокообразованный интеллигент	17

ГЛАВА I

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ П.С. БОШНАГЯНА В 1920-1945 гг.

А. Дорога в большую жизнь	20
Б. На перекрестках Великой Отечественной войны.....	29

ГЛАВА II

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ П.С. БОШНАГЯНА В 1945-1999 гг.

А. Формирование геологической науки в Армении или начало научно-педагогической деятельности П.С. Бошнагяна....	41
Б. Научное наследие П.С. Бошнагяна и его историческое значение	47
1/ Инженерно-геологические изыскания речных долин Армении	47
2/ Сели (оползни) и геология.....	74
3/ Суффозии и осадочные явления	84

ГЛАВА III ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ П.С. БОШНАГЯНА В 1999-2003 ГГ.

А. П.С. Бошнагян как депутат	94
Б. Геолого-экологические проблемы в концепции парламентской деятельности П.С. Бошнагяна	100
В. Законодательные вопросы в концепции депутатской деятельности П.С. Бошнагяна	125
Г. Проблемы государственных праздников в концепции депутатской деятельности П.С. Бошнагяна	138
ЭПИЛОГ	144
ЭПИЛОГ	149
ЕPILOGUE	153
Приложения	157
Приложение I – Памятные даты жизни и деятельности П.С. Бошнагяна	157
Приложение II – Хронологический список работ, опубликованных П.С. Бошнагяном	160
Приложение III – Литература о жизни и деятельности П.С. Бошнагяна	165
Приложение IV – Документы 1941-1945 гг. периода Великой Отечественной войны, где упоминается имя П.С. Бошнагяна ...	168
Приложение V – Выдержки из стенограмм выступлений П.С. Бошнагяна в Национальном собрании Республики Армения Второго созыва	174
Аббревиатуры	196
Содержание	197
Contents	199

CONTENTS

Contents	5
Instead of an introduction or from the author	7
M.G. Grigoryan - Famous military, scientist and deputy	11
M.A. Grigoryan - Famous Armenian and Citizen	14
A.V. Safaryan – Talented deputy and highly educated intellectual	17

CHAPTER I ACTIVITIES P.S. BOSHNA GHYAN IN 1920-1945

A. The road to a great life	20
B. At the crossroads of the Great Patriotic War	29

CHAPTER II SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY P.S. BOSHNA GHYAN IN 1945-1999

A. The formation of geological science in Armenia or the beginning of the scientific and pedagogical activity of P.S. Boshnaghyan	41
B. Scientific legacy of P.S. Boshnaghyan and its historical significance	47
1/ Engineering-geological surveys of the river valleys of Armenia	47
2/ Mudflows (landslides) and geology	74
3/ Suffusions and sedimentary phenomena	84

CHAPTER III SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES P.S. BOSHNA GHYAN IN 1999-2003

A. P.S. Boshnaghyan as a deputy	94
B. Geological and environmental problems in the concepts of parliamentary activity of P.S. Boshnaghyan	100
B. Legislative issues in the concept of deputy activity of P.S. Boshnaghyan	125
G. Problems of celebrations in the concept of deputy activity of P.S. Boshnaghyan	138

EPILOGUE	144
EPILOGUE	149
EPILOGUE	153
Appendix	157
Appendix I - Memorable dates of the life and work of P.S. Boshnaghyan	157
Appendix II - Chronological list of works published by P.S. Boshnaghyan	160
Appendix III - Literature about the life and work of P.S. Boshnaghyan	165
Appendix IV - Documents 1941-1945 from the Great Patriotic War, where the name of P.S. Boshnaghyan is mentioned	168
Application V - Excerpts from the transcripts of P.S. Boshnaghyan in the National Assembly of the Republic of Armenia of the second convocation	174
Abbreviations	196
Contents	197
Contents	199

Չափսը՝ 60x84 1/16, թուղթ օֆսեթ N 1:
Օավալ՝ 12.5 տպ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 120:

Տպագրված է «ԼԻՄՈՒՇ ՍՊԸ»-ի տպարանում:
ք.Երևան, Դ.Մալյան 45:
հեռ.՝ 094-58-22-99, E-mail: info@limush.am